

**СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КАФЕДРА МІЖНАРОДНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Є. Б. ТИХОМИРОВА

ПОЛІТОЛОГІЯ : Навчальний посібник

**для студентів галузі підготовки
«Міжнародні відносини»**

Луцьк – 2013

УДК 321 (042.4)
ББК 66.0я 73-2
Т- 46

Рекомендовано до друку вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 4 від 22 листопада 2012 р.).

Рецензенти: **Бортніков В. І.**, доктор політичних наук, завідувач кафедри політології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
Руденко В. М., доктор педагогічних наук, професор кафедри міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства

Тихомирова Є. Б.

Політологія: Навчальний посібник для студентів галузі підготовки «Міжнародні відносини». – Луцьк: РВВ «Вежа» Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, 2013. – 263с.

Подано основні розділи та проблеми, які вивчаються в навчальному курсі політології, а також перелік першоджерел для самостійного вивчення студентами, список рекомендованої літератури.

УДК 321 (042.4)
ББК (66.0я 73-2)

© Тихомирова Є. Б.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ПОЛІТОЛОГІЇ.....	5
Глава 1. ПОЛІТИКА ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЇ.....	5
1.1. Сутність та основні підходи до визначення поняття «політика»	5
1.2. Предмет і структура політології, її функції	20
1.3. Методологічні засади політології.....	28
Глава 2. ЗАРОДЖЕННЯ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ Й ОСНОВНІ ЕТАПИ ЇЇ РОЗВИТКУ	37
2.1. Передумови виникнення політології.....	37
2.2. Основні етапи становлення та розвитку політичної науки.....	38
2.3. Особливості розвитку політології в Україні.....	50
Глава 3. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА	58
3.1. Поняття влади як соціального феномену.....	58
3.2. Політична система суспільства	73
3.3. Основні елементи, підсистеми, функції та типологія політичних систем ...	78
3.4. Особливості політичної системи України	83
Глава 4. ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ. 87	
4.1. Походження, сутність та основні ознаки держави	87
4.2. Функції та типологія держави	92
4.3. Форми правління та державного устрою	95
4.4. Структура держави, органи державної влади.....	103
Глава 5. ПРАВОВА, СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.....	111
5.1. Правова, соціальна держава: визначення, суть, основні ознаки.....	111
5.2. Поняття та сучасні концепції громадянського суспільства	117
5.3. Головні інститути громадянського суспільства	128
5.4. Проблеми громадянського суспільства, правової, соціальної держави в Україні	133
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС І ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ	144
Глава 6. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА ТА ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ.....	144
6.1. Зміст і структура політичного процесу.....	144
6.2. Етапи політичного процесу	151
6.3. Типологія політичних процесів.....	154
6.4. Політична поведінка та її типи	159

6.5. Політична соціалізація, її механізми й етапи	164
Глава 7. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ СУЧАСНОСТІ.....	170
7.1. Поняття політичного режиму: його сутність та основні компоненти.....	170
7.2. Основні типи політичних режимів сучасності	175
7.3. Природа демократії, її історичний розвиток, принципи та типи.....	181
7.3. Політичний режим та демократизація українського суспільства.....	189
Глава 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ.....	191
8.1. Суть політичних партій і їх роль у політичній системі суспільства	191
8.2. Типологія партій і партійних систем	196
8.3. Політичні партії та партійна система в Україні.....	203
Глава 9. ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС ТА ГРОМАДСЬКІ РУХИ.....	210
9.1. Виборчі системи: їх ознаки та різновиди.....	210
9.2. Електоральна легітимація влади в Україні: 2012 р.	214
9.3. Види та форми громадських об'єднань	226
9.4. Громадських об'єднань в Україні	232
Глава 10. ОСОБА В ПОЛІТИЦІ, ЛІДЕРСТВО, ЕЛІТИ.....	242
10.1. Суб'єкти політичного процесу, їх типи	242
10.2. Лідерство та його специфіка у політичному аспекті.....	247
10.3. Типи лідерства.....	254
10.4. Політичні еліти та становлення сучасної української еліти	257
ПИТАННЯ ДО МОДУЛЬНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ.....	264
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	265

Політична наука в Україні – молода суспільствознавча дисципліна. Вона отримала законний статус на початку 90-х рр. ХХ ст. Відтоді й викладається в українських вишах навчальна дисципліна «Політологія». Інша ситуація на Заході. Там політична наука вже давно стала загально визнаною університетською дисципліною. Наприклад, у США вона викладається у вищій школі вже понад сто років.

Сьогодні в Україні політологія вже досить упевнено ввійшла в систему базових суспільних дисциплін. Опубліковані підручники, навчальні посібники та курси лекцій. Здається, що попит на політологію серйозний і надовго.

Головним завданням цього курсу лекцій є знайомство студентів-міжнародників із основними проблемами політичної теорії, пов'язаними з визначенням її об'єкта і предмета, методами аналізу, загальними поняттями «політика», «влада», «політична система», «політичний процес» тощо, які утворюють основні категоріальні ряди та понятійний апарат для політології загалом. Автор обмежує мету і предмет пропонованого лекційного курсу теоретичним уведенням до політичної науки, враховуючи, що окремо студенти-міжнародники вивчають теорії держави та права, міжнародних відносин, історію політичних учень і деякі інші навчальні дисципліни, пов'язані з проблематикою політичної науки.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТОЛОГІЇ

Глава 1. ПОЛІТИКА ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЇ

1.1. Сутність та основні підходи до визначення поняття «політика»

Походження терміна «політика», як правило, пов'язують із назвою праці давньогрецького мислителя Аристотеля, в якій розглядалися основи організації та діяльності держави, політичної влади. «Людина за своєю природою є істотою політичною», – писав він, обумовлюючи це тим, що всі члени суспільства дуже різні, а тому між ними відсутня згода стосовно того, як жити, хто та що повинен одержувати від суспільства, як мають бути розподілені суспільні ресурси та вироблятися колективні рішення, як узагалі впливати на громадське життя і т.д. З погляду Аристотеля, все це робило політику

«царською наукою», за допомогою якої можна покращити життя та створити гідне суспільство.

Термін «політика» є одним із найбільш неоднозначних. В історії політичної думки виділялися три різних підходи до трактування цього поняття:

- *релігійно-міфологічний*, коли політика пояснювалася як прояв волі богів через діяльність правителів і підлеглих. Характерним для такого розуміння політики є праці Гомера. В «Іліаді» й «Одіссеї» всі справи спочатку вирішують олімпійські боги, а потім відповідно діють правителі, герої та прості люди;

- *філософсько-етичний*, коли під політикою розумілася праця з реалізації ідеї загального добра й ідеальної держави. Діяльність законодавців і виконавців мала здійснюватися на основі законів і повинна була відповідати цій ідеї («Правлять закони, а не люди», – писав Платон);

- *науково-раціоналістичний*, коли почалося виділення політичної науки в самостійну галузь знання. Більшість сучасних теоретиків вважають початком цього етапу праці М. Макіавеллі.

Політика – одна з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства, взаємин різних соціальних груп та індивідів щодо утримання і реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення обов’язкових для всього суспільства рішень.

Сьогодні, як зазначають українські політологи, побутують різні наукові тлумачення, в яких політика постає як:

- одна зі сфер життєдіяльності суспільства;
- система певних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, держав між собою та з владою;
- сукупність дій, заходів, установ, за допомогою яких узгоджуються інтереси різних верств населення;
- прагнення здобуття та використання державної влади, цілеспрямованого впливу на неї;
- наміри, мета і способи дій правлячої еліти та її оточення;
- участь у справах держави, у визначенні форм, завдань, змісту її діяльності;
- прояви хитрощів, обережності, таємничості, ухилянь, обачності.

Перелічені варіанти інтерпретації політики не вичерпують багатоманітності її трактувань, а лише відображають найважливіші з них. Узагальнюючи вищезазначені іпостасі політики, в одному з підручників українських авторів пропонується таке визначення:

Сучасний англійський політолог Е. Хейвуд, посібник якого використовують у різних країнах світу, підкреслює: політика – це, насамперед, суспільна діяльність. Це завжди діалог – і ніколи не монолог. І хоча окремо взяті індивіди, начебто Робінзон Крузо, здатні створити своє господарство, зробити предмет мистецтва й т.д., проте вони не можуть займатися політикою. Тому що політика, образно говорячи, починається лише тоді, коли з'являється П'ятниця.

Суперечності, що лежать в основі політики, природно проявляються й у питанні про те, як саме її визначати. Тут ми знову, на думку Е. Хейвуда, зустрічаємося з різним розумінням того, що саме робить ту або іншу суспільну проблему «політичною», як варто аналізувати політичну діяльність, як краще пояснювати її. У найбільш загальному змісті політику він пропонує трактувати так:

Політика – це процес, у рамках якого люди створюють, зберігають і збагачують норми власного гуртожитку

Політика, на його думку, нерозривна з такими явищами, як конфлікт (conflict) і співробітництво (cooperation). Це саме так, тому що, з одного боку, у суспільстві існують розбіжності в думках, потребах та інтересах, які неминуче обертаються суперечностями щодо загальних норм гуртожитку, з іншого – усі розуміють, що для зміни цих правил або хоча б для їхнього збереження необхідно співпрацювати.

Пропонуючи визначення політики, Е. Хейвуд розглядає чотири групи поглядів на неї, представлені на рис. 1.1.: політика як мистецтво державного керування, як публічний процес, як компроміс і консенсус, як влада та розподіл ресурсів.

Політика як мистецтво державного управління

Етимологічно поняття «політика» (грец. *politika*) походить від слова «поліс» (polis)¹ – «місто-держава» та справи полісні, суспільні,

¹ Поліс – місто-держава; у класичній традиції – найбільш оптимальна форма суспільного устрою.

державні, на відміну від сімейних і приватних. Як відомо, Давня Греція була поділена на незалежні міста-держави, кожне з яких мало свої органи управління. Тут під політикою розуміють усе те, що має відношення до справ поліса. Сучасна форма такого визначення – «те, що стосується держави».

Рис. 1.1. Е. Хейвуд про тлумачення сутності політики

Таке розуміння політики проявляється у повсякденній мові. З такого ж трактування терміна завжди виходила і політична філософія. При такому підході вивчати політику означає, по суті, вивчати уряд або владу загалом.

Ця традиція, зокрема, відображена, на думку Е. Хейвуда, у працях впливового американського політолога Девіда Істона (David Easton), що визначає політику як «розподіл цінностей, здійснюваний владними структурами». Це передбачає, що політика охоплює тільки ті процеси, за допомогою яких уряд, реагуючи на тиск громадськості, здійснює розподіл благ і цінностей або використовує заходи негативного характеру. Політика тут ближче всього підходить до англійського поняття «politics», тобто сукупність офіційних рішень, якими орган влади пропонує суспільству ту або іншу програму або напрям діяльності.

Недолік цього підходу – його вузькість. Політика у такому контексті зводиться лише до того, що відбувається усередині політиці

(polity)² – тої системи організації суспільства, що концентрується навколо апарату влади. У цьому розумінні політика відбувається лише в кабінетах, законодавчих палатах, урядових відомствах, а вершать її дуже малі й особливі групи людей – політики, чиновники, лобісти. Більшість людей, інститутів і видів суспільної діяльності тут свідомо виводяться за межі політики. Бізнес, місцеві співтовариства, родина, школа й інші утворювальні інститути розуміються як структури неполітичні, ніяк не пов'язані з управлінням країною. Мало того, ототожнення політики з державним апаратом означає і те, що за дужками залишаються і фактори міжнародного порядку, що включають ті глобально діючі сили, що сьогодні все більше впливають на наше життя – трансграничні технології і транснаціональні корпорації.

Проблема представленого вище підходу ще й у тім, що він несе в собі навіть ще вужчу тенденцію – ставити знак рівності між політикою в усій її цілісності та тим, що називається партійною політикою. Інакше кажучи, область «політичного» тут зводиться до окремих осіб, що мають певні ідеологічні установки та прагнуть перетворити їх у життя через діяльність в офіційних організаціях – політичних партіях.

Звичка ототожнювати політику з державою пояснює і те, чому в очах суспільства політична діяльність настільки часто з'являється в сугубо негативному світлі, а про політиків висловлюються часом досить нешанобливо. Відбувається це саме тому, що повсякденна свідомість схильна ставити знак рівності між сферою політики та справами державних діячів. Формується антиполітика – розчарування в офіційній політиці, традиційних механізмах політичного процесу. З боку суспільства це виражається в установках на неучасть, підтримці партій, що виступають проти «системи», усякого роду прямих політичних діяч.

Політика як публічний процес

Друга концепція політики є більш ширшою, оскільки виводить її за межі урядового керування в ту область, що називається «громадське життя», або «суспільна справа». Відповідно до цього підходу, розходження між політичним і неполітичним, публічною (суспільною) та приватною сферами життя збігається. Питання тут полягає в одному: де саме проходить межа між публічним і

² Політія, за Аристотелем, – правління багатьох в інтересах усіх; влада більшості.

приватним життям? Зазвичай говорять, що вона збігається з поділом між державою та громадянським суспільством.

Інститути держави (апарат уряду, суди, поліція, армія, система соціального захисту й т.д.) Е. Хейвуд пропонує розглядати як публічні, тому що вони відповідають за колективну організацію життя суспільства та фінансуються за його рахунок (через оподаткування).

Громадянське ж суспільство складається з таких інститутів, як родина, кровноспоріднені, місцеві співтовариства, приватні підприємства, профспілки, клуби й інші подібні структури. Вони є приватними, адже створюються та підтримуються приватними громадянами у власних інтересах.

Відштовхуючись від розподілу на публічне та приватне, політику розуміють як діяльність держави, так й інших публічних структур. Варіантом поділу на публічне та приватне виступає більш тонкий розподіл на політичне й особисте. Концепція політики як суспільної діяльності завжди мала як прихильників, так і супротивників:

- перші розглядали політичну діяльність як *шляхетне й освічене заняття*, важливу форму людської праці, що має справу з відносинами вільних і рівних громадян, щось таке, що затверджує унікальність кожної людини та дає їй сенс життя;
- другі публічну політику представляли *злісною формою непрошеного втручання* в життя людини. Сьогодні ця орієнтація найчастіше виражається в закликах обмежити сферу політичного та тримати політику подалі від таких видів приватної діяльності, як бізнес, спорт або сімейне життя.

Політика як компроміс і консенсус

Третя концепція політики визначає не стільки те, у якій області вона здійснюється, скільки те, яким способом тут приймаються рішення. Політика розглядається як спосіб розв'язання конфліктів через компроміс, переговори, будь-які інші заходи єднального характеру – все те, що протистоїть застосуванню сили або влади. Саме цю концепцію мають на увазі, коли говорять, що політика – мистецтво можливого. Таке подання присутнє й у повсякденному слововживанні.

Ставлячи в основу компроміс і консенсус, ця концепція, як легко помітити, трактує політику в суголбо позитивному світлі. Політика тут

розглядається як цивілізована сила, що спонукує громадян до політичної участі та гідна позитивного відношення з їх боку.

Політика як влада

Четверта концепція є одночасно і найширшою, і найрадикальнішою. Політика тут не пов'язується з якою-небудь конкретною сферою (урядом, державою або публічним життям). Вона присутня в усіх областях суспільної діяльності. Політикою тут є все те, що пов'язане з виробництвом, розподілом і використанням ресурсів для життєзабезпечення суспільства. Фактично мова йде про владу – здатність одержати своє тими або іншими, часом узагалі будь-якими засобами. Ідея ця прекрасно резюмована, на думку Е. Хейвуда, у назві книги Гарольда Лассуелла «Політика: хто одержує що, коли і як?» (Harold Lasswell «Politics: Who Gets What, When, How?»).

Політика тут розуміється як суперництво за обмежені ресурси, а влада – як головний інструмент у цій боротьбі. Серед основних прихильників підходу Е. Хейвуд називає феміністок і марксистів.

Сучасна політика не лише багатоманітно трактується, але й є багаторівневим явищем. Рівні політики складають структуру її різних видів, що в українській політології розмежовуються за такими критеріями: *сферами суспільного життя* (економічна, соціальна, культурна, національна, військова тощо); орієнтацією (внутрішня, зовнішня); *масштабами* (міжнародна, світова, локальна, регіональна); *носіями та суб'єктами* (політика держави, партії, руху, особи); *терміном дії* (коротко-, середньо-, довгострокова).

Політика має складну **структуру**. Існує досить багато різних підходів до її тлумачення. Найчастіше у структурі політики виокремлюють три головні елементи, представлені на рис. 1.2.

Рис. 1.2. Структура політики

1. **Політичні відносини** та політична діяльність відображають стійкий характер взаємодії суспільних груп між собою та з інститутами влади.

2. **Політична свідомість** свідчить про принципову залежність політичного життя від свідомого ставлення людей до своїх владно значущих інтересів.

3. **Політична організація** характеризує роль інститутів публічної влади як центрів управління та регулювання суспільних процесів. Охоплює такі елементи: сукупність органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; партійні та громадсько-політичні інститути; групи тиску; громадські організації та рухи тощо.

У світовій політичній науці для позначення різних аспектів політики використовують **три самостійні англомовні терміни**:

«**polity**» – форма політики, тобто її організаційна структура, інститути, які надають їй стійкості, стабільності та здатності регулювати політичну поведінку людей (держава, партії, групи інтересів, закони, політичні та правові норми);

«**policy**» – зміст політики, втілений у її цілях і цінностях, проблемах, які вона вирішує, мотивах і механізмах винесення політичних рішень;

«**politics**» – політичний процес, який відображає складний, багатосуб'єктний і конфліктний характер політичної діяльності, відносин різних соціальних груп, організацій та індивідів.

У сучасному суспільстві політика виконує **загальні** та часткові функції. До перших можна віднести:

- структурування суспільства в групи інтересів;
- вираження цих систем ідеалів та інтересів через такі суспільно-політичні структури, як політичні партії, профспілки, союзи підприємців, лобістські групи, громадські організації;

- узгодження інтересів соціальних груп і суспільно-політичних угруповань, знаходження консенсусу через систему виборів, референдумів, різних політичних заходів;
- додавання конфліктам більш раціонального й урівноваженого характеру;
- коректування політичного процесу, посилення стабільності та передбачуваності суспільно-політичного життя;
- пропозиція суспільству через державні, суспільно-політичні, суспільні структури цілей, проектів, програм розвитку й т.д.;
- створення через систему податків і зборів державного бюджету для вирішення проблем, що стоять перед суспільством;
- обговорення та прийняття необхідних розумних законів;
- розподіл і перерозподіл суспільних благ, соціальний захист населення;
- керування через бюджетні кошти соціально-економічним розвитком суспільства, коректування економічних, соціальних, культурних процесів;
- забезпечення суверенітету та територіальної цілісності, конституційного устрою й інтеграції суспільства;
- політична соціалізація членів суспільства, залучення до політичних ідеалів та інтересів як окремих соціальних груп, так і громадськості загалом;
- забезпечення політичної комунікації між конфліктуючими групами, цивільним суспільством і державою, державою й особистістю.

Часткові функції формуються при взаємодії політичної сфери з іншими (економічною, соціальною, культурною), а також із субсферами (демографічною, етнічною, релігійною, субсферами спорту, туризму, розваг і т.д.).

Загальні та часткові функції політики становлять певну систему, що, однак, не є чимось заданим і незмінним. Система функцій політики має певну плинність. Окремі функції можуть видозмінюватися залежно від ситуації в суспільстві (економічний цикл, пережитий соціумом, стан війни або миру, геополітичний статус та ін.), характеру його режиму та структури політичної системи, громадської думки, політичних, соціальних, культурних процесів.

Функції політики засвідчують її всеосяжний характер, неперервний вплив на суспільство та неперехідне значення для врегулювання суспільних відносин. Політика тісно пов'язана з різними сферами суспільного життя: економікою, мораллю, правом, релігією, культурою, екологією тощо.

Властивості політики

Трактування політики як особливої сфери людської життєдіяльності безпосередньо виражається в наявності відповідних специфічних рис і характеристик. У своїй сукупності вони дозволяють відрізнити політику від інших сфер суспільства, побачити межі її існування. Науковці виділяють три групи властивостей політики: онтологічні, морфологічні та процесуальні (рис. 1.3).

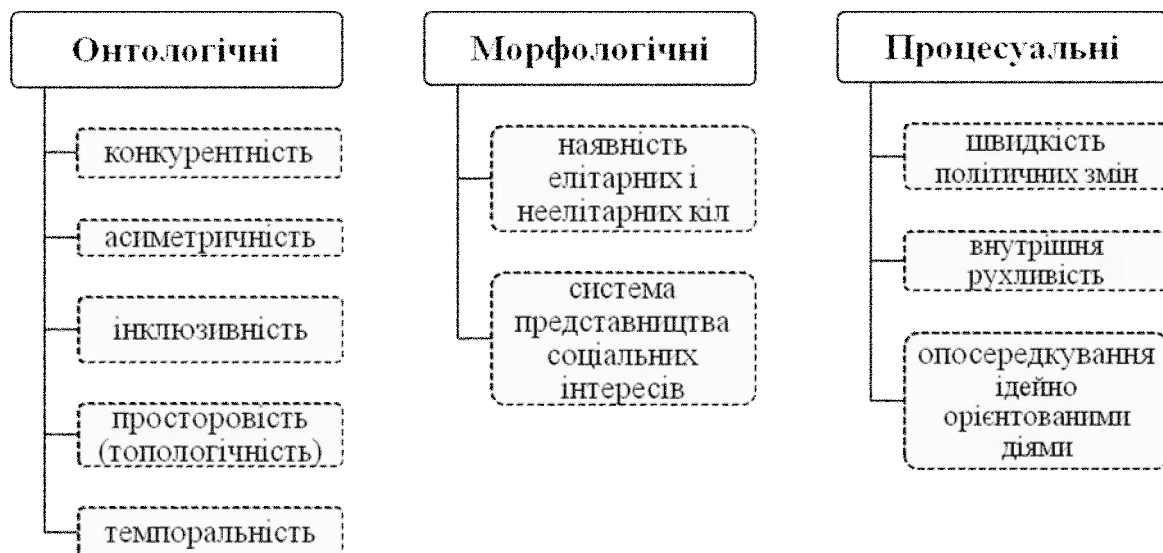

Рис. 1.3. Основні властивості політики

Онтологічні властивості політики розкривають її сутнісні риси. Зокрема, *конкурентність* демонструє, що політична взаємодія є результатом зіткнення різних групових інтересів і супутніх їм норм, правил і традицій, тобто різних компонентів владного протиборства. Вона обумовлює постійне суперництво стандартів, цінностей, інститутів.

Асиметричність виражає як тимчасовий характер досягнутого між учасниками політичної гри балансу, так і неможливість його постійної підтримки, а отже, і рухливість відносин за політичну владу.

Інклюзивність обумовлена здатністю політики проникати у різні сфери соціального життя, надаючи тим або іншим проблемам справді державного масштабу. Як писав Ф. Брауд, «ніщо за своєю природою не є політичним і все ним може стати». Тобто, поряд із проблемами, що вимагають постійної участі держави в регулюванні соціальних процесів (гарантування безпеки суспільства, підтримка міжнародних зв'язків), у політиці існують питання, які періодично включаються в поле влади або вимикаються з нього. Тому вона здатна змінювати свій обсяг, внаслідок чого її межі дещо умовні і залежать від історичного контексту, а також уміння держави побачити ті групові конфлікти, які вимагають неодмінного втручання. А від характеру усвідомлення політично значимих інтересів безпосередньо залежить обсяг об'єктів державно-владного регулювання, а отже, і політичної сфери.

Просторові властивості політики (топологічність) є невід'ємною онтологічною ознакою політики. Ця риса характеризує політику як об'ємно-просторове середовище, у якому діяльність суб'єктів, що борються за владу, локалізована в певних пунктах, місцях, ділянках території. Причому в кожному політичному локалітеті існують власні можливості для політичної участі та волевиявлення населення, а отже, складаються свої практики, конкретні політичні інститути та структури, способи їхнього функціонування й інші параметри організації політичного життя.

Реальна взаємодія цих територіально розділених діляниць політичного життя і становить політичну сферу. Фактично політика є різновидом фізичного простору, в одних частинах якого складаються інтенсивні політичні відносини, а в інших конкуренція за владу істотно ослаблена, а політика функціонує як сукупність різних позицій політичних суб'єктів (топосів), що виконують ті або інші дії в певних локальних пунктах цього середовища. У контексті цієї властивості політика має такі характеристики, як глибина, ширина та довжина, які фіксують географічні межі та параметри політичного простору, що надає людям шанс боротися за владу. Тому реальна політична напруга може не збігатися з офіційними центрами влади, а одним із резервів посилення компромісності політичного життя є забезпечення територіальної рівномірності поглядів на владу. Не випадково керівники держави постійно роблять поїздки по різних районах країни.

Здатність політики розгортати свої процеси в часі пояснюється її властивістю *темпоральності*. Часовий вимір політики демонструє особливий тип тривалості існування її інститутів, взаємин правлячої й опозиційної еліт, індивідуальних і групових акторів, державних і міжнародних організацій. Зрозуміло, політичний час якісно відрізняється від фізичного й астрономічного, адже люди існують у політиці не тільки в регламентованому режимі життєдіяльності (наприклад, особам, вибраним у парламент або висунутим в уряд, повноваження даються на певний строк; громадяни виконують електоральні функції в строго встановлений час і т.д.). Крім своєї функціональної «твердості» політичний час має здатність раптово закінчуватися, «моментально вмирати». Крах правлячого режиму, несподівана відставка міністра, політичне вбивство лідера – ці й подібні факти говорять про надзвичайну непередбачуваність часового завершення політичних подій. Тобто, у кожного суб'єкта існує власний термін і ритм життя в політиці. А це ставить акторів перед необхідністю точніше розміряти свої цілі з умовами, мобілізувати та концентрувати для цього ресурси, зусилля, енергію. З іншого боку, реальні політичні процеси здійснюються відразу в декількох часових діапазонах:

- у рамках реального часу (політичні події сприймаються безпосередньо з погляду їх актуальної завершеності);
- у межах історичного часу (потрібне узагальнення фактів, певна логіка тлумачення еволюції групи політичних фактів);
- у рамках епохального часу (оперує масштабнішими критеріями оцінки подій, пристосованими для оцінки більших етапів політичної історії не тільки окремих держав, але і континентів).

Отже, політична подія може мати різні часові координати, якщо її вимірюють певними митями або етапами історії людства. Одні факти згодом дрібніють, міняють значення, інші висвітлюють масштабність того, що відбулося.

Морфологічні властивості політики відображають базові особливості будови та джерела формоутворення політики. Тут найбільш важливою є *наявність елітарних і неелітарних класів* як основних суб'єктів політики, чийі акції (вчинки) й інтеракції (взаємодії) у сфері публічної влади і формують сферу політичного життя. Кожна із зазначених груп населення виконує спеціалізовані функції: еліти керують державою та суспільством, неелітарні групи контролюють їх діяльність, коректують курс країни. На різних

стадіях і фазах політичного процесу (наприклад, при прийнятті рішень або зміні політичного режиму за допомогою виборів) може мінятися характер і ступінь узгодження дій, набір виконуваних ними функцій, їхня питома вага та значення.

Представники різних шкіл і теоретичних напрямів нерідко абсолютизують значення одного із двох суб'єктів політики. Елітисти, приміром, наполягають на тому, що маси не потрібні для виробництва політики. Егалітаристи ж думають, що вони здатні самостійно формувати поле політики, не використовуючи послуг еліт. Однак практика дає більш переконливі аргументи на користь необхідності й елітарних, і неелітарних верств для здійснення політики.

Одним із таких підтверджень є той факт, що елітарні та неелітарні кола з'єднує *система представництва соціальних інтересів*, наявність якої також характеризує базові якості політики: реалізація політичних цілей припускає наявність особливих об'єднань та осіб, покликаних професійно виражати й захищати інтереси населення.

Процесуальні властивості визначають політику як особливий тип людської діяльності. Складність, а часом і неясність взаємин еліти та нееліти, непередбачуваність наслідків дій, що вживаються раціонально, наявність різнонаправлених рухів і багато інших аналогічних фактів, що свідчать про гостроту й інтенсивність конкуренції за державну владу, – всі ці фактори надають політиці характер динамічного явища, обумовлюють виняткову *швидкість політичних змін*, роблять її безпрецедентно мінливою. Політика – найбільш інтенсивно мінлива, *внутрішньо рухлива область* громадського життя, де постійно зіштовхуються ентузіазм і апатія, підйом і занепад, порушення та депресія. Подібні переломи створюють можливість винятково швидкої, а то й раптової катастрофи статусів суб'єктів, зміни норм і правил політичної гри, звуження або розширення обсягів політичних явищ.

Політика органічно пов'язана з *опосередкуванням* будь-яких дій інститутів, груп, структур, органів влади, опозиції й інших суб'єктів тими або іншими *ідейними цілями*, що дають якісну оцінку сьогоденню та майбутньому, що припускають ту або іншу спрямованість у проектуванні суспільних відносин. Із процесуальної точки зору вона є сукупністю ідейно орієнтованих дій різноманітних суб'єктів. Найбільш чітко ця властивість проявляється у зіткненнях цілей і програм правлячих та опозиційних партій; курсу влади, що не

користується підтримкою населення та не виправдовує народні очікування; протилежності поляризованих політичних культур та ідеологій.

Чому політика вважається брудною справою? Російські політологи В. П. Пугачов та А. І. Соловйов виділяють ряд причин, що пояснюють гадану, а дуже часто і реальну аморальність політики:

1. Отримуючи владу, люди розпоряджаються *матеріальними та духовними благами*, долями людей. Це дає високий престиж її власникам, тягне до державної «годівниці», прагнення особистої слави та збагачення. Наділена владою людина часто відчуває спокусу використати її для власної вигоди, а залежна від неї – повагу до сильних світу цього, прагнення догодити, підлестити начальству. Негативний вплив влади на керуючих і керованих наростає в міру її концентрації та посилення безконтрольності. Як говорив відомий англійський історик, лорд Д. Актон, «усяка влада розбещує, а абсолютна влада розбещує абсолютно».

2. Політика органічно пов'язана з насущними проблемами людей. У політиці реальні, *прагматичні інтереси* традиційно стояли на першому плані, виправдуючи хитрість, обман, убивства й інші аморальні вчинки. Як пожартував із цього приводу один із послів англійського короля Якова I, політик – «це ввічлива людина, що повинна брехати в інтересах своєї держави».

3. Узагальненість, безособовість, показовість та опосередкованість здійснення політичних рішень полегшує *відступ від моралі*. Політичні постанови зазвичай приймаються від імені партії, народу, нації, класу і стосуються не конкретних особистостей, а досить загальних соціальних груп та об'єднань. Ті, хто схвалюють рішення, як правило, їх безпосередньо не виконують і часто не бачать і не відчувають негативних наслідків своєї політики. Прийняти загальну постанову, наприклад про ліквідацію цілого експлуататорського класу, у моральному відношенні значно легше, ніж самому знищити хоча б одного його представника. Очевидно, що ідеолог червоного терору Ленін, будучи людиною досить вихованою й освіченою, навряд чи сам зміг би вбити безневинну людину з числа привілейованих класів, вихідцем із яких був і сам. Однак, діючи як політик, він віддавав накази про взяття та розстріли заручників, радив поставити поперед кулеметів тисячі мирних «буржуїв», розпорядився спалити ціле місто Баку у випадку його захоплення британськими або турецькими військами .

4. Вплив на політику *групових цінностей* часто суперечить загальнолюдським основам моралі. Це протиставлення, підпорядкування етики політиці на ділі означає руйнування будь-якої моралі. Яскравий приклад – пропаганда в СРСР як героїчного вчинку політичного доносу піонера Павлика Морозова на свого батька. Негативний вплив групових цінностей та інтересів на моральність політиків і політики має місце й у демократичних країнах, де політичні лідери зазвичай воліють «не виносити сміття» із власної партійної або урядової «хати», часто приховують непорядні факти.

5. *Мультиплікаційний ефект політичних зловживань* проявляється в тім, що розпусні дії у вищих ешелонах влади мають властивість множитися, наростати. Реально це проявляється в тім, що аморальний керівник зазвичай прагне позбутися чесних працівників або зробити їх співниками, наближає до себе бажаних людей, які, у свою чергу, плодять подібне оточення. Це призводить до закритості та виродження правлячої еліти. Такі прояви особливо великі в жорстко централізованих політичних структурах зі слабо розвиненими автономією частин і контролем знизу.

6. Орієнтація політики на ефективність, досягнення мети призводить до того, що шляхи та засоби їх досягнення набувають для членів організації другорядного значення, що полегшує можливість використання керманичами *аморальних способів*. Саме за результативність керівництво несе відповідальність перед членами об'єднань та електоратом. Засоби їх досягнення мало кого цікавлять і зазвичай залишаються в тіні.

7. *Конфліктність політики*, її функціонування як відносин друзів (союзників) – ворогів (суперників) підвищує емоційну ворожість або напруженість (щонайменше) між її суб'єктами. Супротивникам, як відомо, дуже рідко прагнуть робити добро, а це – важлива вимога моральності.

8. *Публічність політики*, увага до неї з боку суспільства, а також вищі етичні вимоги населення до політичних лідерів обумовлюють те, що її головні творці знаходяться постійно на очах у громадськості. Їх вважають не тільки найбільш компетентними, але й кращими, гідними довіри людьми. Через підвищену суспільну значимість діяльності політиків об'єктом суджень є не тільки їх професійне, але й особисте життя. При цьому оцінюють політиків більш строго, ніж пересічних громадян. Щодо останніх, то певні негативні факти майже ні в кого не викликають особливого осуду.

1.2. Предмет і структура політології, її функції

Етимологія терміна «політологія»: грец. *πολιτικός* – такий, що належить громадянам, громадянський, від грец. *πολίτης* – громадянин, далі від грец. *πόλις* – місто; давн.-грец. *λόγος* – думка, причина. Коротко політологію називають наукою про політику. Таке визначення є досить абстрактним і мало говорить про те, чим вона займається. Саме тому, приступаючи до вивчення цієї навчальної дисципліни, прагнемо дати відповідь, перш за все, на такі питання: що це за предмет; яке його призначення та функції; чим займається політологія; її місце серед інших суспільствознавчих наук? Важливого значення набуває і питання про те, що саме вкладається сучасною наукою в поняття «політологія» та «політична наука». Відомо, що будь-яка наука має свій об'єкт і предмет дослідження, застосовує певний категоріальний апарат і методи вивчення, займає своє місце в системі наук. А тому потрібно з'ясувати ці питання і щодо політології.

Об'єктом політології як науки часто називають політику або політичну сферу суспільного життя, що охоплює політико-владні відносини як відносини щодо влади в суспільстві.

Політична сфера суспільного життя (або політика) є об'єктом дослідження багатьох наук про суспільство, причому кожна з них має у цій області свій предмет і вивчає його притаманними їй методами та засобами. Саме тому виникає потреба визначити не лише об'єкт, але і предмет цієї науки.

Існують так звані широке та вузьке **розуміння предмета політології**. Та чи інша сукупність знань про навколишній світ може претендувати на статус науки лише тоді, коли відображає не всю багатоманітність відповідних явищ і процесів, а, насамперед, закони їх виникнення та функціонування. Закон – це необхідний, істотний, стійкий і повторюваний зв'язок між явищами та процесами. Регулярна повторюваність вияву закону є закономірністю. Якщо так трактувати закон і закономірності у сфері політики, можна говорити про вузьке тлумачення предмета політології.

У вузькому значенні політологія розглядається як галузь знань, що досліджує специфічну групу закономірностей відносин соціальних суб'єктів щодо влади та впливу, вивчає особливий тип механізмів владних відносин і взаємодію між пануючими та підвладними, керуючими та керованими.

Отже, тут предметом політології є внутрішні повторювані зв'язки та закономірності політичних відносин, механізмів та інститутів політичного життя. У цих рамках формується ряд предметів, зайнятих порівняльним дослідженням політичних систем (порівняльна політологія), механізмів формування політики (теорія державного управління, прийняття рішень) і політичних змін (політична конфліктологія, транзитологія), неінституціональних аспектів політичного життя (теорії політичної культури, міжнародної політики, політичні ідеології).

У широкому значенні політична наука містить у собі все політичне знання, будучи комплексом дисциплін, що вивчають різноманітні політичні об'єкти та сфери політики.

Широке трактування предмета політичної науки пов'язане з Міжнародним колоквіумом з питань визначення і структури політичної науки (Париж, 1948 р.), скликаного з ініціативи ЮНЕСКО. Політологи з різних країн обговорювали єдиний міжнародний стандарт у розумінні предметного поля політичної науки. Через два роки **експерти ЮНЕСКО** підвели підсумки роботи колоквіуму, виділивши наступні напрями досліджень, подані на рис. 1.4.

Рис. 1.4. Єдиний міжнародний стандарт щодо предметного поля політичної науки

Отже, відповідно до широкого розуміння предмета політичної науки вона включає чотири основні компоненти:

- політичну теорію:
 - а) політична теорія; б) історія політичних ідей;
- політичні інститути:
 - а) Конституція; б) центральне керування; в) регіональне та місцеве керування; г) публічна адміністрація; г) економічні та соціальні функції керування; д) порівняльне вивчення політичних інститутів;
- партії, групи та суспільну думку:
 - а) політичні партії; б) групи й асоціації; в) участь громадян у керуванні й адміністрації; г) суспільна думка;
- міжнародні відносини:
 - а) міжнародна політика; б) політика та міжнародні організації; в) міжнародне право.

Експерти ЮНЕСКО визначили предмет політичної науки емпірично, на основі узагальнення існуючої тоді практики політологічних розробок. Теоретично вирішити це питання виявилось складніше. У цей час у політичній науці відсутнє однозначне визначення її предмета. Це пояснюється тим, що політика, «політичний універсум» – сукупний предмет політичної науки – не є споконвічно заданою та чітко обмеженою областю. На думку французького правознавця та політолога Ж. Бюрдо, політична наука не має меж, тому що «політичний коефіцієнт впливає на всі види людської діяльності».

Отже, інтегративний шлях опису предмета політичної науки характеризується простим перерахуванням об'єктів і сфер, які вона повинна досліджувати. Цей шлях призвів згодом до досить розповсюдженої точки зору на предмет політичної науки як сукупності політичних об'єктів і відповідного комплексу знань, що відображають ситуацію, коли є багато політичних наук, а не одна.

Структура політології

Політичну науку характеризує багаторівневий характер знань, по-різному представлений у працях різних науковців і наукових шкіл (рис. 1.5.).

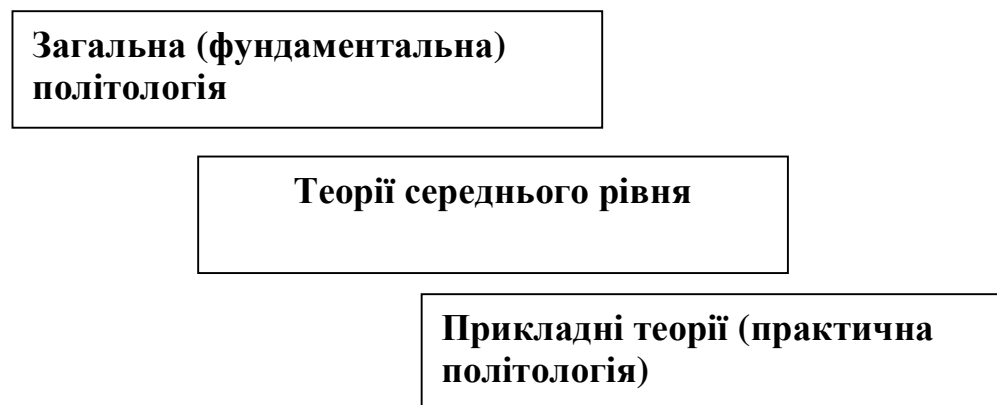

Рис. 1.5. Структура політології

Як бачимо, політологія містить у собі **загальну (фундаментальну)** політологію, що вивчає глибинні сутнісні зв'язки та відносини у світі політики, механізми формування та розвитку цієї сфери у взаємозв'язку із загальною картиною світу; **теорії середнього рівня**, що формулюють принципи й установки, розраховані на обмежене середовище застосування та дослідження окремих областей політики (наприклад, теорії малих груп, бюрократії, організацій, державного управління, політичної еліти й ін.); **прикладні теорії**, які формуються у зв'язку з необхідністю вирішення типових проблем, що забезпечують практичні зміни в поточному політичному процесі (прийняття політичних постанов, партійне будівництво, урегулювання конфліктів, переговорні процеси).

Головною складовою політології, на думку деяких українських учених, є **теорія політики** – те, що на рис. 1.5 ми назвали загальною (фундаментальною) політологією. Вона вивчає політику як цілісний предмет і має свої внутрішні структурні елементи: концепції політики

та влади; теорії політичної системи та процесів; моделі політичної участі та лідерства; теорії формальних і неформальних інститутів політики – державознавство, концепції груп інтересів, бюрократії й еліт; теорії міжнародних відносин і зовнішньої політики. Теорія політики складає основний зміст політології як навчальної дисципліни у багатьох українських вишах.

Теорії середнього рівня забезпечують дослідження окремих сфер політичного життя та включають в себе теорії влади, політичної системи, процесів, лідерства, еліт, партійних систем, політичної культури, партологію тощо.

Прикладна (практична) політологія є тією галуззю науки про політику, яка безпосередньо стосується процесів її здійснення. Вона є сукупністю теоретичних моделей, методологічних принципів, методів і процедур дослідження конкретних програм і рекомендацій, орієнтованих на практичне використання, досягнення реального політичного результату. Основний зміст прикладної політології складає розробка політичних технологій:

- прийняття політичних рішень;
- проведення виборчих кампаній, політичної реклами;
- врегулювання політичних конфліктів;
- проведення політичних переговорів, лобіювання тощо.

Практична політологія проводить також політичні прогнозування, планування та консультування, методику розробки експертно-аналітичних матеріалів і політичних документів. До неї, на наш погляд, варто відносити і порівняльну (компаративну) політологію. Вона проводить порівняльні дослідження політичних явищ і процесів різних держав, регіонів та епох.

Неоднозначність уявлень про предмет політології зумовлює і відмінності у назві. Термін «політологія», на наш погляд, частіше за все пов'язують саме з вузьким тлумаченням предмета політичної науки. Використовуючи широке значення, вживають поняття «політична наука» або «політичні науки». Остання назва обумовлена наявністю у структурі політології таких складових, як історія політичних учень, теорія політики, практична та порівняльна політологія, окремих і відносно самостійних галузей наукових знань про політику, наприклад, кратології (наука про владу), партології (про політичні партії), елітології (теорії еліт), електоральної політології, що дає підстави говорити про політичні науки у множині.

Терміном «політичні науки» доцільно позначати різні складові політології, а не будь-які наукові знання про політику.

У прийнятій в Україні номенклатурі спеціальностей наукових працівників у галузі політичних наук виокремлені:

- теорія та історія політичної науки;
- політичні інститути та процеси;
- політична культура й ідеологія;
- політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку;
- етнополітологія й етнодержавознавство.

Зв'язок політичної науки з іншими науками про політику

Політику, розглянуту як органічну складову всієї сукупності соціальних, природних і космічних (специфічної частини природних) явищ, вивчає *політична філософія*. Ця й супутні їй дисципліни (політичні глобалістика, гуманістика, антропологія й ін.) розкривають найбільш загальні та глибинні зв'язки політично організованого співтовариства з різними сферами та рівнями життя людини, виявляючи значення політики для його існування та розвитку.

Досить тісними є зв'язки політології з *історією*, зокрема з політичною, оскільки головними для останньої є політичні події, процеси та факти. Загальна історія є, передусім, історією політики, вивчаючи процеси виникнення, розвитку та занепаду держав, відносини між ними, війни, революції тощо і фактично виступає як політична історія. Принципова відмінність історичного дослідження від політологічного полягає в тому, що перше йде від ознайомлення з конкретними подіями, процесами та фактами до певних теоретичних узагальнень, а друге використовує вже існуючі форми наукового знання про політику (ідеї, гіпотези, концепції, теорії, парадигми тощо) при аналізі певних явищ і процесів. Можна погодитися з думкою науковців, що розгляд конкретних подій і фактів політичного життя суспільства як у минулому, так і сьогодні сам по собі не є політологічним. Таким він стає тоді, коли використовується притаманний політології методологічний і теоретичний інструментарій.

Якщо, наприклад, процес становлення багатопартійності в сучасній Україні розглядається зі з'ясуванням того, коли і як

конкретно виникали політичні партії, якими були їхні дії, хто їх очолює, як відбувається боротьба за керівництво в них, то це – історичне дослідження. Політологічне передбачає використання основних положень партології як галузі науки про політику, що вивчає політичні партії, й аналіз цього процесу. Політолог повинен, наприклад, з'ясувати, як співвідноситься перебіг становлення багатопартійності в Україні з уже відомими закономірностями такого процесу, чи відповідають наші політичні партії існуючим теоретичним моделям партій, якою є партійна система в країні тощо.

У цьому контексті необхідно врахувати ще один аспект взаємозв'язку політології й історії, який стосується історії політичних учень. Остання виступає невід'ємною складовою політології як історія виникнення, становлення та розвитку цієї науки і не входить ні до історії загалом, ні до політичної історії зокрема.

Політологія пов'язана з *соціологією*, проте в дослідженні політичної сфери суспільного життя соціологія йде від соціального до політичного, тобто від відносин між соціальними об'єднаннями до відносин щодо політичної влади. Вивчаючи соціальний аспект політичної сфери суспільного життя, соціологія є політичною. Використовуючи притаманні їй методи та засоби дослідження (анкетування, інтерв'ю тощо), вона виступає як соціологія політики. Політологія йде від політики, влади до їхніх суб'єктів, у тому числі соціальних. Вона традиційно вивчає в основному інституціональний аспект політики, передусім, організацію та діяльність держави, весь механізм політичної влади.

Варто говорити і про зв'язок політології з *правознавством*, насамперед, із такими його складовими, як теорія держави і права та наука конституційного права. Політологія та теорія держави і права мають спільний головний об'єкт дослідження – державу. Однак перша не обмежується цим, а вивчає також інші політичні інститути – політичні партії, групи інтересів, органи місцевого самоврядування тощо, всю багатоманітність суб'єктів і виявів політичних відносин. А з усіх багатоманітних галузей і норм права політологію цікавлять лише ті, які регулюють політичні відносини – це, передусім, норми конституційного права. Об'єктом науки конституційного права є державно-політичні відносини, тобто ті, суб'єктом яких тією чи іншою мірою виступає держава. Політологія ж виходить за межі цих відносин, досліджуючи також інші форми та види політичних відносин, використовуючи притаманні їй методи та засоби пізнання.

Зв'язки політики зі сферою космосу вивчаються й описуються *політичною астрологією*, що намагається встановити залежність політичних явищ і процесів (у поведінці мас, стилі лідерства й ін.) від розташування небесних світил, зміни сонячної активності, зоряних катастроф, галактичних трансформацій. Політика в її взаєминах із природою описується низкою наук: політичними географією й екологією, біополітикою, електоральною географією. Взаємозв'язки політики з окремими сферами соціального – економікою, правом, мораллю, психологією й ін. – вивчають відповідні дисципліни: політичні економія, етика, психологія. Певні соціальні явища (мова, засоби масової інформації, реклама і т.д.) у своїх відносинах із політикою породжують ряд субдисциплін: політичні лінгвістику, інформатику й ін. Однак усі перелічені вище галузі наукового знання є складовими відповідних наук: психології, економічної теорії, антропології, географії тощо, а не політології.

Функції політичної науки

Діяльність політичної науки обумовлює виконання нею ряду функцій, пов'язаних не тільки з пізнанням політики, але й із реальною практичною роботою у сфері публічної влади:

- *deskриптивна функція* припускає необхідність усебічного та повного опису внутрішніх і зовнішніх зв'язків політичних явищ, їхніх характерних ознак;
- *оціночна функція* – винесення суджень про політичні об'єкти та їх властивості з погляду прийнятності або неприйнятності для того або іншого суспільного суб'єкта;
- *порівняльна функція* – обов'язкове зіставлення різних політичних явищ (систем влади, режимів правління, типів політичної культури тощо), перш ніж сформулюються висновки й оцінки щодо тих або інших процесів, тенденцій їхнього розвитку, типологій, закономірностей і т.д.;
- *перетворювальна функція* викликана потребою суспільства у таких знаннях, які, будучи включеними в практичну діяльність у сфері влади, зможуть знизити витрати державного управління, сприятимуть досягненню більшої відповідності результатів наміченим цілям і т.д.;
- *прогностична функція* виражає потребу в розробці ймовірного знання, що передбачає можливі наслідки дій, що вживаються, і намагається гіпотетично визначити зміни, що супроводжують

досягненню мети. Завдяки реалізації цієї функції виникає певний первинний вигляд політики майбутнього, здатний скоригувати дії осіб, що борються за владу;

- *функція соціалізації* спрямована на формування політичної свідомості людей, що включаються у владні відносини. Супроводжуючи діяльність індивідів, життя яких тією чи іншою мірою торкаються політичні процеси, наука сприяє раціоналізації їхніх політичних подань, підвищенню рівня компетентності при виконанні різних ролей у сфері влади, уточненню власних можливостей при використанні політичної влади для захисту своїх інтересів.

Розглядаючи логічний перелік основних функцій політичної науки, варто визнати, що значення та роль тих або інших функцій можуть мінятися залежно від конкретних політичних умов, рівня розвитку наукових знань, чуйності правлячої еліти до рекомендацій учених, пріоритетів провідної групи політичних дослідників і ряду інших факторів.

1.3. Методологічні засади політології

Важливу роль у політології займає система її основних категорій. Ними прийнято називати загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні закономірні зв'язки та відносини реальної дійсності, що є предметом дослідження цієї науки. Їх специфіка полягає в тому, що вони, розкриваючи різні сторони політичного процесу, дозволяють його пізнавати. Будь-яка наука передбачає наявність системи понять, логічно пов'язаних між собою.

Існують як загальні, так і часткові категорії політології:

- перші використовуються всіма суспільними науками: до них відносяться цивілізація, суспільство, населення, народ, воля, влада, право, культура тощо:

- другі ж використовуються лише політологією або науками, дотичними до неї: серед них особливе місце займають такі, де як узагальнююча виступає категорія «політичне»: «політична сфера», «політична влада», «політичні відносини», «політична система», «політична організація», «політичний інститут», «політичний режим», «політична поведінка», «політична активність», «політична участь», «політичне відчуження», «політична свідомість», «політичні

цінності», «політичні норми», «політична соціалізація», «політична культура» тощо.

Більш детально з цими й іншими поняттями політології ми познайомимося пізніше.

Поряд із категоріально-понятійним апаратом істотне місце в системі політологічного знання займають **методи дослідження**. Найбільш поширеною класифікацією методів, застосовуваних у політичній науці, є поділ їх на три групи.

У першу входять **загальні методи**, безпосередньо спрямовані на вивчення політичних об'єктів, процесів і явищ:

- *соціологічний*, що дозволяє з'ясувати залежність політики від суспільства, соціальну обумовленість політичних явищ;
- *нормативний* (або *нормативно-ціннісний*), що вимагає встановлення значення політичних перетворень для суспільства й особистості, оцінки з погляду загального добра, справедливості і т.д., сприяє розробці політичних цінностей та ідеалів;
- *структурно-функціональний*, що розглядає політику як певну систему зі складною будовою, кожен елемент якої має певне призначення та виконує специфічні функції (ролі), спрямовані на задоволення її відповідних елементів;
- *метод системного аналізу*, що інтерпретує політику як цілісний, саморегулюючий механізм зі складною структурою, що перебуває в безперервній взаємодії із суспільним середовищем через «вхід» і «вихід» системи та прагне до самозбереження і виконання у суспільстві функцій розподілу цінностей;
- *біхевіористський метод* (від англ. behaviour – поведінка), що вивчає політику за допомогою конкретного аналізу різноманітних форм політичної поведінки індивідів і груп;
- *інституціональний*, що орієнтує на дослідження інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність (держави, партії, організації), а також права й інших регуляторів політичної праці;
- *антропологічний*, що вимагає вивчення обумовленості політики не соціальними факторами, а природою людини як родової істоти, яка має інваріантний набір основних потреб: у їжі, одязі, житлі, безпеці, вільному існуванні, духовному розвитку й ін.;
- *психологічний* метод (зокрема, психоаналіз), що орієнтує на дослідження суб'єктивних механізмів політичної поведінки, індивідуальних якостей, несвідомих психологічних процесів, а також типових механізмів політичних мотивацій;

- *діяльнісний*, що дає динамічну картину політики та розглядає її як специфічний різновид живої й предметної діяльності, циклічний процес, який має певні стадії, етапи;
- *порівняльний*, що припускає зіставлення однотипних політичних явищ, наприклад, політичних, електоральних систем, партій, різних способів реалізації тих самих політичних функцій і т.д. з метою виявлення їхніх загальних рис і специфіки, знаходження найбільш оптимальних шляхів вирішення суспільних проблем;
- *історичний*, що вимагає вивчення політичних явищ у їх послідовному тимчасовому розвитку, виявлення зв'язку минулого, сьогодення та майбутнього.

Другу групу становлять **загальнологічні методи**. Вони використовуються не тільки у політичній науці, але й в інших дисциплінах. Це аналіз і синтез, дедукція й індукція, уявний експеримент, моделювання і методи, що стосуються безпосередньо організації та процедури пізнавального процесу.

До третьої групи відносяться **методи емпіричних досліджень**, одержання первинної інформації про політичні факти: використання статистики, івент-аналізу, аналізу документів (контент-аналіз), опитування, спостереження і т.д.

Парадигми політики

Для узагальненої характеристики специфічних підходів до аналізу та пояснення політики науковці пропонують використовувати поняття парадигми. Воно введено американським істориком науки і філософії Томасом Куном (1922 р.), що висунув концепцію наукових революцій як зміни парадигм.

Парадигми мають фундаментальне значення для політичної науки, оскільки дозволяють тлумачити її природу та сутність, джерела формування і розвитку, масштаби поширення, найбільш важливі риси та властивості політичної сфери життя. Вони задають основні одиниці виміру політики, певні теоретичні конструкти формують її цілісне, концептуально оформлене бачення, дають можливість вписати завершений загальний образ політики в більш широкі ідейні рамки, що розкривають сформовану картину світу. Все це надає парадигмам статус і значення основних теоретичних структур, які організують усе політичне знання і дають початок різним доктринам, що розвивають їхні головні поняття.

Парадигма (від грец. *παράδειγμα* – приклад, модель, зразок) – сукупність пізнавальних принципів і прийомів відображення політичної реальності, що задають логіку організації знань, тип теоретичного тлумачення певної групи соціальних явищ; вихідна концептуальна схема дослідження, модель постановки проблеми та її вирішення.

Фундаментальний характер політологічних парадигм проявляється й у тім, що відповідні підходи до розуміння політики служать концептуальною підставою не тільки для сугубо теоретичних, але і прикладних досліджень. Тобто, розкриваючи внутрішні та зовнішні зв'язки політики з іншими сферами громадського життя, парадигми використовуються і для розв'язання конкретних політичних проблем.

Українські науковці виділяють **чотири основні парадигми**, що проходять крізь усю історію політичної думки та політології: теологічна (релігійна), натуралістична, соціальна, раціонально-критична.

Теологічна парадигма базується на надприродному трактуванні державної влади, бачить її джерела в божественній волі та релігійних кодексах. Як відомо, на ранніх етапах існування суспільства джерела соціальних зв'язків і поведінки людей пояснювалися переважно в рамках учення про божественне походження людського життя. Бог (деміург, абсолют) повністю визначає земні порядки, впливаючи на владу та керуючи людиною. У рамках заданих їм відносин цар і народ повністю залежали від божественного промислу, не претендуючи на яку-небудь самостійність у сфері влади. Їхня роль полягала лише в передачі, втіленні небесної волі. Таке надприродне пояснення природи влади, що повністю виключало людину з числа творців політики (держави), свідчило про нездатність політичної думки того часу дати раціональне тлумачення цьому виду реальності, виявити його зовнішні та внутрішні зв'язки.

В сучасних умовах в основному лише богословські філософи сповідують подібні постулати, однак треба визнати, що ця парадигма зафіксувала деякі важливі характеристики феномену політики. Ряд учених думають, що, не одержавши сьогодні широкого поширення в інтелектуальному середовищі, цей підхід зможе виявити себе на

наступних шаблях розвитку наукового знання, нагромадження нових даних про будову світу.

Натуралістична парадигма ґрунтується на розгляді людини як частини природи і пояснює політику природним середовищем: географічними умовами, біологічною конструкцією, психічними властивостями людини і т.д. З її допомогою вчені намагаються трактувати природу політики, виходячи з домінуючого значення факторів несоціального характеру. На відміну від принципів теологічного підходу в основі цієї групи ідей лежать погляди раціональної користі. У своїй сукупності вони відкривають можливості для спроб обґрунтування пріоритетності природних джерел політичного життя, що виступають або у вигляді фізико-географічного середовища, або різних властивостей живої природи, включаючи біологічні характеристики самої людини. З огляду на розмаїтість подібного роду факторів і передумов, що діють у рамках цього широкого кола явищ, можна говорити про різні *відгалуження усередині натуралістичної парадигми*.

Так, якщо в якості основних детермінант, що визначають формування та розвиток політичного життя, розглядаються територіальні, економіко-географічні, фізико-кліматичні й інші аналогічні процеси, то можна визнати наявність географічного підходу. Географічна парадигма започаткована Гіппократом, Платоном, Аристотелем та іншими античними мислителями. Пізніше вона розвивалася французом Ж. Боденом (XVI ст.), що сформулював теорію впливу клімату на політичну поведінку людей, і Ш. Монтеск'є (XVII ст.), який першим пов'язав форму державного устрою з розміром займаної території. Згодом, особливо на рубежі XIX–XX ст., ці думки одержали інтелектуальну підтримку вчених, які висунули ідею про зіставлення історій людства та природи (К. Ріттер), сформулювали антропогеографічні принципи політичних досліджень (Ф. Ратцель, Г. Маккіндер) та електоральної географії (А. Зигфрід), обґрунтували різні сценарії міжнародної стратегії держав (К. Хаусхофер, А. Мехен та ін.), оформивши у такий спосіб відносно самостійні наукові напрями – геополітику та політичну географію.

Концепції, автори яких пояснюють природу політичної поведінки як однієї з форм еволюції й адаптації організму до умов існування, що склалися під впливом природного відбору, результат дії його фізіологічних механізмів, формують так званий біополітичний підхід. Біополітична парадигма як самостійна методологія вивчення

політики виникла в 70-х рр. ХХ ст. в американській науці. Як провідне джерело політичної поведінки людини розглядаються чуттєві, фізіологічні, інстинктивні (так звані ультимативні) фактори, що відображають її видову своєрідність як живої істоти та відіграють вирішальну роль в адаптації до умов існування. Ці первинні причини створюють у людини різного роду схильності, потяги, які згодом опосередковуються у вторинні (культурні звичаї, традиції, моральні норми), але при цьому не втрачають своєї провідної ролі.

Такого роду теоретичні установки спираються на ряд положень: теорію природного добору Ч. Дарвіна, дослідження агресивності тварин К. Лоренца, доктрину італійських учених Ц. Ламброзо та М. Нордау про біологічну природу панівного класу тощо. Сьогодні біологічна парадигма являє собою свідомо сконструйовану теорію, що базується на синтезі фізіології, генетики, біології поведінки, екології й еволюціоністській філософії. Вся біометодологія у політичній науці будується на визнанні наявності загальних для людей і тварин початків і понять. Для доказу цього останнім приписують «людські» властивості (якими вони не володіють або володіють частково), а потім це знову транслюється на людську поведінку. Вважається, наприклад, що людей і тварин ріднить генетична пристосовність до зовнішнього середовища, альтруїзм, агресивність, здатність до взаємодії тощо.

Оцінюючи значення біополітичного підходу загалом, сучасні політологи вважають, що він не вправі претендувати більш ніж на статус приватної методики вивчення політичного життя, оскільки всю гаму мотивів і стимулів людської поведінки у політичній сфері неможливо редукувати до його біологічних підстав. Проте, хоча теоретична дискусія, що ведеться в науці щодо ролі біополітики, ще далека від завершення, багато хто стверджує, що її положення можна з успіхом використовувати в прикладних дослідженнях уже сьогодні.

Ті ж концепції, де як вихідний початок, що пояснює природу політики, розглядаються вроджені психічні властивості людини, її емоційні, інстинктивно-рефлекторні риси та механізми поведінки, утворюють психологізаторський підхід. Ця парадигма вважає джерелом і фактором, що пояснює соціальний і політичний розвиток, психологічні особливості людей. Подібні установки вона намагається поширити і на вивчення політичного життя в цілому, наприклад, інтерпретуючи в такий спосіб всю політичну історію. Все політичне життя в його часових параметрах пояснюється прихованими

мотивами поведінки індивідів і широких соціальних верств. Психологічні фактори розглядаються не як ланка, що опосередковує вплив зовнішніх і внутрішніх факторів політичної поведінки, а як самостійне та пріоритетне джерело.

Соціоцентристська парадигма тлумачить політику через вплив на неї інших сфер суспільства: економіки, соціальної структури, права, культури. Вона поєднує найширшу групу теоретичних поглядів, автори яких при всьому розходженні пояснень феномену політики, одностайно визнають її суспільне походження та природу. Таким чином, у всіх цих теоретичних концептах політика розглядається як та або інша форма соціальної організації життя людини, певна сторона життя суспільства. У найширшому плані прихильники цих підходів намагаються пояснити природу політики двома основними способами. Одні з них вихідним моментом визнають визначальний вплив на політику тих або інших соціальних елементів (окремих сфер громадського життя, інститутів, механізмів, структур). У цьому випадку вчені оперують зовнішніми стосовно неї факторами. Інша група теоретиків намагається пояснити сутнісні властивості політики як типу соціальності, опираючись на її внутрішні особливості як джерела саморуху та форми саморозвитку. В обох напрямках склалося безліч специфічних логік теоретичного пояснення, що породили чимало суперечливих суджень та оцінок, яких мало що поєднує, крім загального бачення природи політики.

Соціоцентристський підхід виник ще в Давній Греції. Сформована там нерозчленованість держави та суспільства у формі єдиного міста-поліса, що не мав ще розвинених механізмів та інститутів володарювання, спонукувала древніх мислителів описувати сферу політики через субстанцію державності. Тому політика розглядалася як особлива форма управління і спосіб інтеграції суспільства, сукупність певних норм та інститутів, механізм правління різноманітних груп та індивідів із власними інтересами та цілями. Пізніше істотний вплив на цю парадигму зробила ідея М. Вебера, що трактував поняття «політика» як участь у владі або вплив на її розподіл між державами або усередині країни між групами людей. «Хто займається політикою, – писав М. Вебер, – той прагне до влади: або до влади як засобу досягнення певних цілей, або до влади заради неї самої, щоб насолоджуватися почуттям престижу, що вона дає». Тут політика є способом забезпечення панування та домінування

певних соціальних верств, макросоціальним механізмом регулювання суспільних процесів і відносин.

Згодом у ряді теорій, що розвивали ці традиції в тлумаченні політики, її стали пояснювати і навіть ототожнювати з більш широким колом таких явищ, як авторитет (Ж. Мейно), керування (П. Дюкло), вплив (Р. Даль), контроль (Ж. Бержерон), цілеспрямовані та суспільні дії (Т. Парсонс, А. Етціоні), боротьба за організацію людських можливостей (Д. Хелд), класові відносини (А. Миронов), організація (Ю. Авер'янов) і т.д. У результаті політичний процес розглядався як цілком і повністю співпадаючий із історичним. Таке соціальне розчинення й, отже, зникнення політики як самостійного явища в найбільш яскравому вигляді виразилось у позиції німецького вченого М. Хеттіха, котрий стверджував, що політика, не маючи «самостійної екзистенції» (існування), є лише певною формою мислення та говоріння.

Особливий погляд на природу політики пропонують творці іншого виду соціоцентристського підходу – культурологічної парадигми. Вони виходять із того, що цілісність політики та її єдність із суспільством визначаються цілісністю людини як такої. Прихильники цього підходу (М. Шеллер, Ф. Боас, Е. Канетті, Х. Арендт та ін.) розглядають політику як продукт осмисленої діяльності людей, а її головним призначенням визнають здійснення творчої функції людини. Представляючи особистість як джерело та ядро політичного життя, вчені, що працюють у руслі культурної антропології, наголошують на визнанні незмінності природи людини, наявності в її внутрішній структурі певного інваріанта – сукупності якостей, що не змінюються з часом. Ці властивості людини, що не залежать від суспільства та колективного середовища, втілюються в її соціокультурних рисах. Культурні якості індивідуалізовані. Через них людина сприймає навколишній світ, реакція на який суто персональна й тому непередбачена. З позицій такого підходу до інтерпретації відносин суспільства (держави) й особистості політика розглядається не як сфера реалізації соціальних інтересів або, наприклад, регулювання міжгрупових конфліктів, а як область вільного самовтілення та самоздійснення людини.

Культурологічна парадигма не тільки досить тонко характеризує суто людські підстави політики, але і руйнує традиційні трактування цієї сфери. Розглядаючи людину, її культурну сутність як головне джерело розвитку, прихильники теорії переборюють логіку лінійної

детермінації політичного, демонструючи її внутрішню альтернативність і непередбачуваність реакції на соціальні конфлікти.

Раціонально-критичні підходи до розуміння основних рис політики характерні для авторів, об'єднаних прагненням пояснити природу політичної взаємодії не зовнішніми стосовно політики факторами, а дією її внутрішніх структур, відносин, інститутів і механізмів. Ці ідеї пов'язані з аналізом взаємозв'язку держави та громадянського суспільства (Б. Спіноза), міжгрупових відносин (А. Бентлі), діяльності еліт (Г. Моска), механізму міжгрупової інтеграції (Б. Лемент), що мають місце на політичному полі конфліктів (М. Кроз'є) або консенсусу (Е. Дюркгейм). Прихильники такого роду підходів, як правило, розглядають політику як певний вид раціонально організованої діяльності, не рефлексуючи значення макросоціальних факторів, що обумовлюють її формування та розвиток.

Найбільш яскраво логіка, за якою політика виникає та розвивається, підкоряючись власним законам і механізмам, виражена Гегелем. Правда, у нього форма існування такого внутрішньо мотивованого розвитку політики досить містифікована. Політику він розумів як певну стадію «розгортання світового духу», хоча сама спроба відшукати внутрішні джерела виникнення політики є цілком конструктивною.

Першоджерела

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 7– 23.
2. Мерриам Ч. Новые аспекты политики // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С.42– 50.
3. Шмитт К. Понятие политического // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 23– 42.

Глава 2. ЗАРОДЖЕННЯ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ Й ОСНОВНІ ЕТАПИ ЇЇ РОЗВИТКУ

2.1. Передумови виникнення політології

Створення політичної науки в другій половині XIX ст. було викликане низкою факторів. Французький політолог П. Фавр відносить до них загальні й особливі умови виникнення політичної науки:

Загальні умови появи соціальних наук (економіки, психології, антропології й ін.)

- розквіт промислової революції й індивідуалізму;
- надання великого значення науці в суспільстві;
- формування особливого класа "виробників і споживачів гуманітарних наук" у зв'язку з ростом середнього рівня освіти населення і становленням структури сучасного університету.

Особливі умови виникнення політичної науки

- більш чітке розмежування економічних, моральних, соціальних і політичних категорій, що виправдовувало вивчення політичної сфери. Відомо, що вже в 20-х рр. XIX ст. Гегель відрізняв цивільне суспільство (соціальна категорія) від держави (політична);
- поява в країні сучасного управлінського персоналу, що визначило розвиток адміністративного права та політичної науки;
- демократизація політики шляхом розширення політичної участі виборців, що сприяло розвитку політичних дискусій у суспільстві.

Рис. 2.1. Загальні та особливі умови виникнення політичної науки

Всі ці умови й сприяли появі політичної науки майже одночасно в ряді західних країн в останній третині XIX ст. Національні особливості розвитку політичної науки переважали аж до закінчення Другої світової війни.

Політична наука як окрема галузь знання сформувалася на стику соціології, державознавства, юриспруденції, психології, антропології й інших наук ще в другій половині XIX ст., коли у розвинених країнах (Великобританії, Франції, США) ішов процес розширення участі людей у політиці, кількісно збільшувалися електорат, політичні рухи, коло претендентів на вищі політичні посади, формувалися політичні партії. Бурхливі політичні процеси вимагали їхнього теоретичного осмислення, попит на політичну теорію зростав.

2.2. Основні етапи становлення та розвитку політичної науки

Науковці по-різному трактують історичні етапи становлення та розвитку політичної науки. Розглянемо деякі з них.

На думку **Г. Алмонда**, якщо б ми побудували *графічну модель історії* розвитку політичної науки у вигляді кривої, що відображає прогрес у вивченні політики протягом сторіч, то почати її варто було б із *зародження цієї науки у Давній Греції*. В епоху розквіту *Давнього Риму* крива мало піднялася би вгору, потім ішла приблизно на одному рівні весь період Середньовіччя, *істотно виросла в часи Ренесансу* та зробила різкий стрибок у XX ст., коли політична наука набула справді професійного характеру. Ця крива відбила б і якісне вдосконалювання концепцій щодо двох основних проблем політичної науки: про властивості політичних інститутів і критерії їх оцінки.

Протягом XX ст. ця гіпотетична лінія круто піднімалася б тричі:

Перший пік відноситься до *міжвоєнних десятиліть (1920–1940 рр.)*, пов'язаних із чиказькою науковою школою. Саме тоді були розроблені програми емпіричних досліджень, у яких істотна увага приділялася психологічній і соціологічній інтерпретації політики, а також підкреслювалося значення кількісних факторів.

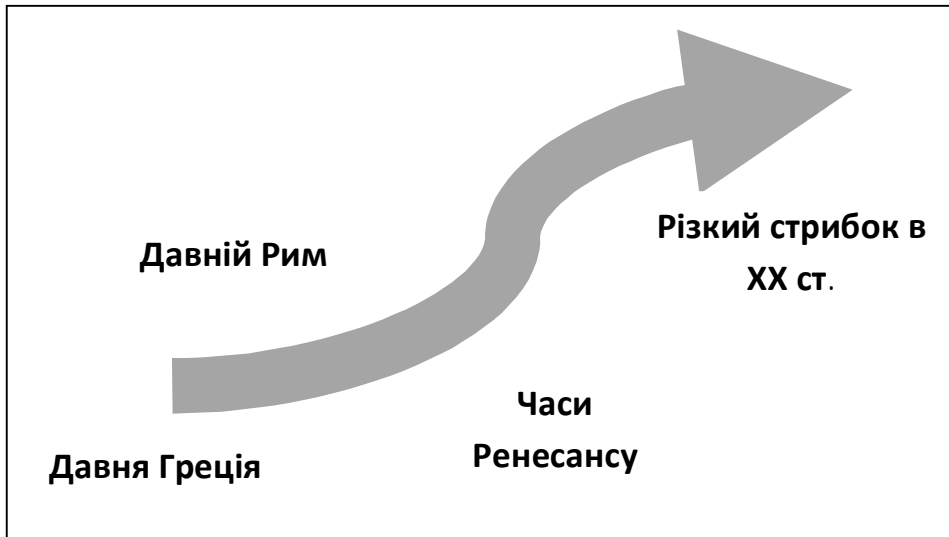

Рис. 2.1. Графічна модель історії розвитку політичної науки Г. Алмонда

Другий період, більш значимий для розвитку політичних досліджень, спостерігається *після Другої світової війни* та відзначений поширенням у всьому світі поведінкового підходу до політики, удосконаленням традиційних політологічних субдисциплін і ростом професіоналізації (що знайшло відбиття в створенні наукових установ, численних співробітників яких поєднували не стільки ієрархічні структури, скільки ділові якості, а також в утворенні професійних асоціацій і суспільств фахівців, виданні наукових журналів).

Третій підйом указує на введення логіко-математичних методів і застосування економічних моделей при підході до досліджень із позицій раціонального вибору та методологічного індивідуалізму.

Американський учений **Р. Даль** пропонує періодизацію політичної науки з логічної точки зору її становлення. Він визначає три основні етапи:

- *філософський* (на ньому превалювали нормативно-дедуктивні підходи в тлумаченні політичного життя);
- *емпіричний* (безпосередній розбір даних перетворився в основне джерело поповнення знань і домінуючий спосіб аналізу політичних реалій);
- *етап ревізії емпіричного знання* (критичне переосмислення джерел розвитку теорії, що обумовило розмаїтість методів дослідження).

Однак історично цей процес, на думку дослідника, зайняв не одне сторіччя. Він вважає, що якщо подивитися на нього ретроспективно, то можна виділити **три загальних етапи еволюції політичної науки**.

I-й охоплює перші форми спеціалізованого (протонаучного) відображення й осмислення світу політики. Сформувався 2,5 тис. років тому й існував переважно в релігійно-міфологічній формі. Основу становили ідеї про божественне походження й організацію влади. Пізніше, приблизно в середині I тисячоріччя, виявилася тенденція до більшої раціоналізації політики, появи окремих систематизованих учень. Так, у цивілізаціях Давнього Сходу домінували ідеї про устрій окремих держав, мистецтв і керування людьми. Наприклад, Конфуцій (551–479 рр. до н.е.) розробляв учення про «гуманне управління». У ньому держава трактувалася як засіб перетворення ідеальних сімейних відносин і насадження таким способом у суспільстві справедливості, любові до людей, вдячності до старшого. Найбільш видатні представники давньогрецької думки Платон (427–347 рр. до н.е.) й Аристотель (384–322 рр. до н.е.) як основний об'єкт пізнання розглядали конкретні країни, форми панування окремих правителів, найвиразніші прояви публічної влади. Вони намагалися цілісно та систематично уявити світ політики. Так, Аристотель, розвиваючи теорію про ідеальну державу та політику як вищу форму соціального спілкування, розглядав останню в співвіднесенні з основами людського життя в цілому.

Такі ідеї ґрунтувалися на практичному ототожненні політики та держави, нерозчленованому сприйнятті країни та суспільства, припускаючи інтегрованість організації людського життя та публічної влади. Це залишало теоретичні трактування політики в руслі філософії і навіть частково природознавства. Однак наростання

раціонального опису всіх політичних явищ, що ускладнювалися, привело в XIII ст. до створення на основі схоластики вже специфічної політичної науки, іменованої то «**ars politica**», що означає «політичне мистецтво» (Альберт Великий), то «**scientia politica**» – «політична наука» (Аквінат), то «**doctrina politica**» – «політичне навчання» (Л. Гвирини) і навіть «**sanctissima civilis scientia**» – «божественна цивільна наука» (С. Brent). Незважаючи на досить ідеалістичне трактування політики, воно символізувало поворот у бік формування спеціалізованих знань про цю область життя. Причому ця сукупність теорій стала неодмінною складовою гуманітарної освіти того часу.

Період Нового часу (XVI–XIX ст.) поклав початок другого етапу розвитку політичної науки, істотно змінив і форми, і темпи становлення політичної теорії. Ускладнення політичної сфери поступово виявляло залежність державної влади від приватного життя людини, сприяло розумінню її як певної соціальної сфери зі своїми специфічними основами та механізмами. Італійський мислитель М. Макіавеллі першим зробив цей прорив, розділивши теорії про політику та суспільство. Увівши в науковий лексикон термін «**stato**», він трактував його не як відображення конкретної держави, а як особливим образом організовану форму влади. У дусі такого підходу Ж. Боден порушив питання про розробку методичних підстав особливої політичної науки. Величезний внесок у розвій цієї галузі знання зробили Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Д. Мілль, І. Бентам, А. Токвіль, К. Маркс та інші видатні мислителі, що розвивали ідеї раціоналізму, волі, рівності громадян.

III етап – кінець XIX – початок XX ст. У цей період з'явилося безліч спеціалізованих теорій, присвячених дослідженню демократії, систем політичного представництва інтересів, еліт, партій, неформальних, психологічних процесів. Ця епоха дала світу імена А. Бентлі, Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса, М. Вебера, В. Вільсона, Ч. Мерріама й інших видатних теоретиків. Звичайно, розвиток наукового знання про політику йшов нерівномірно. Потужний теоретичний підйом на рубежі століть призвів і до інституціалізації політичної науки у різних країнах світу.

США. У США політична наука формується спочатку як спеціальна університетська (на відміну від інших країн) навчальна дисципліна. У 1880 р. професор історії та політичної економії Джон Берджесс створив Школу політичної науки Колумбійського університету. З 1886 р. вона стала видавати політологічний журнал

«Щоквартальник політичної науки». Аналогічні школи були створені в інших великих університетах США (зокрема, Корнельському, Йельському). Незабаром організована Американська асоціація політичної науки (1903 р.), що стала випускати «Американський журнал політичної науки» (з 1906 р.). Класичними політологічними роботами, виданими до 1900 р., стали праці Д. Вулсі «Політична наука, або Держава, розглянута з теоретичної й практичної точок зору» (1878 р.), В. Вільсона «Держава» (1889 р.), В. Уіллогбі «Дослідження природи держави» (1896 р.), «Вивчення політичної філософії» (1896 р.).

На початку свого розвитку американська політична наука перебувала під значним впливом підходів, вироблених юридичною й історичною науками. Однак поступово вона зосередилася на емпіричних дослідженнях діяльності урядових інститутів і політичної поведінки людей. Мова йшла вже про те, щоб описувати «не легальні форми політичної активності, але саму реальність» (М. Гравітц). Дві області політичних досліджень у зв'язку з цим стали аж до 50-х рр. ХХ ст. найбільш привабливими для американських політологів – правління і публічна адміністрація. У рамках цієї тематики вони прагнули зробити свою науку в значній мірі прикладною. Найбільша заслуга в цьому належить Ч. Мерріаму, одному із засновників політичної науки США, авторові відомого висловлювання про те, що «політика джунглів і наукове дослідження політики несумісні, вони не можуть жити в тому самому суспільстві».

У США з'явилося чимало політологічних праць, у яких активно використовуються соціологічні поняття та кількісні методи аналізу. Політологія збагачувалася також за рахунок досягнень психології. Виникають нові області досліджень, які згодом стали визнаними сферами політології. Зокрема, групам впливу присвячена робота А. Бентлі «Процес управління, вивчення соціального впливу» (1908).

Аналіз суспільної думки одержав у США особливого розвитку. На думку французького дослідника П. Фавра, це пов'язано зі слабким використанням американськими політологами понять соціального класу або маси. Суспільна думка дуже рано стала розглядатися як «підґрунтя політичного життя». Ця тема розкрита в книзі У. Ліппмана «Суспільна думка» (1922 р.).

Політичну науку США і багатьох інших країн важко уявити без такої області досліджень, як політична філософія й історія політичних ідей. Один із засновників цього напрямку – У. Даннінг,

автор тритомного видання: «Історія політичних теорій, стародавність і середні століття» (1902 р.), «Історія політичних теорій: від Лютера до Монтеस्क'є» (1905 р.), «Історія політичних теорій: від Руссо до Спенсера» (1920 р.).

Франція. Початок становлення політичної науки у Франції припадає на 1871 р., коли у Парижі була створена приватна Вільна школа політичних наук. У 1886 р. з'явився її друкований орган – журнал «Аннали Вільної школи політичних наук». Науковому взаємозбагаченню досліджень сприяли конгреси з політичних наук, організовані школою з 1900 р. Під час їх проведення викладали відомі учені, у тому числі А. Зигфрід, що заклав основи вивчення поведінки виборців («Політична таблиця західної частини Франції», 1913 р.).

Значну роль у розвитку політичної науки у Франції зіграли університетські факультети права. Багато французьких правознавців вважали, що політична наука є не більш ніж конституційне право. Тому у Франції широке розповсюдження одержав юридичний підхід до аналізу політичних явищ. Його засновники – Л. Дюгі та М. Оріу, автор таких праць, як «Принципи публічного права» (1910 р.) та «Елементарний підручник із конституційного права» (1925 р.).

Великобританія. Політична наука в Англії одержала своє визнання наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст. У 1895 р. при Лондонському університеті була створена Школа економіки та політичної науки. Розвитку англійської політології сприяла поява ряду спеціалізованих журналів: «Публічна адміністрація» (з 1923 р.), «Політичний щоквартальник» (із 1930 р.), «Політика» (з 1934 р.).

Великий внесок у розвій політології в Англії зробив Г. Пещення, що у своїх роботах відводив велике місце політичній філософії (питанням природи політичної влади та підпорядкування, суверенітету і т.д.). Він автор таких праць, як «Підстави суверенітету» (1921 р.), «Влада в сучасній державі» (1927 р.), «Держава в теорії і на практиці» (1936 р.).

Англійська політична наука займається й іншими областями досліджень, зокрема історією політичних ідей, що бере початок із робіт Р. Карлайл і А. Карлайл «Історія середньовічної політичної теорії на Заході» (1903 р.), Е. Баркера «Політична думка Платона й Аристотеля» (1906 р.). Фахівці англійського конституційного права в силу специфіки свого предмета теж безпосередньо зіштовхнулися з

політичною проблематикою. У зв'язку з цим назвемо роботу відомого англійського юриста А. Дайсі «Конституційне право» (1885 р.).

Німеччина. Протягом ХІХ ст. у Німеччині відбувалось інтенсивне збільшення наукових досліджень із соціальної проблематики. Тому зародження та розвиток політичної науки було тут закономірним. Однак цей інтелектуальний процес штучно перервався у зв'язку з масовою еміграцією німецьких учених після приходу до влади Гітлера в 1933 р.

Політична наука в Німеччині виявилася генетично пов'язаною з політичною філософією, у джерел якої стоїть Гегель. Під його впливом німецькі дослідники особливу увагу приділяли вивченню держави. Більшу роль у створенні автономної науки про державу зіграв німецький правознавець Лоренц фон Штейн, автор фундаментальної восьмитомної праці «Вчення про правління» (1865–1884 рр.). Після об'єднання Німеччини в 1871 р. багато правознавців, насамперед, фахівці з конституційного права, створили праці в галузі науки про державу: «Правова держава німецьких держав» (1876–1882 рр.) П. Лабанда, «Загальне вчення про державу» Г. Еллінеки (1905 р.) та ін.

Фундамент політичної науки в Німеччині закладали своїми роботами і соціологи. Назвемо здобутки М. Вебера «Політика як покликання і професія» (1918–1919 рр.), К. Шмітта «Диктатура» (1921 р.), «Поняття політичного» (1927 р., журнальний варіант), «Легальність і легітимність» (1932 р.).

Нова політична дійсність Німеччини кінця ХІХ – початку ХХ ст. обумовила інтерес німецьких учених і до таких областей аналізу, як політична географія (Ф. Ратцель «Політична географія», 1897 р.) і політичні партії (Р. Міхельс «Соціологія політичних партій в умовах сучасної демократії», 1911 р.).

Іспанія. На останню чверть ХІХ ст. припадає формування політичної науки в Іспанії. Характерною рисою її природного розвитку до моменту встановлення диктатури Франко була перевага досліджень у двох областях: політичної філософії та теорії держави в юридичному контексті.

У джерел іспанської політичної науки стояв Ф. Лос Ріос («Юридичні й політичні навчання», 1875 р.) і його учні. Однак світову популярність одержав А. Посаду зі своїм «Трактатом із політичного права» у двох томах (1893–1894 рр.).

Для іспанської політичної науки була характерно майже повна відсутність інтересу до аналізу таких політичних явищ, як політичні партії та вибори. А от філософське дослідження ролі політики у житті суспільства знайшло своє оригінальне втілення в ряді робіт філософа Ж. Ортеги-і-Гассета. Він думав, що «поняття “покоління” – найважливіше в історії». Ця концепція використовувалась автором у ряді праць.

Італія. Політична наука в Італії наприкінці XIX – початку XX ст. ще не набула значного розповсюдження. Основні дискусії з проблем політико-правової теорії носили філософський характер і пов'язувалися з поширенням гегельянства та марксизму.

Однак деякі кроки в напрямі розвитку італійської політичної науки були зроблені Г. Моска, що розробив концепцію політичного класу, та В. Парето – правлячої еліти. Вони продовжили традицію політичних досліджень, закладену ще М. Макіавеллі. Назвемо роботи Г. Моска «Теорія форм правління і парламентське правління» (1884 р.), «Елементи політичної науки» (1896 р.) і В. Парето «Трактат із загальної соціології» (1916 р.).

Певну роль у розвитку політичної науки зіграла Школа соціальних наук «Cesare Alfieri», створена у Флоренції в 1874 р. З 1883 р. вона стала видавати журнал «Огляд соціальних і політичних наук».

У 20-ті рр. XX ст. в Італії встановився фашизм, офіційним теоретиком якого став Д. Джентілі («Коріння і доктрина фашизму», 1929 р., «Політична форма фашизму», 1937 р. та ін.). Поза рамками офіційної ідеології політичні дослідження стали неможливі. Такий науковий вакуум обумовив той факт, що італійська політична наука після Другої світової війни, підкреслював П. Фавр, сприйняла «американську наукову модель як теоретично, так і методологічно».

Росія. Легітимізація політології в Росії, у склад якої входила на той час більша частина України, йшла з деяким запізненням у порівнянні із західноєвропейськими країнами. Скасування кріпосного права, реформи в різних сферах громадського життя, зокрема судова, земська реформи, реформа армії й інші перетворення, які повинні були в остаточному підсумку призвести до затвердження початків громадянського суспільства та правової держави, значною мірою стимулювали інтерес російських учених до проблем права, конституціоналізму, історії державного будівництва і т.д. У середині XIX ст. К. Кавелін написав «Записки про звільнення селян у Росії», а Б. Чичерін – статтю «Про кріпосний стан». У них обґрунтовувалася

теза про згубність кріпацтва для формування основ громадянського суспільства та правової держави в Росії.

Наприкінці XIX – початку XX ст. були закладені основи російського конституціоналізму. У цьому контексті велике значення мало відродження інтересу до теорії природного права, що використовувалася для обґрунтування правової держави. У його трактуванні виділилися два напрями: старий, метафізичний, представлений Б. Чичеріним, К. Кавеліним, А. Градовським; і новий, соціологічний (С. Муромцев, В. Сергійович, М. Ковалевський).

Прихильники соціологічного напрямку бачили недолік метафізичного в тім, що його прихильники, зосереджуючи увагу на суб'єктивних факторах, виходили з постулату про абсолютність, вічність і незмінність права. Відкидаючи такий підхід, Н. Коркунов, наприклад, обґрунтовував тезу про відносність права як «особливої групи явищ громадськості», що змінюється в ході історичного розвитку.

Важлива заслуга в розробці цих проблем належить Б. Чичеріну, що написав кілька фундаментальних робіт, у тому числі п'ятитомну «Історію політичних учень» (1877 р.), «Нариси філософії права» (1901 р.), «Про народне представництво». Подальшу розробку ця проблематика одержала в працях І. Михайлівського, Л. Петражицького й ін. Глава московської школи філософії права П. Новгородцев узяв активну участь у створенні конституційно-демократичної партії. Його учнями та послідовниками були І. Ільїн, Б. Вишеславцев, Н. Алексєєв. Вони внесли істотну лепту у розробку найважливіших проблем політичної науки. Ряд ідей П. Новгородцева плідно розвивалися С. Франком, С. Гессеном. У філософію права значний внесок зробили Е. Трубецькой, Н. Бердяєв, В. Соловйов та ін. Не випадково П. Новгородцев називав В. Соловйова «блискучим і видатним представником філософії права» і зараховував його до «найбільш видних захисників правової ідеї серед філософів минулого століття». Не можна не відзначити також роботу з розробки проблем політичної філософії, обґрунтування принципів конституціоналізму та порівняльно-історичного аналізу представницьких установ і форм демократії М. Ковалевського.

Ці та безліч інших фактів дають достатні підстави для висновку про те, що розвиток політичної думки в Росії йшов у тому ж напрямі, що й на Заході. Але в Росії процес формування й інституціалізації

політичної науки перервався в результаті низки кривавих катаклізмів, що захлиснули країну, і встановлення тоталітаризму.

Завершуючи аналіз третього етапу, варто підкреслити, що у період нацизму німецька політологія, по суті, була знищена. З 1923 по 1938 рр. Німеччину покинули більше половини всіх викладачів вищої школи, а також безліч видатних представників інтелектуальної та наукової еліт: З. Фрейд, К. Левін, Г. Маркузе, К. Мангейм, Е. Фромм, Т. Адорно й ін. Аналогічна доля спіткала політичну науку в Італії та більшості інших європейських країн. Девальвація цінності знання, підпорядкування усього цілям ідеології та пропаганди робили недоречними соціальні та гуманітарні предмети, у тому числі і політологію.

Особливо трагічно склалася доля цих наук у Радянському Союзі. Після більшовицької революції в міру зміцнення влади тоталітарної диктатури частина російських філософів, політологів, соціологів і представників інших суспільствознавчих дисциплін була вислана за кордон. У їх числі перебували такі блискучі науковці, як Н. Бердяєв, О. Лосський, С. Франк, П. Струве, В. Зеньковський, П. Сорокін та ін., що одержали світову популярність за свої блискучі праці з різних основних проблем сучасного суспільствознавства. Ці роботи, що склали золотий фонд російського зарубіжжя, з поразкою тоталітаризму вертаються і вносять свою неоціненну лепту у відновлення насильно перерваної політологічної традиції.

Після Другої світової війни починається сучасний, триваючий і донині, IV етап розвитку політичної науки. Він іде на основі політичних зв'язків, що стають усе більш складними, подальшої політизації соціального життя, на тлі розвою усього суспільствознавства, що сприяє постійному збагаченню методів політичних досліджень. Нелегкий соціальний світ привів деяких теоретиків до ідеї про те, що «політична теорія сучасності повинна сфокусувати увагу на фрагментованості суспільства». Світ став ще більш політизованим, а число субдисциплін, що вивчають грані політичного, неухильно росте, демонструючи величезну розмаїтість спеціалізованих досліджень, методів і прийомів аналізу політики. Розширення областей, що піддаються фаховому та систематичному вивченню, привело Г. Лассуелла в 1951 р. до думки про необхідність введення терміна «політичні науки» (political science).

Після 1945 р. західна політична наука одержала **міжнародне визнання**. Це було викликано, насамперед, створенням у 1949 р. при

ЮНЕСКО *Міжнародної асоціації політичної науки*, колективними членами якої виступають національні асоціації (хоча існує й індивідуальне членство).

Спочатку, особливо наприкінці 40-х – початку 50-х рр., тон у світовій політичній науці продовжували задавати американці. Саме в США розгорнулася так звана біхевіористська революція в соціальних науках, у тому числі в політології. Американським ученим належить заслуга розробки системного та структурно-функціонального аналізу політичних феноменів, політико-культурного підходу, порівняльної політології і т.д. Показниками розквіту американської політичної науки стали поява величезного потоку літератури з різноманітних питань політики як у США, так і в інших країнах, створення нових наукових і навчальних центрів, видання безлічі нових загальнонаціональних і регіональних політологічних журналів. Усе це вплинуло на розвиток політичної науки в більшості європейських країн. Американські вчені зіграли важливу роль і в організації вищезгаданої конференції ЮНЕСКО в Парижі в 1948 р.

Національні асоціації політичної науки після Другої світової війни з'явилися у багатьох країнах (так, у 1949 р. була утворена Французька асоціація політичних наук). Збільшується число спеціалізованих політологічних часописів (із 1941 р. видається «Журнал політичних досліджень» в Іспанії, а з 1951 р. – «Французький журнал політичної науки»).

Відразу після конференції ЮНЕСКО у Франції були створені Національна адміністративна школа, Інститут політичних досліджень при Паризькому університеті, Національний фонд політичних наук, а також Французька асоціація політичних наук. Остання разом із Національним фондом політичних наук із 1951 р. видає «Французький журнал політичної науки». У 1956 р. у Франції був уведений учений ступінь доктора політичних наук. Відповідно до декрету уряду в університетах країни введено новий курс «Конституційне право і політичні інститути», що сприяв перегляду традиційних методів дослідження політичних феноменів і процесів. Особливо вражаючих успіхів французька політична наука в особах М. Дюверже, Б. де Жувенеля, Ж. Бюрдо, Ж. Веделя, М. Зопрівало, П. Фавра й ін. домоглася в області дослідження конституціоналізму, держави та влади, політичних систем і режимів, партій і партійних систем.

У 1950 р. у Великобританії з ініціативи Г. Пещення, Д. Брөгена, Ч. Вільсона, М. Оукшота й ін. була заснована Асоціація політичних досліджень Об'єднаного Королівства. З того ж року почав виходити її друкований орган «Політичні дослідження». Крім нього в цей час видається декілька політологічних часописів: «Британський журнал політичної науки», «Уряд і опозиція», «Політичний щоквартальник» та ін. Науково-дослідна діяльність у галузі політики та викладання політології здійснюються приблизно в 40 університетах країни.

У цей період за політичною наукою у більшості розвинених держав ґрунтовно закріплюється статус навчальної дисципліни, що вивчається в західних вишах. Швидко росте кількість політологічних досліджень. Іде процес їх інтеграції та систематизації. Так, у 1970 р. був створений Європейський консорціум політичних досліджень, що поєднує в цей час більше 100 університетів, дослідницьких центрів.

Трактати, присвячені політичній науці, за рідкісним винятком, стають тепер результатом роботи колективів авторів і мають значний обсяг. У 1975 р. за редакцією Ф. Грінстейна та Н. Полби опубліковано восьмитомний «Посібник із політичної науки», а в 1985 р. вийшов у світ чотиритомний «Трактат із політичної науки» за редакцією Мадлен Гравітц і Жана Лека. У 1980 р. почалося третє видання багатотомного «Трактату з політичної науки» французького правознавця та політолога Ж. Бюрдо.

У післявоєнний період співтовариство політологів здійснює спробу уточнити предмет політичної науки. У 1948 р. у Парижі з ініціативи ЮНЕСКО був проведений Міжнародний колоквиум з питань політичної науки (про це йшлося у першій темі).

Значний внесок у розвиток сучасної політичної науки зробили західні теоретики: Т. Парсонс, Д. Істон, Р. Дарендорф, М. Дюверже, Р. Даль, Б. Мур, Е. Даунс, Ч. Ліндблом, Г. Алмонд, С. Верба, Е. Кемпбелл тощо. Сучасна політична наука – найавторитетніша академічна дисципліна. Відповідні курси читаються в усіх великих університетах світу. Діє Міжнародна асоціація політологів (IPSA), систематично проводяться наукові конференції, симпозиуми. Думка професійних політологів-аналітиків є постійним компонентом розробки та прийняття найважливіших рішень у національних державах і міжнародних організаціях.

2.3. Особливості розвитку політології в Україні

Найвідомішими представниками дореволюційного етапу становлення української політології були М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський. Характерна ознака цього періоду – домінування народницької ідеології над державницькою. Найбагатшим у теоретичному відношенні був міжвоєнний етап у розвитку української політології. Він дав різноманітні наукові концепції української державності, розроблені такими вченими, як М. Грушевський, С. Дністрянський, С. Рудницький, професорами В. Липинським, С. Томашівським, В. Кучабським, В. Старосольським, О. Ейхельманом, Р. Лащенко, С. Шелухіним, доцентом О. Бочковським. Після Другої світової війни теоретичні проблеми української політології в історико-політичному аспекті досліджували професори Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський та ін.

У Радянському Союзі до 60-х рр. політологію не вважали окремою наукою. Виходили з того, що політика вивчається в рамках історії КПРС, філософії, політичної економії, наукового комунізму. З початку 60-х рр. відношення до науки про політику змінилося. 8 квітня 1960 р. вчені, які досліджували ці проблеми, об'єднались у Радянську асоціацію політичних наук (згодом відповідні відділення були організовані в 13 регіонах, у тому числі в Україні). Це створило умови для широкого спілкування із закордонними колегами, формування вітчизняної політичної науки. Українську асоціацію політологів у різні роки очолювали академіки Борис Бабій, Юрій Шемшученко. З середини 60-х рр. ставлення до науки про політику почало змінюватися. 5 січня 1965 р. в газеті «Правда» була опублікована стаття Ф. Бурлацького «Про політичну науку», в якій автор обґрунтував право вчених формулювати нові ідеї реконструкції союзної держави, базуючись на загальнолюдських цінностях, принципах демократії та свободи.

Початок становлення політології як науки та навчальної дисципліни в Україні припадає на кінець 80-х рр. і пов'язується з «горбачовською перебудовою». У 1989 р. Державним комітетом СРСР з науки і техніки було офіційно затверджено номенклатуру спеціальностей наукових працівників під загальною назвою «Політичні науки».

Ф. Рудич виділив два етапи в розвитку української політології.

Перший – 90-ті рр. ХХ ст. Після проголошення незалежності та зміни суспільно-політичного ладу в Україні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу, відбувається інтенсивний процес становлення науки про політику. На цьому етапі політологія в Україні пройшла через дискусію щодо ряду основних проблем, зокрема, яким повинен бути предмет політології.

В 90-ті рр. ХХ ст. політична наука перетворилась у загальновизнану організаційно оформлену академічну науку та навчальний предмет. Отже, політологія в Україні – дисципліна молода, і процеси активного росту політичних знань і їх структурувань усе ще тривають. У 1992 р. політологія увійшла до переліку нормативних курсів вищої школи та була затверджена як дипломна спеціальність, що фактично і стало вирішальним кроком у процесі її становлення. Як навчальна дисципліна політологія остаточно сформувалась у 1993 р., коли її почали викладати як обов'язкову в усіх вишах України.

Політичні науки стали окремою науковою галуззю та були запроваджені наукові ступені кандидата та доктора політичних наук. Почався процес фундації політологічних науково-дослідних і навчальних структур та професійних асоціацій. У тому ж таки 1992 р. виник Національний інститут стратегічних досліджень – урядовий науково-дослідний центр політичного й економічного аналізу та прогнозування. Для підготовки управлінських кадрів при Кабінеті Міністрів створюється Інститут державного управління та самоврядування (зараз – Академія державного управління при Президентові України). У системі НАНУ виникає Інститут національних відносин і політології (нині – Інститут політичних та етнонаціональних досліджень). Пізніше Академія педагогічних наук України засновує Інститут соціальної та політичної психології.

Паралельно з державними й академічними виникають недержавні політологічні структури: Інститут посткомуністичного суспільства (зараз – Інститут політики), центри політологічних досліджень при Донецькому та Львівському університетах, Українська асоціація політологів (1991 р.), Українська асоціація молодих політологів і політиків (1992 р.), Асоціація політичних психологів України й Українська асоціація паблік рилейшнз (1995 р.). У квітні 1993 р. створюється Українська академія політичних наук, яка у своїй структурі має 3 галузеві відділення: історії політичної думки;

методології і теорії політики; прикладної політології й осередки у деяких університетських центрах.

Загалом напрями наукових досліджень і спектр захищених в Україні дисертацій із політичної науки відповідають основним компонентам, змісту та структурі політичної науки, що були окреслені у 1948 р. на Міжнародному колоквиумі в Парижі. Наведена нижче таблиця ілюструє вказану відповідність:

Таблиця 2.1.

**Порівняння основних напрямів досліджень
(світові стандарти й Україна)**

Світові стандарти	Наукові спеціальності з політичних наук в Україні
Політична теорія (Теорія політики й історія політичних ідей)	Спеціальність 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»
Публічні (державні) інститути різного рівня та різних гілок влади	Спеціальність 23.00.02 «Політичні інститути та процеси»
Політична участь і тиск громадян (партії, групові об'єднання, суспільна думка)	Спеціальність 23.00.03 «Політична культура та ідеологія»
Міжнародні відносини (міжнародні організації та світова політика)	Спеціальність 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку»
	Спеціальність 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство»

Певною мірою українським «винаходом» є спеціальність 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство».

І хоча державне конституювання напряму «Політичні науки» в сучасній Україні відбулося на початку 90-х рр. минулого століття, вже перші дисертації за цим фахом були захищені 1993 р. Піонером тут стала Одеса. Саме в Одеському університеті ім. І. Мечнікова П. Кривоцюк і Г. Мірошніченко захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук відповідно за темами «Формування громадянської особи» та «Соціальна справедливість як об'єкт політичного дослідження». Ці захисти стали виключними в 1993 р. Наступних два роки можна вважати часом становлення як наукового напряму, так і спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій із політичної науки.

Політологія з мінімальним обсягом вивчення 80 годин була введена як обов'язкова навчальна дисципліна у ВНЗ листом Міністерства освіти України «Про викладання соціально-гуманітарних дисциплін» від 19.05. 1993 р. З 1994 р. цей обсяг було збільшено до 108 годин (лист Міністерства освіти «Про розробку освітньо-професійних програм вищої освіти за відповідним професійним спрямуванням» від 18.02. 1994 р.). Паралельно з упровадженням у навчальний процес політології як загальноосвітньої дисципліни започатковано підготовку фахівців зі спеціальності «Політологія».

Значну роль у визначенні шляхів становлення політології як науки та навчального курсу в Україні відіграла дискусія, започаткована проектом «Концептуальні засади української політології», розробленим на кафедрі політології філософського факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка професорами Б. Гаєвським, Ф. Кирилюком і доцентом М. Обушним. Його підсумки були підведені у лютому 1994 р. на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська політологія: проблеми становлення і перспективи розвитку».

Частина учасників заходу піддала проект нищівній критиці, звинувативши розробників концепції в українській національній упередженості. Дехто виступив навіть проти правомірності самого терміна «українська політологія». Проте більшість із цим не погодилася, наполягаючи, що таке поняття повинне вживатися (так само, як «американська політологія», «французька політологія» тощо) для характеристики політологічних проблем, що виникають на українському ґрунті, сукупності політологічних шкіл та інституцій України, наукових здобутків вітчизняної політичної науки.

Дискусії на цю тему в науковому середовищі продовжуються і сьогодні. Зокрема, Ф. Рудич із цього приводу зазначає: «У кожній країні політологія, мабуть, більше ніж інша суспільна наука прив'язана до національної специфіки. Виникає спокуса (це питання широко дискутувалося) визначити українську політологію як окрему національну науку. Проте політологія як наука та навчальна дисципліна має загальний характер, свій предмет, універсальні та специфічні закони розвитку. Тому є некоректним визначення української політології як окремої науки. Піти цим шляхом означає свідомо відмежуватися від сучасних досягнень світової науки про політику. Водночас з ряду ключових проблем теорії політики

українська політологічна школа може і повинна здійснювати наукові розробки, які б за своєю досконалістю, інноваційним потенціалом вигідно відрізнялися від досліджень інших політологічних шкіл».

Але, безсумнівно, праві і ті (зокрема, С. Наумкіна), хто стверджує, що абстрактної науки про політику не може бути. Жодна суспільна наука, тим паче політична, не існуватиме, не опираючись на певну систему цінностей, що й наповнюють її життям і змістом. Без неї політична наука – лише набір теоретичних положень, не застосованих ні до народу, ні до часу. Тому важко не погодитися з твердженням, що політична наука сьогодні національна, тобто невідривна від життя того чи іншого народу, держави, політики, умов їх внутрішнього та зовнішнього існування. Усі відомі нам видатні твори політичної думки – вираження й уособлення певних культур і систем цінностей. У природі не існує абстрактного «об'єктивного» соціально-політичного знання, а тим паче суспільної науки. Вони «дійсні» лише в тій мірі, в якій «об'єктивна» та чи інша система цінностей, на якій вони ґрунтуються. Остання ж «дійсна», доки вона є пануючою у свідомості того чи іншого суспільства і відповідає інтересам народу чи нації, духовним запитам, рівню розвитку. Національний характер наук, у тому числі й точних, був із достатньою переконливістю розкритий багатьма видатними вченими: Н. Данилевським, О. Шпенглером, А. Тойнбі й ін. Так, О. Шпенглер вважав, що жодна наука не є просто системою, законом, числом чи організацією; кожна – це історичне явище, і як таке вона є живим організмом, що реалізує себе в мислячих людях, і рух якої спрямовується розвитком конкретної цивілізації.

Сьогодні в Україні накопичений власний, глибоко вистражданий досвід, не банальний і примітивний плагіат західної політичної науки. Відомий американський історик і соціолог С. Коен підкреслював, що ні політична система, ні ідеологія, ні царина наукового знання не можуть бути стабільними та досконалими, якщо не породжені в цій самій державі, на її ґрунті як результат власної політичної культури. В іншому випадку ми ризикуємо опинитись у ролі жителів тропіків, котрим, як у приказці, ескімос завжди даватиме вказівки, як поводитися під час спеки. При цьому, безумовно, будь-яка галузь знання народжується у результаті критичного переосмислення ідейної спадщини, традицій, досвіду та парадигм різних історичних епох, у тому числі й зарубіжних країн.

Таким чином, вирішуючи питання створення власної вітчизняної політичної науки, необхідно розрізняти, як це традиційно роблять західні політологи та юристи, політичну науку та дисципліну і політичну практику й емпірику. Перевага такого підходу очевидна (ця позиція висловлена ще на початку 90-х рр. М. Марченко). Вона доведена десятиліттями успішного розвитку політичної теорії та практики у багатьох країнах.

Другий етап – початок XXI ст. У цей період упевнено заявили про себе наукові установи, які досліджують політичні проблеми: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса й Інститут держави і права ім. В. Корецького, Національний інститут стратегічних досліджень, Національний інститут проблем міжнародної безпеки й оборони України, ряд суспільно-політичних центрів, кафедри політології у ВНЗ. Створено та діють, хоча і не так активно, як варто було б, Українська академія політичних наук, Українська асоціація політичних наук. Політологія викладається у вищих навчальних закладах, виходять наукові праці, підручники, журнали політологічного профілю.

До кінця 2001 р. в Україні захищено 215 дисертацій із політичної науки (179 кандидатських і 36 докторських). Спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій працюють в Києві, Одесі, Львові та Харкові. В столиці найбільше дисертацій заслухано в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – 43. В Інституті держави і права ім. І. Корецького НАНУ захищено 34 дисертації, Національному університеті ім. Т. Шевченка – 21, Інституті міжнародних відносин цього ж вишу – 20, Інституті світової економіки та міжнародних відносин НАН України – 20. У 2001 р. в Києві з'явилася нова спеціалізована рада із захисту кандидатських дисертацій при Європейському університеті фінансів, інформаційних систем, менеджменту та бізнесу та захищена 1 кандидатська дисертація. Всього в столичних спеціалізованих учених радах захищено 139 дисертацій, тобто майже 65 % від загального числа всіх робіт, захищених в Україні.

Серед територіальних наукових центрів дві спеціалізовані вчені ради працюють лише в Одесі. В Одеському державному університеті ім. І. Мечнікова захищено 18 дисертацій, в Одеській національній юридичній академії – 27. У Львові спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій із політичної науки діє при Львівському національному університеті ім. І. Франка, яка заслухала 27

дисертацій. У Харківському університеті внутрішніх справ захищено 4 дисертації.

Варто зазначити, що в Україні у цей період спостерігається чітка тенденція до збільшення кількості досліджень у галузі політичної науки. Основний напрям досліджень, представлений найбільшою кількістю дисертаційних робіт зі спеціальності 23.00.02 «Політичні інститути та процеси», досить красномовно характеризує етап становлення та формування політичної системи, що зумовлює необхідність вивчення особливостей її функціонування. Потреба наукового обґрунтування, детального аналізу явищ, що супроводжують цей період, безпосередньо знайшла відображення в тематиці дисертацій. Інтерес науковців до напряму 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» обумовлений традиційно непростим для України пошуком партнерів у геополітичному просторі. В сучасному науковому середовищі проблемам глобалістики приділяється особлива увага, й вітчизняні дослідники не стали винятком. Найбільш слабкою ланкою наукових досліджень, на нашу думку, є відсутність праць методологічного спрямування, робіт, які б ґрунтувалися на проведенні політичних досліджень із використанням методів математичного моделювання, прогнозування та статистики, тобто мали переважно прикладний характер.

Політологія як нормативна дисципліна викладається у вищих навчальних закладах з початку 90-х рр. У цей час довелося надолужувати відсутність підручників, кваліфікованих кадрів. За участю учених і педагогів підготовлені й опубліковані навчальні посібники, довідкові видання, які в цілому забезпечують викладання політичної науки.

Сьогодні політична наука в Україні поступово займає чільне місце в системі суспільствознавства, усе помітніше впливає на реальні політичні процеси, становлення демократичної державності, упевнено виходить на рівень стабільного розвитку. В Україні склалося політичне співтовариство, але вироблений ним інтелектуальний потенціал не затребуваний повною мірою політичною елітою та керівництвом країни. Своєрідний політологічний ренесанс, що спостерігається сьогодні, таїть у собі небезпеку компрометації цієї науки, масового дилетантства та непрофесіоналізму (з'явилося безліч політологічних центрів із амбіційними найменуваннями, за якими нічого, по суті, не стоїть, а

також велика кількість політологів, які прагнуть називати себе відомими, не маючи для цього жодних підстав), бажання приручити політологію, зробити її зовні респектабельною служницею діючої влади.

Ключовим завданням політології є учбово-просвітницька діяльність, формування високої політичної свідомості та культури громадян України, зокрема підростаючого покоління. У цих процесах політологія як навчальна дисципліна відіграє незамінну роль. Найважливіше завдання – політичні знання повинні затвердитись у всіх сферах свідомості. Мова йде, насамперед, про поширення політичних знань по вертикалі, тобто про підготовку професійних політиків, парламентаріїв, керівників, працівників державного апарату. Проблеми впорядкування суспільних процесів і затвердження державності України, впливу владних структур на поліпшення життя громадян – усе це вимагає від носіїв політичної влади високої політичної культури, чого їм бракує. Безпосередні спостереження на численних круглих столах, де, зокрема, обговорювались і питання політичної реформи, свідчать про надзвичайно низький рівень професійної політичної культури багатьох народних депутатів, державних службовців.

Не менш актуальною і такою ж складною проблемою є поширення політичних знань по горизонталі: серед найбільш широких верств населення, учнівської і студентської молоді, усіх соціальних груп, партій, рухів та організацій. Цілеспрямоване вивчення політології у ВНЗ є базовим при засвоєнні систематизованих знань про демократію. Ґрунтовно опанувавши основи політології, випускник повинен відчувати себе повноцінним громадянином, творцем справжньої демократії, уміти професійно оцінювати реальність (або утопічність) проведеної політичної модернізації, стати на шлях створення політичної філософії життя, формування високих норм морального поведіння, правової свідомості, активної цивільної позиції.

Україні бракує академічного політологічного журналу світового рівня, опублікуватись у якому і читати який було би престижно, стало б справою професійної честі. Сьогодні до наукових періодичних видань із політичної науки можна віднести «Віче», «Грані», «Політичну думку», «Універсум», «Стратегічну панораму», «Політичний менеджмент», «Вісник Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія «Філософія. Політологія».

У той же час існують фактори, що сприяють руху політології до сучасного рівня: наявність відповідної інституціональної бази, про яку згадувалося вище (досить великий корпус висококваліфікованих фахівців із політичної науки). Молода генерація політологів, що одержує освіту в нових умовах, знайома з досягненнями світової науки, швидко опановує сучасні методи дослідження, іноземні мови, дає підстави сподіватися на краще майбутнє політології.

Першоджерела

1. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 64–79.

Глава 3. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

3.1. Поняття влади як соціального феномену

Оскільки влада є важливою характеристикою людського співтовариства, з якою ми зустрічаємося майже в усіх сферах свого життя, її розглядають як базову категорію політичної науки. На думку А. Соловійова, у царині політичної науки вона перетворилась у той концептуальний фокус, через який стали вивчатися й описуватися практично всі політичні процеси та явища: діяльність еліт, організація системи правління, прийняття рішень і т.д. Саме тому з аналізу цього поняття будемо починати розгляд проблематики політології у нашому навчальному курсі.

Незважаючи на те, що владні відносини зустрічаються у сім'ї, в сфері економічних і психологічних стосунків, а слово «влада» використовують як метафору (влада над собою, влада забобонів тощо), своє найбільш адекватне вираження цей термін знаходить у політичній сфері.

Хоча влада і наділяється певними загальними, універсальними значеннями, у різних соціокультурних системах розуміється по-різному, володіє особливими відтінками, включається у різні системи координат ідеального, вона зажди має на увазі людей – суб'єктів владних відносин, а тому буде розглядатися нами як соціальний інститут.

Як соціально-політичний феномен влада становить антитезу стану безвладдя, відсутності влади. Уже більшість античних мислителів

вважали, що у людей завжди є потреба у владі, яка покликана приборкати їх стихійні імпульси та забезпечити лад у суспільстві. Уже в первіснообщинних співтовариствах існували системи нормування та впорядкування соціальних відносин (за М. Вебером – це система «регульованої анархії»). Вони були немислимі без конкретних обов'язкових норм, правил і табу, що передбачали широку гаму покарань, у тому числі насильницьких.

Влада виникла з утворенням людського суспільства і разом із ним пройшла тривалий шлях розвитку. Весь історичний досвід переконливо показує, що вона – необхідний елемент громадської організації, без якого неможлива життєздатність і функціонування суспільства. Влада покликана регулювати взаємини між людьми, між ними, суспільством і державно-політичними інститутами. Більше того, вона є одним із головних (якщо не самим головним) ресурсів будь-якого людського співтовариства.

К. Гаджієв

Усе це дозволяє сучасним політологам розглядати владу не лише як історичний феномен, але і чинник, що корениться в самій природі людини як суспільної істоти. Мова йде не тільки і не стільки про природну схильність людини підкорити собі інших, прагнення до більш високого положення в статусній ієрархії або ніцшеанську волю до влади, а про те, що без влади не може бути і самої людини та людського суспільства. Саме влада відіграла якщо не визначальну, то у будь-якому випадку важливу роль у процесі вичленування людини з тваринного або стадного стану. Необхідність у ній була викликана потребами людського суспільства підкорити егоїстично-індивідуалістичні й агресивні прагнення окремо взятого індивіда імперативам соціального життя, що формувалось, інтересам громади, колективу в особі роду або племені.

Очевидно, на первісних етапах в основі влади лежало скоріше негативне, ніж позитивне начало. Рудиментарні елементи влади спочатку виникли у формі окремих табу (заборон) на ті або інші дії, акти. Тобто, спочатку влада коренилась у табу. Першим владним актом, очевидно, потрібно вважати найперше табу. «Наказ, – писав Е. Канетті, – старіший, ніж мова, інакше його не розуміли б собаки. Дресування тварин ґрунтується саме на тому, щоб вони, не знаючи мови, навчилися розуміти, що від них хоче людина. У коротких ясних

наказах, які в принципі нічим не відрізняються від наказів, адресованих людям, тварині оголошується воля дресирувальника. Вони її виконують, дотримуючись також заборони».

Очевидно, перший, хто вимовив сакраментальне «ти не повинен...» (коли людині під погрозою покарання, у тому числі і шляхом застосування фізичного насильства, не дозволяється робити ті або інші речі), і є засновником влади та закону. Без таких табу неможливо уявити відхід людей від стану безвладдя й уседозволеності.

Складний і навіть таємничий характер владного примусу перетворив владу в один із найпритягальніших об'єктів вивчення. З найдавніших часів і в доступній їм формі люди намагались усвідомити загадки та закономірності цього явища. Так, ще в давньоіндійському епосі (у книзі «Архашастри») влада описувалась у найпростіших метафоричних образах (наприклад, «більша риба їсть маленьку»). У Давній Греції та Давньому Римі вона в основному трактувалась у рамках універсалістських концепцій архе – анархе (порядок – безладдя), що зв'язували її природу з упорядкуванням і регулюванням соціальних зв'язків і відносин, установами згоди між людьми, обміном і розподілом благ у рамках конкретної держави. Так, у 5-й книзі «Нікомахової етики» Аристотеля влада – «розподіл почестей, майна й усього іншого, що може бути поділене між співгромадянами певного державного устрою».

Починаючи з XVI ст. точаться дискусії про те, хто має та ні права на владу, які її джерела, межі, атрибути й ознаки. Поряд із теологічними підходами стали висловлюватись ідеї, згідно з якими джерела влади варто шукати в живій і неорганічній природі. Природа влади стала безпосередньо пов'язуватися з уродженими почуттями, прагненнями людей до домінування й агресії. Проникають у науку й алегоричні подання про «владу природи над людиною» або «владу людини над природою».

Однак, ставлячись до влади як до суто соціального за походженням явища, багато вчених тривалий час розглядали її не як самостійний феномен, а як один із елементів держави (поряд із населенням і територією) або засіб домінування у міжособистісних стосунках. І тільки згодом до влади стали відноситися як до самостійного явища громадського життя.

Сьогодні у науковій літературі можна нарахувати безліч визначень влади. Більшість із них, трактуючи її як явище соціальне, тим самим

розкривають і природу політичної влади. Різноманітні теоретичні підходи до влади наголошують на її різноманітних сторонах і аспектах, розглядаючи її або як особливий тип поведінки (біхевіористські концепції), або як спосіб організації цілеспрямованої діяльності (структурно-функціональні), або як психологічні властивості її носіїв (психологічні) тощо.

А. Соловйов пропонує виділити кілька найбільш загальних різновидів теорій, на основі яких вдається пояснити всі її атрибути: джерела, обсяг, інтенсивність, форми та методи примусу, а також атрибутивно-реляціоністські, системні й інструментальні параметри.

Прихильники **атрибутивно-реляціоністських теорій** пов'язують сутність влади з *різними властивостями людини та сторонами її індивідуальної (мікрогрупової) діяльності*. Такий теоретичний підхід розвиває своєрідну філософію людини. Він змушує його прихильників убачати сутність влади у вольових (Гегель), силових (Т. Гоббс), психологічних (Л. Петражицький) та інших властивостях і здатностях індивіда або у використанні ним певних засобів примусу (інструменталістські теорії) і поведінкової взаємодії (Г. Лассуелл).

Як типові приклади такого підходу можна назвати теорію опору (Д. Картрайт, Б. Рейвен, К. Леві), відповідно до якої влада виникає в результаті подолання одним суб'єктом опору іншого. Така ж і теорія обміну ресурсів (П. Блау, Д. Хіксон), автори якої припускають, що влада формується в результаті обміну одним суб'єктом своїх (дефіцитних для контрагента) ресурсів на необхідну йому поведінку іншого. Показова й теорія розділу зон впливу (Дж. Ронг), що інтерпретує владу як наслідок контакту соціальних зон, які перебувають під контролем різних суб'єктів. У цей же напрям уписується і телеологічна концепція Б. Рассела (влада розглядається як форма цілеспрямованої діяльності людини), й ідеї школи політичного реалізму, що роблять акцент на силовому впливі контролюючого ресурси суб'єкта (Г. Моргентау), і деякі інші.

Розрізняючись у деталях, усі теорії цього типу інтерпретують владу в якості асиметричного соціального відношення, що складається і розвивається на основі обміну діяльністю між різними суб'єктами, у результаті чого один із них змінює поведінку іншого. Будучи певною формою реалізації людських особливостей і прагнень, формою втілення інтересів (намірів, цілей, установок і т.д.) індивідуальних або групових суб'єктів, із властивими їм різноманітними засобами, ресурсами й інститутами владних

відносин, політична влада виявляє свою здатність до існування лише в певних межах соціального простору. При цьому панування та підпорядкування завжди дають можливість відповісти на запитання: кому належить політична влада, для кого використовуються повноваження і можливості її суб'єкта?

Системні теорії трактують владу як *анонімну, надперсональну, безособову властивість соціальної системи, яка принципово не зводиться до характеристик індивідуального або групового суб'єкта*. Наприклад, представник структурно-функціонального підходу Т. Парсонс трактував владу як «узагальненого посередника» у соціальному (політичному) процесі, а К. Дойч бачив у ній аналог грошей в економічному житті або «платіжних засобів» у політиці, що спрацьовує там, де відсутнє добровільне узгодження дій. Марксизм представляє політичну владу як функцію соціального апарату того або іншого класу, що формує суспільні відносини, які визначають його здатність нав'язувати свою волю іншому класу (або суспільству загалом) і тим самим забезпечують його соціальне панування. До цього напряму відноситься й інформаційно-комунікативні трактування влади (Ю. Хабермас), що розглядають її як глобальний процес багаторазово опосередкованого й ієрархізованого соціального спілкування, що регулює суспільні конфлікти й інтегрує людське співтовариство.

Вважають, що найбільш яскраво суть системного підходу виражена в постструктуралістських теоріях (М. Фуко, П. Бурдьє). У радикальних варіантах вони інтерпретують владу як певну модальність спілкування, «відношення відносин», споконвічно властиве всьому соціальному, не локалізоване в просторі та не здатне належати конкретним суспільним суб'єктам. Як пише, наприклад, М. Фуко, «влада скрізь не тому, що вона охоплює все, а тому, що вона виходить звідусіль». При такому підході політична влада, по суті, ототожнюється з усіма політичними та соціальними відносинами. Ні в суспільстві, ні в політиці немає нічого такого, що могло б вийти за рамки влади. Звідси випливає, що не люди привласнюють владу, а остання захоплює на певний час того або іншого суб'єкта (президента, суддю, поліцейського) для здійснення примусу.

У рамках системних теорій влада оголошується іманентною властивістю будь-яких соціальних систем (суспільства, групи, організації, родини. Увага зосереджується на сформованих у кожній

із них політичних статусах і ролях, механізмах примусу, застосовуваних позитивних і негативних санкцій. Тому автори та прихильники цих теорій легко дають відповіді на питання «як і над ким здійснюється владне домінування», але затушовують або зовсім приховують джерела її походження.

Представники двох зазначених теоретичних підходів, наголошуючи на реально існуючих сторонах і аспектах влади як суспільного явища, виходять із протилежних принципів у поясненні її сутності. Визнання реальності тих аспектів влади, які використовуються як підстава для її концептуальної інтерпретації, не усуває необхідності вибору між цими теоріями.

Найбільш правомірною при визначенні сутності політичної влади, на думку А. Соловйова, є **інструментальні її трактування**. Вони визнають її як певний засіб, який людина використовує в тих або інших ситуаціях для досягнення власних цілей, як мету індивідуальної (групової) активності. Але в такому випадку потрібні особливі, поки що відсутні докази, що таке прагнення присутнє якщо не в усіх, то в більшості людей, оскільки влада як засіб регулювання соціальних взаємин може виникнути лише в тих типах людської комунікації, які виключають співробітництво, партнерство й аналогічні способи спілкування, що знецінюють саму установку на перевагу одного суб'єкта над іншим. В умовах же конкуренції влада формується тільки тоді, коли діючі суб'єкти так пов'язані між собою, що одна сторона не досягне поставлених цілей без іншої. Ця функціональна взаємозалежність є безпосередньою передумовою виникнення влади. Якщо ж політиці співпрацюють слабо пов'язані один із одним суб'єкти (наприклад, партії різних держав), між ними складаються не владні, а інші асиметричні відносини, що розкривають дисбаланс їхніх матеріальних ресурсів, який не дозволяє забезпечити перевагу одного з них.

Коли ж із взаємної конкуренції починає виростати домінування одного зі суб'єктів за рахунок нав'язування ним своїх цілей та інтересів іншому, тоді й виникає новий тип взаємодії, при якому один панує, а інший йому підкоряється. Тобто, влада виникає в результаті перетворення впливу однієї сторони у форму переваги над іншою. Тому коли вдається нав'язати конкурентові власні наміри, цілі та бажання, формується влада, що знаменує собою ту асиметричність положення, при якій пануюча сторона здобуває додатковий шанс для досягнення власних цілей. При цьому вона ґрунтується не на

потенційних можливостях суб'єкта або його формальних статусах, а на реальному використанні ним засобів, які забезпечують його практичне домінування. У політиці підкорюються не тому, у кого більш високе положення, а тому, хто може застосовувати свої ресурси для практичного підпорядкування.

Влада означає «будь-яку можливість провадити власну волю навіть всупереч опору, не залежно від того, на чому така можливість заснована».

М. Вебер

У цьому контексті **під владою** розуміється здатність її суб'єкта (окремої особистості, групи людей, організації, партії, держави) нав'язати свої бажання іншим людям, розпоряджатися й управляти їх діями за допомогою примусу або ненасильницьких засобів і методів. Тобто, мова йде про спроможність панування над іншими людьми, групами, класами, суспільством загалом.

Політична влада – система інституційно (нормативно) та інституціонально закріплених соціальних відносин, що склалися на основі реального домінування тієї або іншої групи у використанні нею прерогатив держави для розподілу різноманітних суспільних ресурсів в інтересах і з волі своїх членів.

Влада, будучи за природою та походженням соціальним явищем, існує в різних сферах людського життя, здатна проявлятися у різних формах. До її джерел сучасні політологи відносять переконання, контроль, заохочення, санкціонування, насильство, матеріальне стимулювання, моральний авторитет, економічне або інформаційне панування, правовий примус.

При цьому влада може розрізнятися і за обсягом (сімейна, міжнародна тощо), і за об'єктами (особиста, партійна, суспільна і т.д.), і за характером застосування (демократична, бюрократична, деспотична), і за іншими ознаками.

Як неодмінний супутник розвитку суспільства влада виникла задовго до появи держави та її політичної сфери. Приблизно 40 тис. років вона існувала в *додержавних* і *дополітичних* формах, виступаючи як спосіб підтримки балансу внутрікланових відносин у

вигляді панування вождів, шаманів та інших лідерів первісних суспільств.

З моменту утворення держави, тобто протягом останніх 5 тис. років, влада існує й у своїй *політичній, публічній* формі. Причому початкові, патріархальні (традиційні) форми політичної влади серйозно відрізнялися від сучасних. Зокрема, у політичному просторі того часу були відсутні посередники між населенням і державними структурами, інститут поділу влади й інші елементи організації складної міжгрупової конкуренції. Сучасні політологи вважають, що влада (механізми примусу) значною мірою ґрунтувалася на примітивних відносинах «дарообміну» (М. Мосс), кумівства, протекціонізму й інших аналогічних зв'язків, які і заклали традиції хабарництва та корупції в розвитку держави.

На думку українських політологів, поняття **«політична влада»** ширше від терміна **«державна влада»**:

- По-перше, воно виникло раніше: ще в додержавну добу.
- По-друге, не кожна політична влада є владою державною (наприклад, влада партій, рухів, громадських організацій), хоча будь-яка державна влада – політична.
- По-третє, державна влада специфічна. Тільки вона володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо. Проте, окрім цих, послуговується й іншими засобами впливу: переконанням, ідеологічними, економічними чинниками тощо.

Державна влада – вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополією на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення. Вона функціонує за політико-територіальним принципом: не визнає ніяких родових відмінностей, а закріплює населення за певною географічною частиною і перетворює його у своїх підданих (монархія) або громадян (республіка). Державна влада суверенна, тобто верховна, самостійна, повна та неподільна в межах державних кордонів і незалежна та рівноправна в зовнішніх відносинах.

Сьогодні у суспільстві складаються **форми наддержавної політичної влади**, що співіснують із аналогічними способами регулювання соціальних відносин окремими (національними) країнами. Так, ООН утворює всесвітню систему міжнародних владних відносин, а Євросоюз – регіональну, у рамках яких окремі держави несуть певну відповідальність за дотримання ними прав

людини, виконання міждержавних домовленостей, охорону природи і т.д. Їхні відповідні інститути – Рада Безпеки та Європарламент – контролюють розв’язання окремими країнами та приватними організаціями обов’язкових для них рішень. Для цього застосовується система конкретних заходів впливу: від торговельних санкцій і припинення членства в міжнародних організаціях до економічної блокади та проведення військових акцій щодо окремих держав.

Функції політичної влади

Функції політичної влади збігаються з функціями політики, найважливішим засобом здійснення якої є влада, а в кінцевому підсумку – з функціями різних політичних інститутів. Найважливішою функцією політичної влади, як і політики, є *керівництво суспільством* у цілому та його складовими зокрема. З цією метою політична влада випрацьовує відповідно до конкретних умов, економічного та політичного становища країни *стратегію і тактику управління суспільством*. Розробляється конкретна політика щодо різних соціальних спільностей, забезпечення влади ресурсами, ставлення до політичної опозиції тощо. В результаті реалізується така функція політичної влади, як *інтеграція суспільства* на основі врахування й узгодження соціальних інтересів.

Однією з важливих функцій політичної влади є *оптимізація політичної системи* згідно з цілями та завданнями правлячих сил. Той, хто оволодіває політичною владою, прагне змінити політичну систему відповідно до проголошуваних ним цілей і завдань. Однак при цьому потрібно враховувати інтереси й потреби інших політичних сил, щоб не дестабілізувати обстановку в державі, уникати загострення політичного та соціального протистояння. *Забезпечення політичної стабільності* в країні також є однією з основних функцій політичної влади. У різних державах політичній владі вдається це неоднаковою мірою. Однак виконати таку функцію у кінцевому підсумку прагне будь-яка політична влада, оскільки стабільність є основою її існування.

Політичне керівництво й управління суспільством, соціальна інтеграція, оптимізація політичної системи, забезпечення політичної стійкості є основними функціями політичної влади. Її загальні організаційні та регулятивні функції конкретизуються в політиці у багатьох видах політичної діяльності: управлінні, прийнятті рішень,

виборі цілей, визначенні завдань, виконавців, їх підборі, орієнтації в політичних і неполітичних ситуаціях тощо.

Українські політологи підкреслюють, що проблема теоретичного аналізу політичної влади полягає у з'ясуванні трьох питань:

- сутність влади (кому вона служить);
- зміст (у чиїх руках перебуває);
- форма (як вона організована, якими є апарат і методи її здійснення).

Суб'єктом політичної влади часто називають усіх тих, хто приймає реальну участь у владній взаємодії з державою, незалежно від ступеня впливу на рішення, що приймаються, і характеру реалізації державної політики.

Досить часто поняття «суб'єкт влади» та «носій влади» розглядаються як нетотожні:

Суб'єкт влади	Носії влади
соціальні групи, панівні класи, політичні еліти, окремі лідери	державні й інші політичні організації, органи й установи, утворені для реалізації інтересів політично домінуючих соціальних груп

Такий поділ є відносним. Побутує й інша класифікація владних суб'єктів: на первинні та вторинні.

1. **Первинним суб'єктом** за республіканського, демократичного правління є народ – носій суверенітету та єдине джерело влади в країні. Він здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Поняття «народ» неоднорідне. Основними суб'єктами влади є великі групи населення, об'єднані спільністю корінних інтересів і цілей; неосновними – невеликі етнічні групи, релігійні громади тощо.

2. **Вторинні суб'єкти влади** – малі, асоційовані групи, представницькі колективи, партії, групи партикулярних (приватних, неофіційних) інтересів тощо. Суверенним суб'єктом політичної влади є громадянин держави, наділений конституційними правами й обов'язками.

3. Суттєву роль у владних відносинах відіграють *політичні лідери*. Наслідки їхньої політики, як відомо, різні: прогресивні та регресивні, плідотворні та безплідні, благополучні та трагічні.

4. І, нарешті, *сукупним (колективним)* суб'єктом політичної влади є сама політична система суспільства як спосіб організації та розвитку соціальних спільнот і їх стосунків.

Об'єкт політичної влади – це явища та процеси політичної сфери, на які спрямована дія суб'єктів політики. Певні суб'єкти й об'єкти влади можуть мінятися місцями залежно від обставин і ролі.

Скажімо, класи, соціальні групи, етнічні спільноти, окремі громадяни, громадсько-політичні організації є суб'єктами або носіями політичної влади. Водночас вони і стосунки між ними є об'єктами владного впливу. До об'єктів політичної влади відносять також усі сфери суспільного життя: економічну, духовну, соціальну, науково-технічну тощо, суспільство загалом.

У російській та українській політологічній літературі набула поширення *класифікація суб'єктів політики за характером і місцем, яке вони посідають у суспільній структурі*. За цією ознакою виокремлюються три групи суб'єктів політики: соціальні, інституціональні та функціональні.

Соціальними суб'єктами політики є індивіди та різноманітні соціальні спільноти. Останніх існує п'ять: соціально-класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні. Головною їх особливістю є те, що вони сформувались у процесі історичного розвитку об'єктивно, тобто незалежно від свідомості та волі людей.

Інституціональні суб'єкти політики, якими є політичні інститути, виступають результатом свідомої цілеспрямованої діяльності людей. Політичними інститутами є такі політичні установи, як держава та її структурні елементи (глава країни, парламент, уряд), політичні партії, громадсько-політичні організації та рухи, органи місцевого самоврядування й ін. Оскільки інституціональні суб'єкти політики похідні від соціальних, вони називаються ще й вторинними, тоді як соціальні – первинними.

Функціональні суб'єкти політики є такими суспільними інститутами, які не виконують політичну функцію постійно, а беруть участь у політиці лише ситуативно, за певних умов, вступаючи у взаємодію з політичними інститутами. Це, наприклад, церква, армія, більшість громадських організацій, засоби масової інформації, різноманітні економічні об'єднання тощо. Так, у демократичних країнах церква має опікуватися моральним вихованням громадян і

безпосередньо не втручатись у політику. Однак нерідко вона стає активним чинником політичного життя, а, наприклад, у Ватикані чи Ірані як офіційний політичний інститут стоїть навіть над державою.

Основними формами політичної влади є панування, політичне керівництво й управління.

Панування – це абсолютне чи відносне підкорення одних людей (соціальних груп) іншим.

Політичне керівництво й управління реалізуються через прийняття стратегічних і тактичних рішень до об'єктів влади, організацію, регулювання та контроль їх розвитку. Але практика владарювання свідчить про існування некоректних, а подекуди й аморальних форм і засобів: підкуп, обман, обіцянки, шантаж, штучні перешкоди, популізм тощо. Усе це підриває престиж влади, викликає до неї недовіру народу, загрожує соціальними конфліктами.

Властивості політичної влади

Як відносно самостійне явище політична влада має набір властивих їй рис. Серед них можна виділити ряд **універсальних** ознак, що поєднують політичну й інші різновиди соціальної влади (економічну, моральну, правову, інформаційну тощо), а також **специфічних**, характерних винятково їй як політичному явищу.

1. **Серед універсальних, базових, первинних властивостей політичної влади** слід зазначити, насамперед, **асиметричність** (відображає якісні розходження волі господаря та підвладних йому людей, їхніх здатностей, засобів, повноважень та інших параметрів життєдіяльності; показує, що в політиці боротьба за владу мотивується не стільки міркуваннями престижу, ідеями, цінностями й іншими ідеальними сутностями, скільки прагненням конкретних людей до володіння необхідними ресурсами та правами, які розширюють їхні соціальні можливості).

Незбалансованість відносин домінування – підпорядкування перетворює політичну владу у внутрішньо неврівноважене явище – властивість **інверсійності**. Вона свідчить про те, що положення пануючих постійно підривається активністю підвладних, у результаті чого їхні статуси можуть динамічно змінюватись і навіть перетворюватись у протилежні.

Ця постійно існуюча можливість зворотності влади показує, що владна взаємодія має **комбінований** характер, тобто влада формується на стику зусиль, воль не тільки домінуючої, але і

підлеглої сторони, завжди являючи собою якесь середньоарифметичне сполучення впливу суб'єкта й опору об'єкта влади.

Важливою властивістю влади є її **ресурсність**. Ресурси дозволяють суб'єктові домогтися домінування. До них відносяться знання й інформація, матеріальні цінності, утилітарні засоби, соціальні блага, використовувані для забезпечення поточних потреб людини, правові норми та закони, примус тощо.

Влада володіє також властивістю **кумулятивності**. Будь-який суб'єкт орієнтується, насамперед, на власні інтереси (а не на потреби партнера), намагаючись розширити зону свого впливу та контролю, щоб втягнути у відносини панування – підпорядкування всіх наявних у політиці суб'єктів і зв'язки. От чому, наприклад, громадянам, що голосують за претендента на який-небудь державний пост, варто більше розраховувати не на достоїнства лідера, а на створення системи здержувань і противаг, здатних контролювати, а у певних випадках і запобігати його дії, спрямованій на перевищення даних йому повноважень.

Політична влада втілюється через механізм владних відносин, який, чітко працюючи, забезпечує оперативність і дієвість взаємозв'язку суб'єкта й об'єкта, реалізацію функцій. Саме тому наступним предметом аналізу має стати проблема політичної системи суспільства як механізму формування та функціонування влади у ньому.

2. Специфічні властивості політичної влади розкривають її особливий вимір. Тут, насамперед, варто взяти до уваги, що політична влада формується в умовах конкуренції **групових суб'єктів**. Група не може стати учасником боротьби за владу, якщо не зуміє організувати систему представництва інтересів приналежних до неї громадян. Її домінування нерозривно пов'язане зі створенням певних інститутів, із формуванням системи законів, норм і правил дій, пропонованих суспільству. При цьому в структурі групових суб'єктів виділяються особи, які інтерпретують соціально значимі категорії (наприклад, інтереси народу), привселюдно озвучують їх, формулюють оцінки явищ і відносин, забезпечують вибір необхідних коштів політичної боротьби, виступають від імені групи.

Політичне володарювання групи неминуче здобуває форму надперсонального тиску, за якої важко вдається розрізнити зацікавлення реально домінуючого суб'єкта. Тому ця властивість

політичної влади характеризує певне відсторонення налагодженого панування від конкретного групового суб'єкта, зовнішній «відрив» нормативної системи від її творців, що викликає труднощі для встановлення конкретних домінуючих груп.

Політична влада – це система відносин, які формуються на основі претензій групових співтовариств на повноваження найпотужнішого соціального інституту – **держави**. Саме вона надає політичній владі легальність використання групи на певній території, публічний і загальний характер, можливість переможцям виступати від імені всього суспільства. Держава персоніфікує моноцентричність політичної влади, тобто наявність того центру прийняття рішень, що формує цілі для всього населення. Однак політична та державна влади не тотожні. Остання являє собою нехай і потужну, проте лише одну з форм першої. Справа в тому, що не всі дії держави і прийняті на відповідному рівні рішення можуть мати політичний характер. Існують інші форми політичної влади, наприклад, партійна, що фіксує домінування партійного апарату та лідерів над членами партії.

Політична влада володіє також властивістю **поліресурсності**. Це свідчить про те, що політичні структури і, насамперед, держава мають доступ практично до всіх засобів, наявних у розпорядженні суспільства.

У політичної влади також є додаткове джерело соціальної **енергетики**, закладене в амбіційних устремліннях елітарних кіл. Політична історія буває прикладами того, як егоїзм, гонор, честолюбство лідерів ставали причинами великих політичних подій, що зробили вплив на цілі держави та народи.

Принципове значення для атрибутивної характеристики політичної влади має **ідеологія**. Вона, по суті, символізує роль усіх інформаційно-духовних компонентів політичної влади, перетворюючи використовувані нею ідейні міркування, емоційні реакції, героїзацію або цинічну кон'юнктуру у форму систематичного обґрунтування того або іншого способу примусу. У цілому значення ідеологічного компонента влади подвійне.

З одного боку, його наявність надає позиціям груп, що беруть участь у боротьбі за владу, цілеспрямований та ідейно концептуалізований характер. Розрізнені потреби збираються в єдину якісно певну систему вимог, а окремі цілі освячуються найбільш загальними перспективами політичного руху. Таким чином, ідеологія

ідейно обґрунтовує примус, що застосовується для досягнення групової мети.

З іншого боку, сама політична влада використовується для того, щоб забезпечити ідеологічним поглядам, системі політичного світосприймання, створеної тією або іншою групою, найбільше розповсюдження в суспільстві. Тим самим ідеологія виступає і як засіб розширення владних прерогатив групи, і як самоціль застосування влади в політиці.

Українські політологи однією із основних специфічних властивостей політичної влади вважають **легітимне ставлення до правових норм** країни, за яким правові стандарти мають демократичний зміст і впливають із суверенітету народу як абсолютного першоджерела закону.

Легітимність політичної влади – форма підтримки, виправдання правомірності застосування влади та здійснення правління державою або окремими його структурами й інститутами.

Її не варто розглядати як синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право, але користується певною підтримкою принаймні частини населення. Основними джерелами легітимності, як правило, виступають три основні суб'єкти: населення, уряд і зовнішньополітичні структури.

Різні можливості політичних суб'єктів підтримувати певну систему правління передбачають різні типи легітимності влади.

Класифікація типів влади М. Вебера

- *традиційна*, що спирається на віру в святість звичаїв і право керувати тим, хто одержав владу за цією традицією;
- *харизматична* (грец. charisma – милість, благодать, Божий дар, винятковий талант), яка ґрунтується на впевненості у надприродній праведності, героїзмі чи інших особливих чеснотах господаря та створеної або отриманої ним влади;
- *раціональна* (легальна), що спирається на віру в законність існуючого порядку, професіоналізм владних структур.

Легітимність має властивість змінювати характер і ступінь підтримки влади та її інститутів. У зв'язку з цим говорять про кризи легітимності.

Криза легітимності – зниження реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому, яке впливає на якісні зміни їхніх ролей і функцій.

Причини кризи легітимності: нездатність органів влади здійснювати свої функції, насилля над людьми, неспроможність уряду адаптуватися до динамічної зміни умов суспільного розвитку, руйнування конституційного порядку, розрив між конституційними нормами та практикою їх втілення, відсутність серйозних структурних зрушень.

Механізм реалізації політичної влади може бути описаний за допомогою іншої важливої категорії політології – політичної системи, що є механізмом формування і функціонування влади у суспільстві, чинником стабілізації та розвитку політичного життя.

3.2. Політична система суспільства

Політична система суспільства досліджувалася протягом багатьох століть, починаючи від Аристотеля. Вагомих результатів було досягнуто лише в ХХ ст. після застосування американським теоретиком Д. Істоном методу системного аналізу. Це дало можливість ученим перейти від вивчення фактів до вироблення загальної теорії, яка сприяє чіткішому уявленню про функціонування політичних систем.

Сучасні політологи вважають термін **«політична система»** (**«political system»**) більш широким, ніж «влада», оскільки він охоплює не тільки механізми влади й інститути держави, але й структури та процеси, через які вона взаємодіє зі суспільством. Е. Хейвуд вважає, що політична система виступає підсистемою більш широкої суспільної системи³.

Системою вона є тому, що в ній має місце взаємодія частин усередині єдиного цілого, політичною, адже цей взаємозв'язок відбувається з приводу розподілу влади, багатства та ресурсів у суспільстві (зокрема, організація економічного життя характеризує

³ Е. Хейвуд ототожнює це поняття з політичним режимом, проте в українській політології термін «режим» трактується більш вузько і відображає історично нетривалий стан політичної системи.

політичну систему настільки ж виразно, як і діючі в ній механізми урядової влади). При цьому така система правління зберігається при будь-яких змінах уряду в результаті виборів, заміни династій, державних переворотів і т.д. Вчений дає таке визначення:

Політична система – система відносин, за допомогою якої держава реагує на ті або інші впливи з боку суспільства (у теорії систем це називається «введенням» або «входом» у систему) відповідними рішеннями, політичними програмами та напрямками політики («вихід»).

Е. Хейвуд вважає однією з найцікавіших проблем, пов'язаних із вивченням політичної системи, їхню класифікацію.

По-перше, **вона істотно полегшує розуміння політики** та державного управління, адже в політології, як і в інших суспільних науках, пізнання йде головним чином через порівняння. Методи експериментального характеру тут не застосовують. Ми не можемо, наприклад, експериментально перевірити, чи не легше пройде урядова криза (government gridlock) у США, якщо відмовитися від принципу поділу влади, або збереглася б у СРСР соціалістична система, якщо б реформа в країні почалася поколінням раніше.

Отже, нам залишається, вважає дослідник, лише зіставляти явища: зауважуючи подібності та відмінності, ми ясніше бачимо предмет дослідження, відсіваємо істотне від несуттєвого й узагалі вносимо порядок у те, що інакше було би простим накопиченням незрозумілих фактів. Паралельно політолог може формулювати свої гіпотези, концепції, теорії й навіть у якійсь мірі перевіряти їх на фактичному матеріалі. Як казав Алексіс де Токвіль, «не зіставляючи явищ, розум не знає, куди йому направлятися». Що стосується розподілу систем управління, то це просто спосіб зробити нашу операцію порівняння більш методичною та послідовною.

По-друге, класифікація *полегшує не тільки аналіз, але й оцінку явищ*. Ще з часів Аристотеля політичні мислителі прагнули не тільки зрозуміти, а й удосконалити владу. Дескриптивні елементи у філософії завжди сусідять із нормативними (питання, *що є*, з тим, *що повинне бути*). В історії навіть не раз уживали спроби намалювати картини ідеальної системи правління – по суті, утопії. Наприклад, «Республіка» Платона, «Утопія» Томаса Мора (1516 р.), «Поля, фабрики й майстерні» Петра Кропоткіна (1912 р.) та ін. Проте,

порівнюючи політичні явища між собою, ми все ж одержуємо можливість дати їм якісну характеристику, оцінку.

Тільки в рамках порівняльного підходу можна винести певні судження в таких, наприклад, питаннях: чи варто заохочувати перехід колишніх соціалістичних країн до ліберальної демократії; чи має Індія відмовитися від федералізму на користь унітарної системи або незалежності регіонів; чи треба Великобританії прийняти «писану» конституцію?.

Проте в усіх систем класифікації дослідник бачить свої недоліки: 1) вони несуть небезпеку спрощення; 2) можуть бути перекручені тими або іншими ціннісними впливами; 3) у центрі вони ставлять державу, а країни розглядають як цілісні та самодостатні системи, хоча в епоху глобалізації такий підхід уже недостатній.

Історично найбільш авторитетною системою класифікації політичних систем завжди була та, котру в IV ст. до н.е. розробив Аристотель. Матеріалом для неї стали 158 грецьких полісів, що існували на той момент. Після Аристотеля ця система панувала в політичній філософії ще 2500 років. Аристотель думав, що уряди відрізняються один від одного за двома критеріями: «хто править» і «у чийх це інтересах». Влада може перебувати в руках однієї людини, групи осіб або багатьох громадян. У кожному з цих випадків вона служить або вузьким, часом навіть відверто егоїстичним інтересам самих правителів, або усьому співтовариству. Так, **Аристотель виділив шість форм правління** (рис. 3.1).

Хто користується благами керівництва?	Хто править?		
	одна людина	меншість	більшість
правителі	<i>тиранія</i>	<i>олігархія</i>	<i>демократія</i>
всі	<i>монархія</i>	<i>аристократія</i>	<i>політія</i>

Рис. 3.1. Шість форм правління за Аристотелем

Сам Аристотель прагнув по достоїнству оцінити кожен з них, щоб визначити найкращу. **До гірших**, зіпсованих він відніс тиранію, олігархію та демократію. Тут, на його погляд, відповідно одна людина, група осіб і маси народу панували у власних інтересах і тому

на шкоду іншим. До кращих Аристотель відніс монархію, аристократію та політію. У цих системах відповідно одна людина, клас людей і широкі верстви суспільства управляли в інтересах усіх. Найгіршою формою правління Аристотель, зрозуміло, проголосив тиранію, тому що вона зводить громадян до положення рабів. Крім того, у монархії й аристократії він побачив одну слабкість. Тут багато чого залежало від того, чи знайдуть у собі правителі «богоподібне бажання» поставити благо співтовариства над своїм власним. Найбільш стійкою формою правління була визнана політія – влада багатьох в інтересах усіх.

Інші мислителі минулого виділяли, крім названих Аристотелем, також класифікацію системи політичної влади за **критерієм головного суб'єкта правління**:

- *тимократія* – особлива форма олігархії, де державна влада належить привілейованій більшості, яка володіє високим майновим цензом, часто – військовою силою;

- *теократія* – влада церкви;

- *охлократія* – влада натовпу, що спирається не на закони, а миттєві настрої та примхи юрби, часто піддається впливові демагогів, стає деспотичною і діє тиранічно.

Сучасні дослідники виокремлюють ще такі політичні системи: *партократія* (влада партійної верхівки, номенклатури); *бюрократія* (панування вищого державного чиновництва, засилля надцентралізованості та заформалізованості в країні); *технократія* (вирішальний вплив у суспільстві здійснює науково-технічна еліта; панування технологічного мислення).

У типології політичних систем, яку запропонував **Г. Алмонд**, критерієм обрані **особливості політичної культури** та характеру взаємодії різних політичних інститутів. Відповідно до них виділено чотири типи політичних систем: англо-американський; континентально-європейський; доіндустріальний або частково індустріальний; тоталітарний.

Англо-американський тип політичної системи склався у Великобританії, США, Канаді, Австралії, деяких інших англomовних країнах. Для нього характерна гомогенність (однорідність) політичної культури, яка полягає в тому, що політичні цілі та засоби їх досягнення, основні політичні цінності поділяє більшість членів суспільства. Громадяни та політичні еліти толерантні одні до одних. Тут оптимально реалізується принцип поділу влади на законодавчу,

виконавчу та судову гілки, чітко визначено їх функції. Багатоманітність соціальних інтересів представлена в політичній системі незалежними політичними партіями, групами інтересів, засобами масової інформації, які функціонують на демократичних засадах. Політичні системи цього типу стабільні, ефективні і здатні до саморегулювання.

Континентальне-європейський тип політичної системи притаманний, передусім, таким країнам, як Німеччина, Італія, Франція. Він характеризується співіснуванням і взаємодією в політичній культурі елементів старих і нових культур, політичних традицій і форм політичної діяльності. Політичні партії вільно функціонують у межах існуючих конституційних норм, однак виступають не лише з різних, а й із протилежних ідеологічних позицій, які знаходять підтримку в суспільстві. Змішаність, фрагментарність культури зумовлює політичну нестабільність у країні і може призводити до суттєвих змін політичної системи, як це сталося в Італії та Німеччині у 20–30-ті рр. ХХ ст.

У багатьох країнах Азії, Африки та Латинської Америки існує, на думку Г. Алмонда, **доіндустріальний або частково індустріальний тип політичної системи**. Він також характеризується неоднорідністю політичної культури, яка, однак, суттєво відрізняється від змішаної культури країн континентальної Європи. Насамперед, тим, що є сумішшю різноманітних і нерідко несумісних елементів: західних і східних, традиційних і сучасних цінностей, племінних, національних, расових, релігійних особливостей тощо. Труднощі комунікації та координації, різко відмінні політичні орієнтації, слабка диверсифікація ролей усіх ланок системи зумовлюють її політичну нестабільність і необхідність застосування насильства при здійсненні влади.

Тоталітарний тип політичних систем утвердився, на думку Г. Алмонда, у фашистській Італії, нацистській Німеччині, франкістській Іспанії, СРСР, соціалістичних країнах Центральної та Східної Європи й донині зберігається у країнах соціалізму (Китай, Північна Корея, В'єтнам, Куба). Він характеризується високим ступенем однорідності політичної культури та єдності суспільства, соціальної і політичної активності громадян, що досягається недемократичними методами та засобами, головними з яких є тотальний ідеологічний вплив і насильство.

Досить популярною у сучасній політології є класифікація політичних систем залежно від типу політичного режиму: демократичні; авторитарні; тоталітарні.

Демократичні політичні системи характеризуються плюралізмом. Тут політичні партії та групи інтересів представляють та узгоджують усю багатоманітність соціальних інтересів. Влада ґрунтується на демократичних принципах і здійснюється як безпосередньо самим народом, так і його уповноваженими в різних формах прямої та представницької демократії.

Авторитарні політичні системи містять елементи демократизму. У них можуть функціонувати партії й інші політичні об'єднання, проводяться вибори до представницьких органів влади, існують певною мірою незалежні засоби масової інформації тощо, проте немає реального поділу державної влади на гілки та важелі контролю. Управління країною та суспільством здійснює одна особа або група, які очолюють виконавчу владу та вдаються до насильства.

Тоталітарні політичні системи характеризуються одержавленням усіх сфер суспільного життя, запереченням багатопартійності, зрощенням апарату єдиної правлячої партії з державним, зосередженням державної влади в руках вищого партійного керівництва, яке контролює діяльність усіх елементів політичної системи, використовує як всеосяжний ідеологічний вплив на суспільство, так і насильство, у тому числі в його крайніх формах – масові репресії, фізичне знищення політичних суперників, переслідування інакомислення тощо.

Детальніше про особливості демократичних, авторитарних і тоталітарних політичних систем ідеться у темі, присвяченій політичним режимам.

3.3. Основні елементи, підсистеми, функції та типологія політичних систем

Структура політичної системи розглядається українськими політологами як сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою й утворюють стійку цілісність.

Головний єднальний компонент системи – політична влада – зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях. Важливою функцією влади є створення внутрішніх зв'язків системи, врегулювання конфліктів політичними засобами та регламентація поведінки людини, тобто можливість впливати на неї

за допомогою волі, авторитету, права, сили. Отже, влада – це елемент, джерело управління, основа розвитку та функціонування політичних систем.

Структуру політичної системи становить низка елементів, пов'язаних між собою та взаємозалежних один від одного (рис. 3.2.).

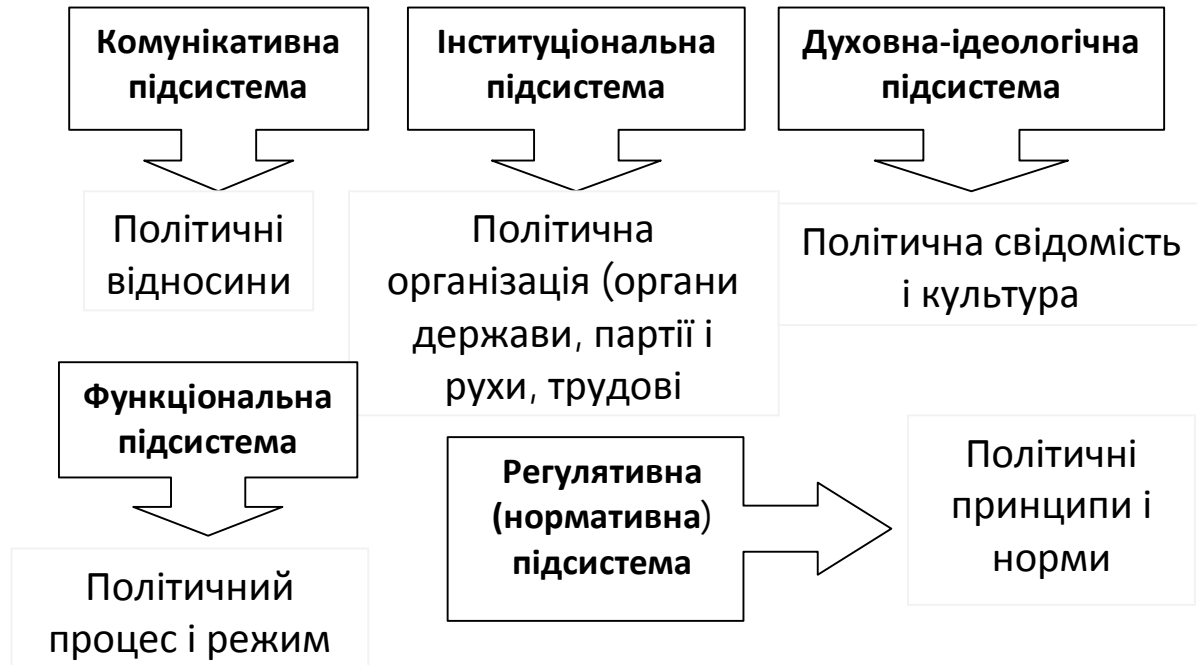

Рис. 3.2. Структура політичної

Комуникативна підсистема містить **політичні відносини**, які формуються в суспільстві в процесі завоювання та здійснення політичної влади: міжкласові, внутрікласові, міжнаціональні та міждержавні відносини; вертикальні відносини у процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партіями, трудовими колективами); відносини між політичними організаціями й установами (адміністрацією, інститутами).

Інституціональна підсистема містить **політичну організацію суспільства**, що виростає з політичних відносин та охоплює його стабільні політичні організації й установи, які здійснюють політичну владу. Їх поділяють на *три види*: власне політичні організації (держава, політичні партії, рухи); політизовані організації (народні рухи, профспілки); неполітичні організації (об'єднання за інтересами).

Визначальним елементом політичної організації суспільства, її ядром є держава з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, збройними силами. Будучи головним інститутом політичної системи, вона здійснює управління

суспільством, охороняє його економічну, соціальну та культурну сфери.

Взаємозв'язок між різними рівнями та гілками державної влади, державою та громадянським суспільством здійснюють політичні партії – групи людей, яких єднають спільні цілі й інтереси. Їх головним призначенням є завоювання державної влади; оволодіння апаратом управління для реалізації соціальних інтересів, які вони представляють; участь у розробці політичного курсу країни та вплив на висування і призначення державних лідерів. Поступово розширюється також дія громадськості на функціонування політичної організації суспільства.

Важливу роль у політичному житті суспільства дедалі більше відіграють громадські організації та рухи, які мають на меті вирішення політичних проблем, задоволення і захист потреб та інтересів своїх членів. Кожне з професійних, молодіжних, творчих та інших добровільних об'єднань має статут із чітко визначеними завданнями в межах чинних державних законів.

Функціональна підсистема політичної системи охоплює політичний процес і режим. У загальному вигляді політичний процес визначається як практична діяльність, метою якої є досягнення певного політичного результату. Його найважливіший елемент – прийняття та реалізація політико-управлінських рішень, що передбачає здійснення таких дій, як збирання й систематизація необхідної інформації, розробка на цій основі альтернативних пропозицій і проектів, формалізація постанов, тобто надання їм обов'язкової сили, втілення в життя і контроль за виконанням.

Політичний процес, звичайно, не зводиться лише до цього. Важливим елементом є ставлення різних соціальних спільнот до тієї чи іншої політичної ситуації (рішень, подій), поведінка та дії мікро- та макрогруп і їхніх різноманітних об'єднань. Від поведінки, вчинків або бездіяльності мас, їх підтримки чи опору багато в чому залежить можливість прийняття рішень, а ще більшою мірою – їх реалізація.

Функціональна підсистема знаходить свій вияв не лише в політичному процесі, а й режимі. Під останнім зазвичай розуміють сукупність методів і засобів здійснення політичної влади. Найважливішими показниками політичного режиму є рівень і ступінь демократії та реальний політико-правовий статус особи. Детальніше

про нього й інститути політичної системи йтиметься у наступних лекціях.

Регулятивна (нормативна) підсистема охоплює **політичні принципи та норми**, призначені для формування політичної поведінки та свідомості людини відповідно до цілей і завдань політичної системи. Закріплені в Конституції, законах, кодексах, законодавчих актах політичні принципи та норми регулюють політичні відносини, визначають дозволене та заборонене під кутом зору зміцнення правлячого режиму.

Духовно-ідеологічна підсистема включає **політичну свідомість і культуру**, які, будучи важливими елементами політичної системи, формуються під впливом соціальної та політичної практики. Політична свідомість постає як комплекс політичних ідей, понять, традицій, відображених у політичних документах, правових нормах, як частина суспільної свідомості, а політична культура – як сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя. Остання сприяє формуванню ставлення людини до навколишнього середовища, головних цілей і змісту політики держави. Значущість політичної культури визначається її інтегративною роллю. Вона передбачає сприяння єднанню всіх прошарків населення, створення широкої соціальної бази для підтримки влади, політичної системи загалом.

Деякі автори виділяють ще один елемент політичної системи суспільства – **інформаційний**, що демонструє прийнятий у суспільстві тип культурної мови, традиції, звичаї, символи, ритуали, які використовуються для забезпечення політичного процесу. В інших авторів виокремлюється така підсистема, як **засоби масової інформації**. ЗМІ є активним і самостійним елементом політичної системи суспільства й у демократичних країнах відіграють роль четвертої влади.

Засоби масової інформації – це розгалужена мережа установ, що займаються збиранням, обробкою та поширенням відомостей. Вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок керівництва, сприяють реалізації цілей політики, пропагують вироблені політичні й правові норми. ЗМІ намагаються звільнитися з-під державного та політичного диктату, але їхня незалежність не забезпечує нейтральності. Інтереси певних соціальних сил завжди домінують у викладі масової інформації.

Функції політичної системи

Політична система суспільства підпорядкована вирішенню тих завдань, заради розв'язання яких вона створена та діє. Її функції не зводяться до простої суми функцій її компонентів. Кожна складова політичної системи виконує притаманні їй функції. Сама ж політична система має власні функції, які можуть диференціюватись і деталізуватись у діяльності її підсистем. Усі функції системи тісно пов'язані між собою.

Політологи виокремлюють різні **функції політичної системи**. Так, Габріель Алмонд вважав, що, як і будь-яка інша, політична система виконує дві базові функції – входу та виходу. Перша здійснюється недержавними утвореннями: політичними партіями, групами тиску, засобами масової інформації, друга – державними органами.

Функції входу:

- політична соціалізація та залучення до участі в політичному житті;
- артикуляція інтересів, тобто формування вимог, які відповідають реальним або уявним інтересам;
- агрегування, тобто поєднання інтересів;
- політична комунікація.

Функції виходу:

- розробка норм (органи законодавчої влади);
- застосування норм (органи виконавчої влади);
- контроль за їх дотриманням (судові органи).

Узагальнюючи існуючі в сучасній пострадянській політології підходи до визначення найбільш важливих функцій політичної системи, можемо назвати такі:

- цілеутворення як основа регулювання суспільних процесів, орієнтоване на забезпечення стійкого просування суспільства по шляху соціального розвитку;
- здобування необхідних для діяльності політичної системи ресурсів внутрішнього та зовнішнього середовища;
- владно-політична інтеграція суспільства для забезпечення оптимальної взаємодії між соціальними та політичними, суспільними та природними процесами і структурами;
- регулювання режиму соціально-політичної діяльності, зокрема контроль за сферою розподілу цінностей;

- реагування на імпульси (вимоги, побажання, очікування), що надходять із зовнішнього та внутрішнього середовищ;
- включення громадян у політичне життя на основі пануючих у державі принципів і норм;
- гарантування впорядкованості та стабільності політичної системи (нормотворчість, установлення правил і ладу);
- політична комунікація, що забезпечує двосторонній зв'язок між різними елементами політичної системи;
- політичне рекрутування та соціалізація, спрямовані на збереження й адаптацію певної політичної системи.

Виконання політичною системою зазначених функцій забезпечує цілісність усього суспільного організму, сприяє гармонізації розвитку соціуму та природи.

3.4. Особливості політичної системи України

Необхідною умовою початку становлення політичної системи України було послаблення впливу тих механізмів (насамперед, у сфері реалізації державної влади), які забезпечували непохитність політичної системи державного соціалізму. Однак згодом ситуація докорінно змінилася. Для того, аби не відбулася реставрація колишніх тоталітарно-бюрократичних порядків, а продовжувався процес утворення, посилення та розвитку інститутів, які забезпечують збереження демократичної політичної системи, стало вкрай важливим відновлення нормального рівня державності (з тією лише умовою, що ці нові держава та політична система мають формуватися на відповідній демократичній основі).

Функціонування політичної системи України здійснюється відповідно до Конституції, прийнятої 28 червня 1996 р. Україна відповідно до її положень є суверенною та незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. **Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади є народ**, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Отже, легітимність влади виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і контролює їх. Україна є президентсько-парламентською республікою. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Конституція визначає та гарантує самоврядування.

Одним із важливих факторів становлення в Україні демократичної політичної системи є **розвиток інституту парламентаризму**, під яким мається на увазі багатофункціональна підсистема, що є складовою частиною розгалуженої політичної системи України й одночасно комплексна характеристика політичної системи демократичного типу, яка передбачає наявність активного парламенту в системі конституційного правління. Подібне значення парламенту в процесі розвитку політичної системи в Україні обумовлюється, з одного боку, тим, що він має зв'язки не лише з державою, а й усією політичною системою суспільства, з іншого – рівень парламентаризму, по суті, віддзеркалює ступінь демократичності як суспільства, так і його політичної системи.

Згідно з Конституцією України **главою держави** з правом виступати від її імені є **Президент**. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання основного закону України, прав і свобод людини та громадянина. Цей пост було запроваджено ЗУ «Про створення посади Президента Української РСР і внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний закон) Української РСР». Назначається він громадянами держави на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Він є відповідальним перед Президентом, підконтрольним і підзвітним Верховній Раді.

Владні структури, насамперед, законодавчі органи, формуються за участю **політичних партій**. Така модель передбачає чіткий розподіл функцій і повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади. Головним у ній є верховенство закону в усіх сферах громадського життя. Йдеться про демократичну, соціальну, правову державу та громадянське суспільство. Проте на практиці Україні до такої моделі ще далеко.

Новим соціальним інститутом для України є **місцеве самоврядування**. Як відомо, з середини ХІХ ст. місцеве управління з ініціативи прусського юриста Рудольфа Гнейста стали називати місцевим самоврядуванням.

Місцеве самоврядування – право територіальної спільноти (жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду населення кількох сіл, селища та міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Здійснюється нею як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Ця форма суспільного устрою відображена в прийнятих 1985 р. міжнародних правових документах – Усесвітній декларації місцевого самоврядування та Європейській хартії місцевого самоврядування, згідно з якими важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад села, селища та міста, є районні й обласні ради. Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом. Держава підтримує місцеве самоврядування фінансово.

Винятково важливу роль у процесі формування владних структур відіграють політичні партії як добровільні об'єднання громадян, що виражають інтереси певних соціальних верств і груп, беруть участь у процесах здобуття, утримання державної влади та впливу на неї. За нинішніх умов вони ще не виконують достатньою мірою системотворчого призначення. Сьогодні можна говорити лише про багатопартійність в Україні, яка від атомізованого розмаїття з великою кількістю нечисленних, маловпливових партій поступово трансформується в партійну систему в її класичному розмежуванні на лівих, центр і правих. Зрештою, немає іншого інституту, крім політичних партій, який би успішніше справлявся з трьома найважливішими функціями: передачею влади, політичною мобілізацією мас і легітимізацією існуючого режиму.

Українські політологи пропонують таку узагальнюючу характеристику політичної системи України:

- перехідна від неправового до правового типу;
- легітимна для більшості населення;

- перехідна до втілення консесуальної моделі соціальних конфліктів (але при збереженні можливості на практиці суто конфронтаційної моделі);
- миролюбна, неагресивна;
- позбавлена власної глобальної (загальнопланетарної) системи забезпечення національних інтересів;
- система, яка поки що нездатна гарантувати зростання рівня та якості добробуту усіх основних верств населення, але зберігає елементи соціальної держави;
- світська (на відміну від релігійної чи атеїстичної);
- система з недостатньо високим інтелектуальним рівнем політики;
- етатизована (одержавлена);
- система з політичним домінуванням певних соціальних верств «реформованої традиційної номенклатури», нової «номенклатури» й ін.

Основними напрямками формування та розвитку політичної системи України є такі: побудова демократичної соціальної правової держави; утвердження громадянського суспільства; подальший розвиток і вдосконалення політичних відносин, принципів і норм; зростання політичної свідомості та культури суспільства й особи; вдосконалення діяльності засобів масової інформації.

Гармонізація політичної системи українського суспільства разом із ефективними економічними перетвореннями покликані забезпечити політичну й економічну безпеку держави, високий життєвий рівень її громадян.

Першоджерела

1. Дюверже М. Политические институты и конституционное право // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – 331–344.
2. Истон Д. Категории системного анализа политики // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 319–331.
3. Парсонс Т. О понятии «политическая власть» // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 239–247.

Глава 4. ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

4.1. Походження, сутність та основні ознаки держави

Однією з центральних проблем політології є державна влада, оскільки чи не найголовніші розділи політичної теорії так чи інакше пов'язані з «державним питанням». Проте фактично ніколи не було єдиного погляду на походження держави. У сучасній політологічній літературі виділяються низка **теорій її походження**: патріархальна, теологічна, договірна, органічна, насильницька, матеріалістична (класова).

Патріархальна теорія (Аристотель, Р. Філмер, Н. Михайловський, М. Покровський) вбачає походження держави від патріархальної сім'ї внаслідок її розростання: сім'я – сукупність сімей (селище) – сукупність селищ (держави). Держава з'являється як результат сімейних взаємовідносин, а влада монарха трактується як продовження влади батька (патріарха) у сім'ї, яка є «батьківською» за характером.

Теологічна теорія (Фома Аквінський) ґрунтується на ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага. Вона обґрунтовує панування духовної влади над світською, церкви – над державою. Кожна людина має підкоритися волі Бога, який установив державну владу, підкоритися тій владі, яка санкціонована церквою.

Договірна теорія (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Я. Козельський, М. Радищев, І. Кант) ґрунтується на ідеї походження держави як угоди (договору) – акту розумної волі людей. Об'єднання людей у єдиний державний союз розглядається як природна вимога збереження людського роду та забезпечення справедливості, свободи та порядку.

Органічна теорія (Г. Спенсер) ототожнює процес виникнення та функціонування держави з біологічним організмом, трактуючи державу як суспільний організм, що складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. Держава, як і всяке живе тіло, характеризується диференціацією (тобто, спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається, завершується загибеллю

держави в результаті її старіння) та спеціалізацією, що супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює певну, тільки їй властиву функцію. У результаті складається система органів держави. Й усе це відбувається як у живому організмі, частини якого кваліфікуються на певній функції в системі цілого.

Теорія насильства (Є. Дюрінг, Л. Гумплович, К. Каутський) пояснює виникнення держави як результат війн, насильницького підкорення одними людьми інших (у Є. Дюрінга – частини суспільства іншою, у Л. Гумпловича та К. Каутського – одного племені іншим).

Матеріалістична (класова) теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) ґрунтується на тезі про економічні причини (наявність приватної власності), що породили розкол суспільства на класи з протилежними інтересами – «орган панування, гноблення одного класу іншим» (К. Маркс), «машина для підтримки панування одного класу над іншим» (В. Ленін).

Також немає і ніколи не було єдиного трактування сутності держави. Термін «держава» використовується стосовно самих різних речей: це і сукупність інститутів, і географічне поняття, і філософська ідея, й інструмент примусу або гноблення. У широкому значенні, характерному для публіцистики та повсякденного вживання, під цим поняттям нерідко маються на увазі країна, суспільство. Подібне розуміння держави як співтовариства людей зустрічається й у політико-правових документах, наприклад, коли мова йде про держави-члени ООН. У вузькому значенні держава розуміється як центральний інститут політичної системи, організація політичної влади, апарат влади, політична організація всього суспільства

Цю різноголосицю Е. Хейвуд пояснює певною мірою тим фактом, що історично склалися три підходи до розуміння сутності держави: ідеалістичний, функціональний та організаційний.

Ідеалістичний знайшов вираження у працях Г. Гегеля, який виділяв три «моменти» соціального буття: родину, громадянське суспільство та державу. У рамках родини, на його думку, діє «партикулярний альтруїзм», що спонукує людей забувати про власні інтереси в ім'я блага дітей або старших у сім'ї. На противагу цьому громадянське суспільство виступає областю «загального егоїзму», де індивід ставить свої інтереси вище інших. Держава в цій схемі для Г. Гегеля була етичним співтовариством, пронизаним загальною

симпатією – «загальним альтруїзмом». У такий спосіб (і в цьому проявляється його серйозний недолік) ідеалізм породжує некритичне відношення, пієтет перед державою. Крім того, визначаючи державу в етичних категоріях, неможливо провести чітку грань між тими інститутами, що відносяться до держави, і тими, що перебувають за її межами.

Функціональний підхід зорієнтований на вивчення ролі та мети державних інститутів. Головною функцією держави тут оголошується забезпечення громадського порядку, а держава визначається як комплекс інститутів, що підтримують лад і стабільність у суспільстві. Такий підхід, наприклад, характерний для сучасних марксистів, що розглядають державу як механізм, за допомогою якого так чи інакше досягається пом'якшення класового антагонізму та виживання капіталістичної системи. Слабкість функціональної точки зору на державу, на думку Е. Хейвуда, полягає у тому, що з державою тут, по суті, асоціюється взагалі *будь-який* інститут, що підтримує порядок (родина, засоби масової інформації, профспілки, церква).

Враховуючи це, політолог схильний застосовувати **організаційний** підхід до розуміння держави. З його позицій держава є апаратом управління в самому широкому значенні цього поняття, тобто комплексом інститутів, що мають явно виражену «публічну» природу (відповідають за колективну організацію громадського життя та фінансуються за рахунок суспільства).

Перевагу цього визначення Е. Хейвуд убачає в тому, що організаційний підхід проводить чітке розмежування між державою та громадянським суспільством. Перша охоплює різні інститути управління: чиновництво, армію, поліцію, суди, системи соціального забезпечення і т.д. Тому походження сучасної держави він відносить до європейської історії XV–XVI ст., коли тут виникли системи централізованого управління, що поступово підкорили собі всі інші духовні та світські інститути і структури, а у Вестфальському мирному договорі 1648 р. уперше було сформульоване поняття державного суверенітету. Організаційний підхід дозволяє нам усвідомити і те, що стоїть за фразами «розширити сферу держави» або «відсунути державу до її колишніх границь» – все те, про що ми говоримо, коли маємо на увазі необхідність збільшити чи зменшити область відповідальності держави, її апарат.

Отже, дати загальне поняття держави, яке б відбивало всі без винятку ознаки та властивості, характерні для кожного з її періодів у минулому, теперішньому та майбутньому, неможливо. Водночас будь-яка держава має набір таких універсальних рис, що виявляються на всіх етапах її розвитку.

Наведемо трактування американського політолога Е. Хейвуда й іспанського Л. Саністебана **основних ознак держави**.

Е. Хейвуд виділяє таких п'ять:

- *держава суверенна*. Воно має абсолютну та необмежену владу, перебуває над всіма іншими суспільними структурами. Томас Гоббс виразив цю ідею, представивши її у вигляді «левіафана» – величезного морського чудовиська;

- *державні інститути «публічні»* на протигагу інститутам громадянського суспільства. Публічні органи відповідають за прийняття та проведення в життя колективних рішень, тоді як приватні структури (наприклад, родина, приватні підприємства та профспілки) служать задоволенню власних інтересів;

- держава – це *інструмент легітимації*. Її рішення членами суспільства зазвичай (хоч і не завжди) приймаються як обов'язкові до виконання;

- держава – це *інструмент панування*. Державна влада й інтерес підтримуються примусом. Держава повинна забезпечити виконання всіх законів усіма можливими способами, аж до покарання тих, хто їх ігнорує. Зрозуміло, державна монополія «на законно здійснюване насильство» (Макс Вебер) і є практичним вираженням суверенітету;

- держава – це *територіальне об'єднання*. Її юрисдикція має свої географічні межі й охоплює всіх тих, хто живе в її кордонах, чи то громадяни цієї країни, чи ні.

Дещо інакше трактує ці питання іспанський політолог **Л. Саністебан**. Він пише, що терміном «держава» позначає особливий тип соціальних явищ, які характеризуються наступними рисами: відношенням влади та підпорядкування; монопольним використанням насильства тими, хто володіє владою; наявністю юридичного порядку; відносною сталістю; інституціональним виміром. Саме тому він визначає державу так: це не утворення, що перебуває над суспільством і незалежне від нього. Звичайно, сам термін «держава» деякою мірою сприяє субстанціалізації цього явища та його розгляду як «речі», незалежної від людей. Однак у

дійсності держава – не більш, ніж тип юридично регульованої соціальної поведінки, що існує в конкретних просторово-тимчасових умовах. Це складне соціальне явище, відмінною рисою якого є примусова регуляція поведінки людей за допомогою нормативних правил.

Українськими політологами частіше за все держава розглядається як один із найважливіших інститутів суспільства, центральний елемент його політичної системи. В одному з посібників знаходимо наступне визначення:

Держава – форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ та організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

Тут же сформульовані такі ознаки, що характеризують державу:

- організація влади за певним *територіальним принципом* (поділ населення за територією проживання, а не за кровно-родинними зв'язками);
- *всезагальність* (держава охоплює своїм впливом усіх людей, що мешкають на її території, в тому числі громадян інших країн);
- наявність *публічної влади*, здійснюваної особами, зайнятими винятково управлінням суспільством та охороною встановлених у ньому порядків (державні чиновники);
- право та можливість проводити *внутрішню і зовнішню політику* від імені всього суспільства;
- монополія на *примусовий вплив* на населення та наявність особливої системи органів, установ і знарядь тиску (армія, поліція, суд, тюрми), які виконують функції державної влади;
- суверенна *законотворчість* (право видавати закони та правила, обов'язкові для всього населення);
- монополія на *збирання податків* для формування загальнонаціонального бюджету, утримання державного апарату.

Як бачимо, й у зарубіжній, і в українській політології фактично названі схожі ознаки держави, які визначають її сутність, структуру та функції.

4.2. Функції та типологія держави

Функції держави та її окремих органів, які є частиною апарату держави та проявляються у компетенції, правах і обов'язках, закріплених за ними, не можна ототожнювати. Варто також зазначити, що їх зміст змінюється на різних етапах її розвитку.

Українські політологи класифікують функції сучасної держави за різними критеріями: суб'єктами, об'єктами, способами, засобами й іншими елементами державної діяльності.

Функції держави за засобами її діяльності: законодавча, виконавча (управлінська), судова, правоохоронна, інформаційна.

Функції держави за сферами її діяльності поділяють на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні (регулятивні та правоохоронні) забезпечують внутрішню політику держави:

1) політична – вироблення внутрішньої політики країни, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя;

2) економічна – регулювання сфери економічних відносин, створення умов для розвитку виробництва, його організація на основі визнання та захисту різних форм власності, підприємницької діяльності; прогнозування розвитку економіки;

3) оподаткування та фінансового контролю – організація і забезпечення системи оподаткування та контролю за легальністю прибутків громадян і їх об'єднань, а також за витратою податків;

4) соціальна – гарантування соціальної безпеки громадян, створення умов для повного здійснення їх права на працю, достатній життєвий рівень; зняття та пом'якшення соціальних суперечностей шляхом гуманної та справедливої соціальної політики;

5) екологічна – забезпечення екологічної безпеки та підтримка екологічної рівноваги на території держави; охорона та раціональне використання природних ресурсів; збереження генофонду народу;

6) культурна (духовна) – консолідація нації, підвищення національної самосвідомості; сприяння розвитку самобутності усіх корінних народів і національних меншин; організація освіти; сприяння розвитку культури, науки; охорона культурної спадщини;

7) інформаційна – організація та забезпечення системи одержання, використання, поширення і збереження відомостей;

8) правоохоронна – захист конституційного ладу, прав і свобод громадян, законності та правопорядку, довілля, усіх установлених і регульованих правом суспільних відносин.

Зовнішні функції (зовнішньополітична та зовнішньоекономічна діяльність) забезпечують зовнішню політику держави:

1) політична (дипломатична) – встановлення та підтримка дипломатичних відносин із іноземними країнами відповідно до загально визнаних норм і принципів міжнародного права;

2) економічна – розвиток ділового партнерства і співробітництва в економічній сфері з усіма державами, незалежно від їх соціального ладу та рівня розвитку; встановлення та підтримка торгово-економічних відносин із іноземними країнами; інтеграція до світової економіки;

3) екологічна – підтримка екологічного виживання на планеті;

4) культурна (гуманітарна) – розвиток культурних і наукових зв'язків із іноземними державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурне значення; вжиття заходів щодо повернення культурних цінностей свого народу, які знаходяться за кордоном;

5) інформаційна – участь у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими країнами;

6) оборони держави – захист державного суверенітету від зовнішніх посягань як економічними, дипломатичними, так і воєнними засобами;

7) підтримки світового правопорядку – участь у врегулюванні міжнаціональних і міждержавних конфліктів; боротьба з міжнародними злочинами.

Функції держави певною мірою залежать від її типів і пов'язаних із ними особливостей їх діяльності.

Типологія держав

Типологія держав – їх поділ за певними критеріями на групи, що мають схожі загальні риси. Сьогодні існує багато різноманітних типологій, які ґрунтуються на різних критеріях. Найбільш поширеними ми вважаємо два підходи: формаційний і цивілізаційний.

Формаційний підхід ґрунтується на ідеях марксизму і був до недавнього часу дуже відомим у нас. Він спирається на вчення про

зміну суспільно-економічних формацій⁴, які характеризуються різним типом виробничих відносин, кожному з яких відповідає свій історичний тип держав: рабовласницький, феодальний, буржуазний і соціалістичний. Перші три типи – це, згідно з марксистською термінологією, – експлуаторські держави; остання – неексплуаторський історичний тип – соціалістична держава, що мала би перерости в громадське комуністичне самоврядування.

Інший підхід – **цивілізаційний** – покладає в основу класифікації держав поняття «цивілізація», точніше її рівень, досягнутий тими чи іншими народами. Його прихильники відкидають формаційний підхід як одномірний і співвідносять державу, насамперед, із духовно-моральними та культурними чинниками суспільного розвитку. Англійський історик А. Тойнбі під цивілізацією розуміє відносно замкнений і локальний стан суспільства, яке відрізняється сукупністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак. Кожна цивілізація (А. Тойнбі нараховує їх 21) надає стійкої спільності усім державам, що живуть в її межах.

Виходячи зі ступеня духовності народу, культури, ідеології, національного характеру, менталітету, географічного середовища й інших чинників, прихильники цивілізаційного підходу поділяють цивілізації на **первинні** та **вторинні**. До перших відносяться давньосхідні (Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма й ін.), еллінські (Спарта, Афіни), римські, середньовічні держави; до вторинних – країни Західної та Східної Європи, Північної та Латинської Америки.

Первинні цивілізації характеризує командно-адміністративна організація державної влади, яка забезпечує як політичне, так і господарсько-соціальне функціонування суспільства. **Вторинні цивілізації** тяжіють до ринково власницького устрою, громадянського суспільства та правової організації.

Цивілізаційний підхід дозволяє бачити в державі не лише інструмент політичного панування експлуаторів над експлуатованими, але й найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства. Його відмінність від формаційного полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через

⁴ Формація – це історичний тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається внаслідок соціальних революцій.

людину, сукупність пануючих у цей період уявлень кожної особи про характер громадського життя, цінність і мету її власної діяльності.

Інший приклад типологізації держав – **трьохстадійна схема еволюції держави Л. Гриніна**. Ця концепція розділяє розвиток державності на три головні стадії: рання держава – розвинена – зріла.

Рання держава – особлива форма політичної організації досить великого та складного аграрно-ремісничого суспільства (групи суспільств, територій), що визначає його зовнішню політику і частково соціальний і громадський порядок. **Розвинена** – це форма політичного устрою цивілізованого суспільства (групи суспільств); має відділену від населення централізовану організацію влади, управління, примусу та забезпечення соціального порядку у вигляді системи спеціальних інститутів, посад (звань), органів, законів (правил). **Зріла держава** – це органічна форма політичного устрою економічно розвиненого та культурного суспільства як системи бюрократичних та інших спеціальних інститутів, органів і законів, що забезпечує зовнішнє та внутрішнє політичне життя.

За іншими критеріями, зокрема за **методами здійснення влади (політичним режимом)**, розрізняють демократичну, авторитарну та тоталітарну держави; за рівнем технічного розвитку суспільства – аграрну, індустріальну, постіндустріальну, інформаційну; за рівнем впливу релігії – теократичну та світську; за пануючою ідеологією – ідеологізовану та деідеологізовану.

Особливе місце у політології та правознавстві займають типологізації держав залежно від форми правління та характеру державного устрою. Зупинимось на них детальніше.

4.3. Форми правління та державного устрою

Багатовіковий досвід розвитку державності у різних народів світу лежить в основі традиційної класифікації держав залежно від форм правління та державного устрою. Форма правління виступає зовнішнім проявом оформлення держави, визначаючи порядок утворення, структуру та правовий режим вищих органів влади. У політичній історії людства виділяються два основних її типи – монархія та республіка.

Монархія (від грец. *monarchia* – єдиновладдя) – форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи – глави держави – спадкоємного монарха. Поділяються на абсолютні, конституційні та теократичні.

Абсолютна монархія – форма правління, за якої монарх – головне джерело законодавчої та виконавчої влади, яка здійснюється залежним від нього апаратом. Він встановлює податки та розпоряджається державними фінансами (Саудівська Аравія, Оман). У рабовласницьких і феодальних державах абсолютні монархії були близькими до необмеженої деспотії.

Конституційна монархія – форма правління, за якої влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, виконавчі – уряду. Тут монарх є верховним носієм виконавчої влади, головою судової системи, призначає уряд, змінює міністрів, має право розпоряджатися військовими та політичними силами, видавати накази, скасовувати прийняті парламентом закони, розпускати парламент тощо. Однак фактично ці повноваження, як правило, належать уряду (Бельгія, Данія, Великобританія, Японія, Норвегія, Швеція, Малайзія, Бутан, ОАЕ).

Залежно від ступеня обмеження влади монарха конституційні монархії поділяють на дуалістичні та парламентські. *Дуалістична монархія* – форма правління, за якої повноваження монарха лімітовані у сфері законодавства (пріоритет належить парламентові), але достатньо широкі у виконавчій владі. Монарх (глава держави) формує уряд, яким керує особисто або через призначеного прем'єр-міністра. Ця форма правління була характерна для буржуазних держав ХІХ ст. (Німеччина за Конституцією 1871 р., Японія за Конституцією 1889 р.). Сьогодні вона не існує.

Парламентська монархія виникла в Англії, де законодавча влада зосереджена в парламенті, виконавча – в уряді на чолі з прем'єр-міністром. Монарх за цієї форми правління не має конституційних повноважень щодо вирішення важливих державних справ, є символічною фігурою, носієм традицій країни.

Теократична монархія (грец. *theokratia* – влада Бога) – форма держави, в якій політична та духовна влада зосереджена в руках церкви (Ватикан, Катар, Бахрейн).

Республіка (лат. *respublica*, від *res* – справа, *public* – громадський) – форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Це прогресивніша, порівняно з монархічною, форма правління. Нині у світі майже 3/4 від загального числа держав є республіками. Залежно від відповідальності уряду – перед президентом або парламентом – розрізняють три форми республіканського правління: парламентську, президентську та напівпрезидентську.

Парламентська форма правління. Главою держави є президент, але повнота виконавчої влади належить уряду. Глава уряду (прем'єр-міністр) – фактично перша особа в державі. Свої повноваження, крім суто представницьких, президент здійснює зі згоди уряду. Його акти набувають чинності після підписання прем'єр-міністром чи одним із відповідних міністрів. Президента обирають, як правило, парламентським шляхом (парламент або особлива колегія, до якої входить депутатський склад парламенту). Президент призначає уряд не на свій розсуд, а з представників партій чи їх коаліції, що мають більшість у парламенті. Вотум парламентської недовіри уряду спричиняє або його відставку, або розпуск парламенту та проведення дострокових виборів. Типові приклади парламентської республіки – Італія, Німеччина, Австралія, Ісландія, Ірландія. Парламентська система державного управління, у трактуванні Е. Хейвуда, охарактеризована далі (рис. 4.1).

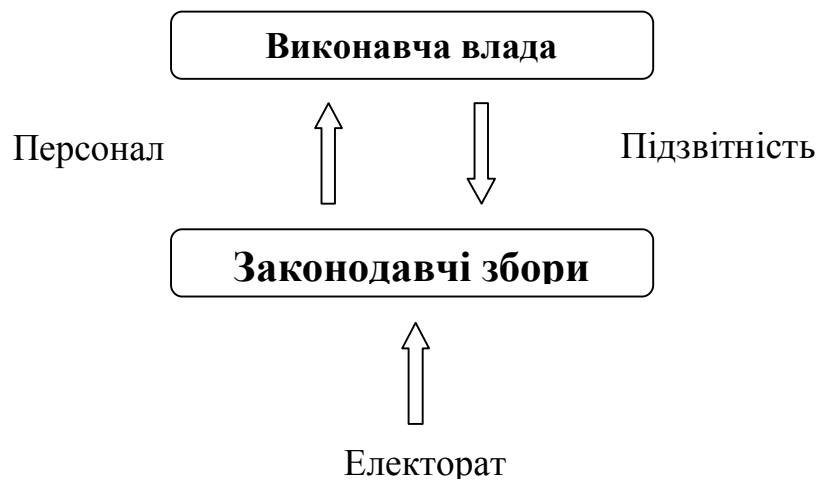

Рис. 4.1. Парламентська форма правління за Е. Хейвудом

Як бачимо, це система, у якій державне управління здійснюється через парламент, де, таким чином, законодавча та виконавча влади «зливаються». Формально ці галузі незалежні одна від одної, у реальності ж парламент і виконавча влада (уряд) найтіснішим образом пов'язані між собою – повна протилежність принципу поділу влади. **Основні риси парламентської системи** такі:

- уряд формується за результатами виборів у законодавчі збори з урахуванням кількості голосів, набраних партіями; окремо виконавча влада не обирається;
- уряд комплектується зі середовища членів законодавчих зборів, із лідерів тієї партії (партій), що, маючи більшість голосів у парламенті, контролює його;
- уряд відповідальний перед законодавчими зборами, але він опирається на його довіру і може бути відправлений у відставку (нижньою палатою), якщо її втратить;
- уряд у більшості випадків має право розпускати збори; крім іншого, це означає, що строго встановлених строків виборів у цій системі не існує;
- оскільки голова уряду (зазвичай це прем'єр-міністр) є й членом парламенту, держава представлена ще однією офіційною особою – монархом або «неправлячим» президентом.

Президентська форма правління. Запроваджена в США у 1789 р. За цієї форми главою держави й уряду є президент, який обирається всенародним голосуванням (рис. 4.2.).

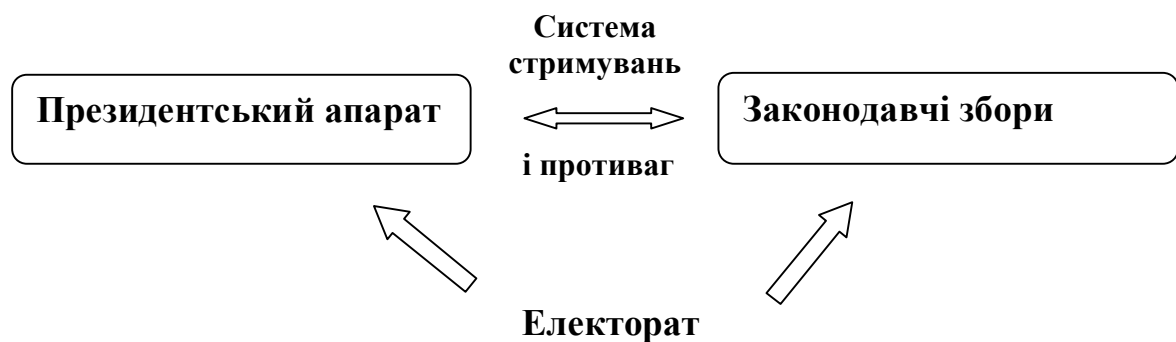

Рис. 4.2. Президентська форма правління за Е. Хейвудом

Уряд призначається президентом, підзвітний йому і не відповідальний перед парламентом. Останній володіє усією повнотою законодавчої влади, незалежний від президента, який не правомірний розпускати його, однак має право вето – не погодитися з ухваленням

парламентом певного закону. Усі конституційні повноваження президента зумовлені широкою соціальною базою його обрання шляхом всезагального голосування. Президент не несе відповідальності перед парламентом. Проте в разі порушення конституції країни він може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, але за дотримання особливої процедури – імпічменту (порядок обвинувачення вищих посадових осіб). Вважається, що ця форма правління відображає специфіку політичного розвитку сучасного суспільства, яке потребує сильної виконавчої, інтегруючої та координуючої влади. Нині президентська форма правління діє в США, Мексиці, Аргентині, Ірані, Швейцарії й інших країнах.

Напівпрезидентська (змішана) форма республіканського правління. Вона поєднує в собі ознаки президентської та парламентської республік. Президент – глава держави. Він пропонує склад уряду та кандидатуру прем'єр-міністра, які підлягають обов'язковому затвердженню парламентом. Формально уряд очолює прем'єр-міністр, однак президент володіє правом спрямовувати діяльність уряду. Останній відповідальний перед парламентом, проте можливості парламентського контролю за його діяльністю обмежені. Президент, якого обирають на основі загального голосування, має право розпуску парламенту. Така система діє у Франції, Фінляндії, Португалії, Україні й інших країнах.

Державний устрій – спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими. Розрізняють прості (унітарні) та складні (федеративні, конфедеративні) держави.

Унітарна (лат. *unitas* – єдність, однорідний, що складає ціле) держава – єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення (рис. 4.3.).

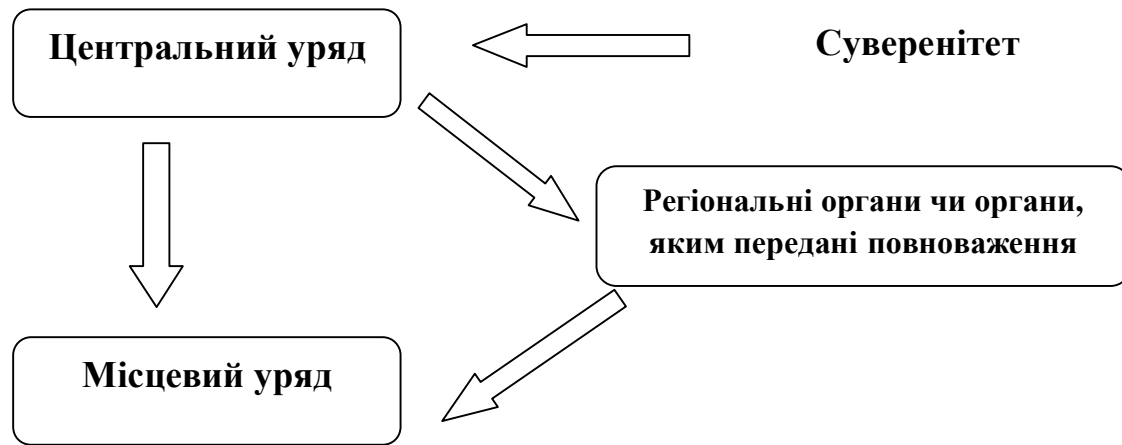

Рис. 4.3. Унітарні держави за Е. Хейвудом

Характеризується **централізацією** – зосередженням політичної (державної) влади на загальнонаціональному рівні, єдиними конституцією та громадянством. Це, на думку Е. Хейвуда, важливо, оскільки забезпечує:

- *національну єдність*. Тільки центральний уряд здатний виражати інтереси цілого, а не частин, тобто інтереси не місцевих, етнічних або регіональних груп, а нації загалом. Коли політична система має сильний центр, уряду легше діяти на благо усього суспільства. Слабкість центру веде до протиріч і суперництва між частинами країни;

- *однаковість*. Тільки центральний уряд здатний установлювати єдині закони та створювати таку суспільну інфраструктуру, при якій люди одержують можливість зовсім безперешкодно переміщатися країною. Коли ж існують різні податкові режими та системи права, утворення й суспільної безпеки, мобільність суспільства падає;

- *рівність*. Децентралізація має той недолік, що периферійні інститути влади тут опираються винятково на місцеві ресурси. Із цього, як правило, з неминучістю випливає те, що області з найбільш гострими соціальними проблемами мають найменше можливостей їх вирішити – ситуація, яку здатен виправити лише центральний уряд;

- *економічний розвиток*. Централізації вимагають багато завдань економічного розвитку. Так, тільки центральний уряд підтримує єдину грошову систему, контролює податкову та видаткову політики з метою стабільного економічного росту, забезпечує інфраструктуру у вигляді автомобільних доріг і залізниць, аеропортів і т.д.

Однак **централізація гарна лише до певної межі**. Сьогодні взагалі було б абсурдом думати, що держава здатна нормально управляти життями десятків, а то й сотень мільйонів людей. Будь так, запанував би суцільний хаос і плутанина. Таку ситуацію економісти називають «втратою на масштабах». Немає ніяких сумнівів, що такі місцеві проблеми, як утворення, охорона здоров'я, соціальне забезпечення та планування варто передавати місцевим органам влади. Але цього мало. Часом висувуються й вимоги про надання периферійним органам ще більш широких повноважень.

Будучи автономними, унітарні держави наділяють адміністративно-територіальні одиниці ширшими повноваженнями. Зокрема, там водночас із загальнодержавними діють регіональні закони з окремих питань, конституції тощо, якщо вони не суперечать законам країни. В автономіях незалежно від центральних органів діють автономні парламенти, уряд (однак автономія не є державним утворенням).

Децентралізація гарна тоді, коли нею забезпечуються:

- *громадянська участь*. Місцевий або регіональний уряд значно ефективніше, ніж центральний, забезпечує громадянам можливість брати участь у політичному житті співтовариства. Населення стає більш інформованим і досвідченим у справах місцевої політики;
- *оперативність*. Периферійні інститути, зрозуміло, стоять «ближче» до людей і краще поінформовані про їхні потреби. Тут скоріше забезпечується політична підзвітність органів влади та їх участь у справах конкретних співтовариств;
- *легітимність*. Відомо, що від того, як близько або далеко перебуває уряд, залежить і відношення людей до його рішень. Постанови, прийняті на місцевому рівні, як правило, зрозуміліші і тому легітимні.

Більшість західних розвинутих держав – унітарні (Франція, Швеція, Польща, Фінляндія). Такою є й Україна.

Поняття «**федералізм**» (від лат. *foedus* – пакт, договір) зазвичай відноситься до правових і політичних структур, пов'язаних із територіальним розподілом влади в державі (рис. 4.4.).

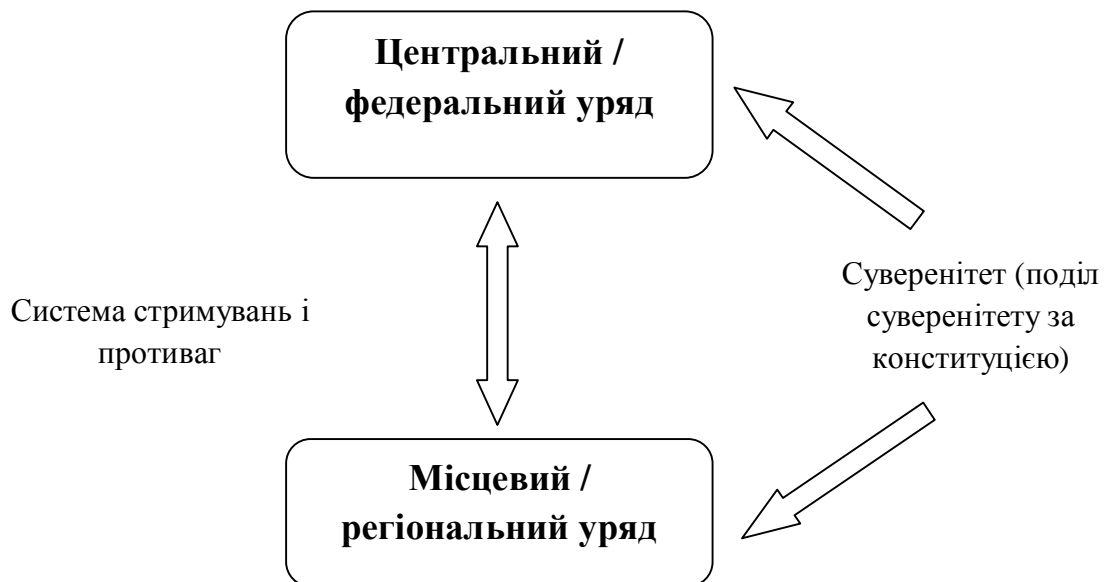

Рис. 4.4. Федеративні держави за Е. Хейвудом

Однак спочатку, вважає Е. Хейвуд, під федералізмом мали на увазі відносини співробітництва та взаємної користі між людьми (Прудон). У роботах Олександра Гамільтона та Джеймса Медісона федералізм став однією зі складових більш широкої ідеології плюралізму. Як форма політичного устрою федералізм припускає, що державне управління ділиться на два рівні, кожний із яких має високий ступінь політичної та правової незалежності.

Виходячи з цього, **основною ознакою федералізму** варто вважати поділ суверенітету, хоча в такому випадку виявляється, що класичних федерацій у світі досить небагато – США, Швейцарія, Бельгія, Канада й Австралія. Однак деякі риси федеративного устрою властиві великій кількості країн. Суб'єкти федерації не володіють правом сепаратизму (виходу з федерального союзу). У світі 20 федеративних держав (штати – у США, Мексиці, Бразилії, Венесуелі, Австралії, Індії, Малайзії; землі – у Німеччині, Австрії; кантони та напівкантони – у Швейцарії; провінції – в Аргентині, Канаді).

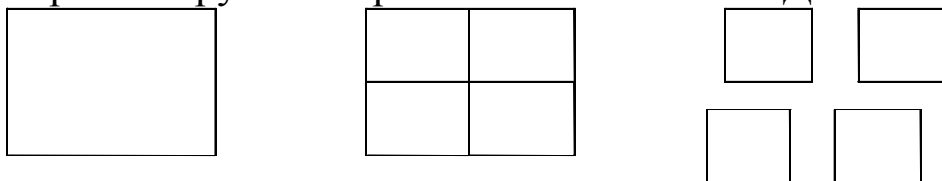
Конфедерації властиві такі риси: існує **центральний керівний орган**, якому надані точно визначені повноваження, рішення приймаються і здійснюються тільки **за згодою всіх** держав, що входять до складу конфедерації, не існує **єдиної території** та **громадянства**, спільної податкової і правової систем тощо, правовою основою конфедерації є **союзний договір**, тоді як федерації – конституція, бюджет конфедерації складаються з **внесків її**

суб'єктів, нестійка форма державного об'єднання, вона передуює виникненню федерації або розпаду на самостійні держави, як це відбулося, наприклад, із конфедерацією Сенегалу та Гамбії, що існувала з 1981 по 1989 рр., у Нідерландах (1579–1595 рр.), США (1776–1787 рр.), Германії (1815–1867 рр.) і деяких інших країнах. Тривалий час конфедеративний союз існував лише у Швейцарії (1291–1798, 1815–1848 рр.). Правда, термін «конфедерація» вживається в назвах швейцарської та канадської держав, але це не змінює природи їх федерального устрою.

Конфедерація (лат. *confederatio* – спілка, об'єднання) – союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), координації своїх дій.

У сучасному світі певні риси конфедеративних утворень має Співдружність Незалежних Держав, яка об'єднує 12 республік колишнього СРСР, але поки що не має чіткої правової конфігурації, а також ЄС.

Розбіжності між переліченими формами державного устрою наочно проілюстрував американський політолог Д. Найс (рис. 4.5.).

Унітарна

Федеративна

Конфедерація

Рис. 4.5. Розбіжності унітарної, федеративної та конфедеративної форм державного устрою

4.4. Структура держави, органи державної влади

Структура сучасної держави відрізняється високим ступенем складності, різноманіттям органів та установ, поділяється на великі підсистеми (частини):

- *вищі органи держави* (представницькі, глава держави, уряд). Вони зазвичай перебувають у полі зору громадськості, засобів масової інформації, навколо них формується суспільна думка;

- *органи правопорядку, суд, прокуратура, а також силові*

структури (армія, поліція, розвідка). Останні виконують рішення вищих органів держави, у тому числі методами примусу (військове придушення, поліцейські заходи). Найбільш жорсткі способи застосовують збройні загони людей – військо, поліція.

До органів держави примикають державні установи, які владними повноваженнями не володіють, а виконують загальносоціальні функції в сфері економіки, утворення, охорони здоров'я, науки й ін.

Державний орган – це елемент механізму держави, що бере участь у здійсненні функцій держави та наділений для цього владними повноваженнями. Він складається з державних службовців, які перебувають в особливих правовідносинах із органом. Їх положення, права й обов'язки визначаються законом і забезпечують правовий статус. Обсяг і порядок використання ними владних повноважень теж установлюються законом і конкретизуються в посадових інструкціях, штатних розкладах. До числа державних службовців відносяться і посадові особи, які мають право видавати правові акти, самостійно проводять їх у життя держави. Вони одержують заробітну плату в державному органі відповідно до займаної посади.

Органи держави мають внутрішню будову (структуру). Вони складаються з підрозділів, скріплених єдністю цілей, заради досягнення яких утворені, і дисципліною, якої всі службовці зобов'язані дотримуватися.

Найважливішою **ознакою органу держави** є наявність у нього компетенції – владних повноважень (сукупності прав та обов'язків) певного напрямку й обсягу, які виражаються:

а) у можливості *видавати обов'язкові до виконання правові акти*. Вони можуть бути нормативними або індивідуальними (акти застосування норм права);

б) у забезпеченні **виконання правових актів** органів держави шляхом застосування різних методів, у тому числі примусу.

Для здійснення своєї компетенції орган держави наділяється необхідною матеріальною базою, має фінансові кошти, рахунок у банку, джерело фінансування (з бюджету).

Також він бере активну участь у реалізації функцій держави, використовуючи для цього відповідні форми та методи.

Види органів держави

Органи держави класифікуються за різними критеріями. **За способом виникнення** вони поділяються на первинні та похідні. Перші жодними іншими органами не створюються. Вони або виникають у порядку успадкування (спадкоємна монархія), або обираються за встановленою процедурою й одержують владні повноваження від виборців (представницькі органи). Другі створюються первинними органами, які їм наділяють їх владними правами. Сюди відносяться виконавчо-розпорядницькі органи, органи прокуратури тощо.

За обсягом владних повноважень органи держави поділяють на вищі та місцеві. Не всі місцеві органи є державними (наприклад, органи місцевого самоврядування). Вищі органи найбільш повно персоніфікують державну владу, що поширюється територією всієї країни. Місцеві функціонують в адміністративно-територіальних одиницях (графствах, округах, комунах, повітах, провінціях). Їхні повноваження поширюються тільки на ці регіони.

За широтою компетенції виділяють органи держави загальної та спеціальної компетенції. Перші мають вирішувати широке коло питань. Наприклад, уряд, виконуючи закони, бере активну участь у здійсненні всіх функцій держави. Органи спеціальної (галузевої) компетенції спеціалізуються на здійсненні якоїсь однієї функції, одного виду діяльності (міністерства фінансів, юстиції).

За порядком утворення органи держави бувають виборні та призначувані, колегіальні й одноособові. На механізм держави, класифікацію його вищих органів безпосередній вплив робить принцип поділу влади, відповідно до якого створюються законодавчі, виконавчі та судові органи.

Відповідно до принципу поділу влади розрізняють:

1. **Законодавчі органи.** Мають право видання законів. Вищі представницькі органи – парламенти – утворюються шляхом вільних і загальних виборів. Вони виражають волю всього народу, і їхньою основною функцією згідно з принципом поділу влади є законотворчість. У деяких країнах термін «парламент» – власне ім'я законодавчого органу, в інших він називається інакше. Парламенти в основному складаються з нижньої та верхньої палат. Однопалатні парламенти існують у невеликих країнах (Данія, Фінляндія). Верхня

палата нерідко служить своєрідною протиположністю більш демократичній нижній.

Згідно зі ст. 75 Конституції України **єдиним органом законодавчої влади в Україні** є парламент – Верховна Рада України. Конституювання Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади не означає, що закони в Україні можуть приймаються лише цим органом. Законодавча влада може здійснюватися народом України не тільки через своїх представників у ВР, а й безпосередньо – всеукраїнським голосуванням, хоча практики проведення законодавчого референдуму в Україні ще немає.

Е. Хейвуд зазначає, що єдиної теорії представництва сьогодні не існує. Є кілька теорій, і кожна з них ґрунтується на певних ідеологічних або політичних передумовах. Варто враховувати і те, що усередині однієї і тієї ж політичної системи можуть функціонувати різні принципи представництва. Вважається, що жодна окремо взята модель усіх проблем не вирішує.

Представництво може здійснюватись одним із наступних чотирьох способів: *довіреність* (trusteeship); *делегування* (delegation); *мандат* (the mandate); *пропорційне представництво* (resemblance).

2. Виконавчі органи – уряд, що безпосередньо управляє країною. Складається з глави уряду (прем'єр-міністр, голова ради або кабінету міністрів, перший міністр, канцлер і т.д.), його заступників і членів уряду, які очолюють окремі центральні відомства державного керування (міністерства, департаменти) й іменуються міністрами, секретарями, статс-секретарями.

В унітарній державі є лише один уряд. У федеративній існують загальнофедеральний та уряд членів федерації. З усіх питань своєї компетенції уряд видає правові акти (укази, декрети, постанови, розпорядження), які обов'язкові для виконання. Уряди бувають однопартійні та коаліційні. У першому випадку в них входять представники однієї партії, у другому – двох або кількох. Свою різносторонню діяльність уряд здійснює через численні органи державної адміністрації – міністерства, відомства, комісії, які мають складний, громіздкий і розгалужений чиновницько-бюрократичний апарат, що складає основу механізму держави.

3. Глава держави. Розділена на три галузі державна влада не перестає бути єдиною та суверенною. У неї одне владоутворююче джерело – народ. Вона виражає єдині корінні інтереси населення країни. Тому самостійність органів законодавчої, виконавчої та

судової влади не абсолютна, а відносна. Глава держави і покликаний забезпечувати погоджене функціонування цих органів в інтересах єдиної владної волі народу та досягнення загальнодержавних цілей. У сучасних країнах глава держави, за загальним правилом, є одноособовим: у конституційних монархіях – монарх, у республіках – президент.

Глава держави – особа, яка формально займає найвищу сходинку в державній ієрархії та здійснює верховне представництво держави у внутрішньо- та зовнішньополітичних відносинах. Інститут глави держави притаманний усім політично організованим країнам, але в них місце та роль глави держави є різними й обумовлені його юридичною формою, типом правління, характером державного режиму, об'ємом конституційних повноважень тощо.

У сучасних державах існують такі **юридичні форми глави держави**:

1) **монарх** – суверенна та не пов'язана політичною відповідальністю особа, якій влада належить за власним правом. Різновидами інституту монарха є монарх, який успадкував свій пост (наприклад, Велика Британія, Іспанія, Швеція); призначений своєю сім'єю – правлячою династією (Саудівська Аравія); монарх федерації, обраний монархами суб'єктів федерації (Малайзія, ОАЕ);

2) **президент** – призначений народом, парламентом або представницькою колегією глава держави, який отримує владу на визначений термін у порядку делегації. Він приймає іноземних дипломатичних представників, призначає послів в інші країни, ратифікує (затверджує) міжнародні договори й угоди, є верховним головнокомандувачем збройними силами. Подекуди має право розпускати парламент, відмовити в схваленні закону, передати його на вторинний розгляд. У парламентарних і президентських республіках роль і повноваження президента далеко не однакові. У перших він малоактивна фігура у внутрішніх справах, закрита главою уряду, у руках якого зосереджена реальна влада. Наприклад, розпуск парламенту в таких державах хоча й оформляється указом президента, здійснюється за рішенням уряду; для призначення уряду потрібна згода парламенту. Акти президента не мають чинності без підпису глави уряду або міністра. У президентських республіках він центральна політична фігура. Так, президент США наділений

Конституцією широкими повноваженнями, є одночасно главою держави й уряду. Він очолює величезний державний апарат, що нараховує 2,5 млн. державних службовців, із яких близько 1500 чиновників федеральних відомств обирає сам. Тільки на вищі федеральні посади президент призначає за порадою та згодою Сенату. Він видає укази з різних питань державного життя.

3) **колегіальна президентура** – обраний парламентом на встановлений строк колегіальний орган, який здійснює функції глави держави (наприклад, Державна рада на Кубі, два капітан-регенти в Сан-Маріно, Федеральна рада у Швейцарії);

4) **глава уряду**, на якого покладено здійснення функцій глави держави (ФРН);

5) **одноосібний або колегіальний узурпатор** – особа чи колегіальний орган, які здійснюють владу без правових підстав, не маючи при цьому ні «царського» походження, ні мандата виборців

4. **Органи правосуддя** утворюють досить складну систему, що складається з цивільних, карних, адміністративних, воєнно-польових, транспортних та інших судів. На вершині цієї системи перебувають верховні та конституційні суди. Судові органи реалізують правосуддя за допомогою регульованого процесуальним правом судочинства. У країнах, де існує судовий прецедент, вони беруть участь у правотворенні. Суди незалежні. Законодавством закріплені такі демократичні принципи, як рівність усіх перед законом і судом, участь у розгляді справи присяжних засідателів, право обвинувачуваного на захист і т.д.

5. У механізм держави входять **силові відомства** – збройні сили, органи безпеки, поліція (міліція). Основне призначення останньої – охорона громадського порядку та гарантування внутрішньої безпеки. Поліція спеціалізується відповідно до різноманітних сторін її діяльності. Політична поліція забезпечує внутрішню безпеку, веде боротьбу з політичними супротивниками своєї держави. Карна – підтримує громадський порядок. Вона поділяється на транспортну, прикордонну, митну, санітарну, лісову і т.д.

6. Особливо виділяються в структурі держави **місцеві органи влади**. Такі органи або посадові особи (губернатори, префекти, комісари) зазвичай затверджуються урядом для керування тими або іншими регіонами (Фінляндія, Люксембург). Нерідко, поряд із призначеними посадовими особами, на регіональному рівні функціонують вибрані населенням регіону місцеві представницькі

органи. Є держави (Великобританія, Японія), де всі функції місцевого самоврядування виконує місцева адміністрація, що обирається населенням.

Державні органи суттєво відрізняються від органів недержавних, громадсько-політичних організацій. Тільки вони в межах своєї компетенції виступають офіційними виразниками інтересів усього суспільства, наділені повноваженнями, що дають змогу діяти не тільки завдяки засобам переконання, а й державного примусу. Проте свою владу держава реалізує в тісній взаємодії з громадсько-політичними інститутами. Особливо це стосується відносин державних органів і політичних партій.

Специфіка **органів державної влади України** відображена у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1.

Класифікація органів державної влади України

Критерій класифікації	Види органів
Спосіб формування	1) виборні (Президент України, Верховна Рада); 2) такі, що призначаються (Кабінет Міністрів, органи прокуратури).
Територіальний масштаб діяльності	1) вищі (Президент, ВР, КМ, Конституційний і Верховний суди) та центральні (міністерства, держкомітети); 2) місцеві (місцеві державні адміністрації, суди загальної юрисдикції).
Характер компетенції	1) загальної компетенції (Президент, ВР, КМ, місцева державна адміністрація); 2) галузевої компетенції (Міністерство вугільної промисловості, Державний комітет лісового господарства).

Юридичною формою глави держави в Україні згідно зі ст. 102 Конституції України є Президент України. Його конституційно-правовий статус встановлюється нормами Конституції України, які визначають місце та роль Президента України в системі органів державної влади та його взаємовідносини з іншими органами державної влади; закріплюють порядок заміщення поста Президента України; передбачають конституційно-правову відповідальність за державну зраду й інші злочини; визначають функції та повноваження Президента України.

Президент України посідає окреме місце в системі органів державної влади. Конституція України 1996 р., на відміну від попередньої та Конституційного договору від 8 червня 1995 р., які визначали його статус як глави держави та виконавчої влади, не відносить Президента України до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади. Проте зміну конституційного статусу Президента України не можна розглядати як відлучення від виконавчої влади, обмеження його ролі в організації та функціонуванні системи органів виконавчої влади. Водночас формальне виведення Президента України з виконавчої гілки влади, його конституювання як глави держави не означає також і створення нової, четвертої, «представницької», за Б. Констаном, гілки влади, яка стояла б над законодавчою, виконавчою та судовою.

Досвід Франції, де вже тривалий час використовується подібна модель організації влади, свідчить, що таке конституційне визначення статусу глави держави характеризує його особливе місце в системі органів державної влади. Він не входить безпосередньо до жодної з гілок влади, гарантує єдність державної влади в умовах її поділу, погоджене функціонування та взаємодію органів державної влади, що забезпечується наявністю досить широких повноважень як у сфері виконавчої, так і законодавчої та судової гілок влади.

Першоджерела

1. Дюверже М. Политические институты и конституционное право // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – 331–344.
2. Истон Д. Категории системного анализа политики // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 319–331.
3. Парсонс Т. О понятии «политическая власть» // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 239–247.

Глава 5. ПРАВОВА, СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

5.1. Правова, соціальна держава: визначення, суть, основні ознаки

Поняття «правова держава» стало вживатись у ХІХ ст., термін «соціальна держава» – у ХХ ст., хоча витoki обох слід шукати в давнині. Вже відомі мислителі античності (Платон, Аристотель та ін.) зверталися до пошуків принципів, форм і конструкцій узгодженої взаємодії влади та права.

Символічним вираженням уявлень про державну владу, що визнає право, тобто про справедливу державну владу, став образ богині правосуддя із пов'язкою на очах, мечем і терезами правосуддя. Він уособлює єднання сили та права: охоронюваний богинею правопорядок рівною мірою є обов'язковим для усіх. Образ правосуддя виражає зміст та ідею не лише справедливого суду як спеціального органу, а й уявлення про об'єктивну, правову, державну владу.

Вважають, що філософську основу сучасної теорії правової держави заклав німецький філософ **Еммануїл Кант**, у вченні якого центральне місце посідає людина як член суспільства й особистість. Хоча словосполучення «правова держава» в його працях не вживалося (у нього воно звучить як «правовий державний устрій»), Е. Кант наполягав на узгодженні дій держави з правом, підкоренні її правовим законам.

Уперше термін «правова держава» використали німецькі вчені К. Т. Велькер (1813 р.) та І. Х. Фрайхер фон Аретин (1824 р.). Створення юридично завершеного поняття «правова держава» пов'язують із ім'ям Р. Моля, який увів його до загального державно-правового та політичного вжитку. У 1829 р. він навів визначення правової держави як конституційної, що має ґрунтуватися на закріпленні в конституції прав і свобод громадян, забезпеченні судового захисту особи.

Отже, історично правова держава є конституційною. Вона виникає як реакція на абсолютну монархію, вимога обмеження діяльності центральних державних органів відповідними загальними правовими актами, сформульованими представницькими органами.

Теорія правової держави поширилася країнами Західної Європи, Північної Америки, розвиваючись і збагачуючись протягом

десятиліть. Домінуючою стає ідея про те, що в правовій державі відносини між людьми та державою регулюються нормами, які встановлюють порядок і виключають беззладдя і застосування насильства. Це означає, що піддані, які раніше мали лише обов'язки, перетворюються на громадян, наділених певними, встановленими законом, правами. Основною метою правової держави вважається забезпечення свободи громадян, ініціативи, підприємництва та розвитку особи відповідно до принципу «дозволено все, що не заборонено законом».

У ХХ ст., особливо після Другої світової війни, теорія правової держави набула нових рис. Вона пройшла через період панування нацистського варіанта теорії правової держави у фашистській Німеччині, етап неприйняття в СРСР ідеї правової держави з напрацьованими за дореволюційних часів ціннісними елементами (ознаками): верховенство права, поділ влади, недоторканність особи, гарантії прав і свобод людини й ін.

Показово, що в конституціях США, Франції, Швейцарії відсутні статті, які зазначають, що ці країни є правовими. Проте правова сутність держави розкривається через закріплені в статтях Основного закону ознаки правової держави: охорона та захист прав людини, підкорення влади закону, поділ влади й ін.

У 80-х рр. ХХ ст. ідея створення правової держави актуалізувалась у країнах колишнього «соціалістичного табору» як реакція на тоталітарний режим, адміністративно-командні методи володарювання, порушення прав людини. Вітчизняна наука прийняла формулу «правова держава» у результаті «перебудови», проголошеної в 1985 р. Україна, ставши самостійною та незалежною, визначила орієнтацію свого розвитку – побудова демократичної, соціальної, правової держави.

Формально-правова рівність індивідів, проголошена правовою державою, не врятувала суспільство від досить істотної економічної диференціації доходів громадян, зниження соціальних позицій груп населення, криз, що погіршують матеріальне становище людей. Своєрідною відповіддю на цю історичну обмеженість правової держави стало виникнення в розвинених індустріальних країнах нового типу державності – держави соціальної.

Соціальна держава (держава соціальної демократії) – це сучасна політико-правова теорія, де слово «соціальна» несе велике значення навантаження: воно пов'язане з соціальним життям людей,

підкреслює, що держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини.

Здавалося б, правова та соціальна держави є несумісними. Перша передбачає певну свободу особи від держави, її опіки. Друга ж опирається на активність держави в соціальному захисті людей, особливо соціально вразливих (пенсіонер, інвалід, безробітний не зі своєї вини). Проте друга половина ХХ ст. поєднала ці поняття, збагативши кожне з них.

Коли говорять про побудову соціальної правової держави, мають на увазі, насамперед, втілення в ній принципів: *верховенства права* (панування правового закону) як головного в правовій державі; *соціальної справедливості* (забезпечення державою соціальної безпеки особи) як основного в соціальній державі.

Поняття «соціальна держава» висунуто у 1929 р. німецьким державознавцем **Х. Хеллером** і згодом поширилось у Європі. У США ідея соціальної держави сприйнята пізніше, ніж у країнах Європи, оскільки тип свідомості американського суспільства був орієнтований на принцип індивідуалізму.

Після Другої світової війни концепція соціальної держави одержала закріплення в конституціях ряду країн Західної Європи (ФРН, Іспанія). Ст. 1 Конституції Іспанії 1978 р. зазначає, що Іспанія є соціальною, правовою та демократичною державою, вищими цінностями якої є свобода, справедливість, рівність і політичний плюралізм. Ст. 20 Конституції ФРН 1949 р. гласить, що ФРН є демократичною та соціальною федеративною державою. У Конституції Франції записано, що вона є демократичною та соціальною республікою.

Сьогодні соціальна держава – це, насамперед, обов'язок законодавця бути соціально активним в ім'я згладжування суперечливих зацікавлень членів суспільства та забезпечення гідних умов життя для усіх за наявності рівності форм власності на засоби виробництва. Держава стає органом подолання соціальних протиріч, урахування та координації інтересів різних груп населення, реалізації таких рішень, які б позитивно сприймалися різними верствами. Її мета – за допомогою соціальної політики, забезпечення рівності й

умов політичної співучасті об'єднати населення, стабілізувати соціальну (у тому числі й правову) й економічну системи, гарантувати їх прогресивну еволюцію.

Поняття «правова держава» усе більше поєднується з концепцією так званої «держави загального благоденства» («максимальної», «соціальної» держави). Це сполучення відбувається, насамперед, на основі гарантії системи економічних, соціальних і культурних прав.

Учені (Т.А. Ріттер, Роулз та ін.) виділяють **три моделі сучасної соціальної держави:**

1. *«Позитивна держава»* (США). Характеризується мінімальним ступенем невтручання в економіку та соціальне забезпечення, орієнтована на дотримання індивідуалізму та захист корпоративних інтересів (соціальна політика держави виступає засобом контролю).

2. *Власне соціальна держава* (Велика Британія). У ній забезпечуються гарантований мінімальний рівень життя та рівність стартових можливостей (соціальна політика держави як засіб гарантування повної зайнятості).

3. *«Держава добробуту»* (Нідерланди). У ній забезпечується мінімальний рівень життя, повна зайнятість, встановлюється максимальний рівень доходів, зменшується різниця в зарплаті (соціальна політика держави як засіб гарантування «рівності, кооперації та солідарності»).

Ці моделі мають тенденцію переходу від однієї до іншої. Вони ніде цілком не були реалізовані, що свідчить про мінливість соціальної політики держав у ході розвитку.

Ідея про орієнтацію України на соціальну державу міститься у Конституційному договорі між Верховною Радою та Президентом України (від 8 липня 1995 р.) «Про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття Конституції України». Тут, зокрема, підкреслюється, що договір гарантує соціальну спрямованість ринкової економіки. Чітке текстуальне вираження ідея соціальної правової держави знайшла у ст. 1 Основного закону.

Було би помилкою вважати, що правова та соціальна держави добре поєднуються й у змозі цілком злитися в один тип держави. Принцип соціальної безпеки населення та вимога не лише юридичної, а й матеріальної рівності (властивості соціальної держави) суперечать ідеї свободи особи, взаємної відповідальності держави та громадянина (особливості правової держави).

Однак помилкою є і протиставлення правової та соціальної держав. Їх зближення – найсприятливіший результат для громадянського суспільства, оптимальний варіант його розвитку без класових ворожих конфліктів і соціальних потрясінь.

Соціальна та правова держави **сумісні між собою** доти, доки функціонування державної влади буде обмежуватися, врівноважуватися, контролюватися і поширюватися у межах додержання основних прав людини. І навпаки: соціальна держава суперечитиме правовій, якщо людський добробут, соціальна безпека, справедливість вважатимуться вищими цінностями. Розвиток держави як соціальної має ґрунтуватися на такому фундаменті, як правова держава. Зрозуміло, що до фактичного втілення в життя ідеї соціальної правової держави українському суспільству треба ще багато чого зробити.

Соціальна правова держава – це політична організація суспільства, у якій право пов'язує і підкоряє собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються і піддаються зміні законним шляхом.

Ознаки соціальної правової держави:

1. *Зв'язок державної влади з правом і його панування в усіх сферах суспільного життя.* Свобода може бути досягнута лише тоді, коли державна влада обмежується (переборюється) правом, ставиться під його контроль, функціонує у поєднанні й у взаємодії з громадянським суспільством у рамках права. У Конституції України (ст. 8) записано: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права».

2. *Відповідність закону праву* (правовий закон) і його верховенство, тобто право як міра свободи та справедливості набуває відпрацьований у законі зміст. Конституційний закон має пряму дію.

3. *Зв'язок із законом рівною мірою як громадян і їх об'єднань (комерційних і некомерційних), так і державних органів, посадових осіб.* Стосовно перших діє принцип «дозволено все, крім прямо забороненого законом», щодо других – «дозволено лише те, що прямо передбачено законом». Ще давньогрецький мислитель Платон зазначав: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиеюсь владою. А там, де закон – владика над правителями, а вони його раби, я вбачаю порятунок держави».

4. *Законодавче закріплення та реальне забезпечення основних прав людини* – наявність налагодженого правового механізму їх охорони (включаючи рівень прямого конституційного захисту).

5. *Побудова відносин особи та держави на основі взаємної відповідальності.*

6. *Поділ державної влади між законодавчими, виконавчими та судовими органами:* їх незалежність і єдність; недопустимість підміни функцій один одного; дієвість механізму стримувань і противаг.

7. *Легальний шлях прийняття законів і їх змін* – шлях виявлення волі народу безпосередньо (референдум) або опосередковано (через представницький орган). Уся повнота законодавчої влади в представницькому органі здійснюється представниками народу, обраними з його осередку.

8. *Наявність ефективних форм контролю та нагляду за здійсненням законів та інших нормативно-правових актів* – налагоджена робота прокуратури, міліції, служби безпеки, податкової адміністрації й інших правоохоронних і контрольно-наглядових органів.

9. *Можливість особи домагатися конкретного мінімуму соціальних благ* завдяки гарантуванню державою її соціальної безпеки – мінімальний (достатній) рівень життя кожному громадянину та його підвищення.

10. *Здійснення державою соціальної допомоги громадянам, не спроможним (не зі своєї вини) відповідати за власний добробут.* Ідеться про забезпечення достатнього життєвого рівня соціально вразливих верств населення – старих, непрацездатних (хворих), безробітних. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

11. *Можливість громадян домагатися забезпечення державою їх соціального захисту, підняття рівня їх соціально-економічних прав до основних* – формування соціального середовища, яке створює умови для сприятливого індивідуального розвитку особи, рівності стартових можливостей (а не матеріальної рівності) за допомогою державної системи просвітництва й освіти, податкової політики, регулювання ринку праці та контролю за умовами праці.

12. *Гарантування державою соціальної функції власності.* Власність не повинна завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі (ст.ст. 13, 41 Конституції України).

13. *Проведення державою політики соціальних поступок* – вирішення всіх питань шляхом згоди та порозуміння різноманітних соціальних груп, глибокої поваги до людини незалежно від її соціального стану, захисту від будь-якого посягання на її життя, здоров'я й особисту гідність.

Держава є соціальною та правовою, коли гарантує людині свободу вияву:

- як індивіду, який відрізняється від інших фізичними та психічними якостями, тобто має індивідуальність;
- як члену соціального організму, яким є громадянське суспільство, тобто індивіду, який входить до складу громадських і професійних груп та організацій;
- як громадянину, який є підданим держави.

Таким чином, будучи обмеженою правом, соціальна держава виявляє активність у регулюванні соціально-економічних процесів, соціального аспекту основних прав громадян, їх соціальної захищеності відповідно до закону.

Прогнозувати перспективу успішного розвитку України можна тільки на шляхах оптимального поєднання принципів правової та соціальної державності, демократизму. Ідея соціальної правової держави є надбанням усього людства. Вона здатна у разі успішної реалізації вивести Україну до числа цивілізованих країн світу.

5.2. Поняття та сучасні концепції громадянського суспільства

Громадянське суспільство є однією з ключових категорій політології. У трактуванні цієї складної і багатопланової проблеми існує досить велика кількість думок та оцінок як у західній, так і у вітчизняній літературі. Зокрема, дискусійним залишається питання про походження, історичну долю та хронологічні рамки громадянського суспільства.

- Праві політичні теорії трактують громадянське суспільство суголосно позитивно, як свого роду синонім ринкових або інших форм приватного життя, які вважаються такими вже в силу того, що вони протистоять державній владі.

- Ліві в цілому негативно ставляться до поділу громадянського суспільства та держави, оскільки це суперечить їхнім ідеям щодо приватної власності, класового поділу та боротьби.

- Частина дослідників дотримується думки, що сама ідея громадянського суспільства як незалежного від держави утворення вірна лише стосовно ранньої ліберальної стадії розвитку капіталізму. В сучасних умовах межі між громадянським суспільством і державою практично стерлися. Остання, по суті, втручається у вирішення всіх фундаментальних економічних і соціальних проблем.

- Представники ліберальної і помірно-консервативної традицій розглядають громадянське суспільство та правову державу як дві сторони однієї медалі.

- Відома також думка, що ототожнює громадянське та людське суспільства. Її прихильники переконані в існуванні громадянського суспільства при первіснообщинному ладі, античності, феодалізмі, капіталізмі та соціалізмі. Політологи вважають, що говорити про громадянське суспільство в сучасному значенні цього слова можна лише з моменту появи громадянина, що усвідомить себе самостійним, індивідуальним членом суспільства, наділеного певним комплексом прав і воль і в той же час такого, що несе перед суспільством моральну або іншу відповідальність за всі свої дії.

Найбільш поширеними є два трактування громадянського суспільства – класичне та ліберальне. У **класичному трактуванні** терміну **«громадянське суспільство»** його часто розглядають як мережу незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення і здійснення різноманітних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання колективних інтересів, саморегульовану систему недержавних інституцій, через які громадяни реалізують власні інтереси.

Класичне розуміння громадянського суспільства походило з того, що тривалий час до царини громадянського, цивільного відносили усе, що перебувало поза межами традиційних форм улаштування суспільного життя. Через це за античних демократій вважалося, що до громадянського суспільства належить держава, а за середньовіччя – усе, що не підлягає клерикальній регламентації. Держава певний час не мала тих ознак формалізму та бюрократизму, що стали її атрибутами у подальшому, не була апаратом професійного публічного адміністрування.

Однак такий підхід теж викликає низку запитань, як от: яким має бути статус таких організацій; чи можна вважати складовими громадянського суспільства об'єднання, не зареєстровані у Мін'юсті,

чи є вони суб'єктами суспільно-політичного життя взагалі; коли вони формально зареєстровані, мають печатку та банківський рахунок, але налічують 2–3 особи, які займаються тим, що «прокручують» гроші у проектах, чи є це громадянським суспільством?

Ліберальне тлумачення громадянського суспільства здійснюється через протиставлення його державі, урядовим структурам, констатацію обмеженості державної влади, заперечення її всеосяжності, властивих їй формалізму, ієрархічної субординації, централізації та директивних наказів – того, що називають етатизмом. Громадянське суспільство – це певний спосіб життя людей, коли воно є цивільним (штатським), протікає поза офіційною регламентацією уряду. Потрібно встановити розумну межу втручання бюрократії, держави в життя людей, зупинити етатистську експансію, упорядкувати та регламентувати відносини між урядовцями та громадянами.

Вихід із колізії класичного та ліберального, політичного та приватного розуміння громадянського суспільства міститься у запропонованому Бенджаміном Барбером трактуванні суспільства як моделі, що складається не з двох ланок (державна – громадянське суспільство), а з трьох (державна – приватне життя – громадянське суспільство).

Громадянське суспільство слід визначати радше як суспільство громад, пояснювати його не лише в термінах громадянина чи держави, а й у поняттях порядку, влаштування та дотримання суспільної єдності. Серед форм такої цілісності головними визнають державну, громадську та родинну (традиційну). Громадянське суспільство є сферою медіації, посередництва між приватною особою (родиною) та державою.

Отже, сьогодні сформувався **три підходи до співвідношення громадянського суспільства та держави:**

1) держава та громадянське суспільство – *суміжні соціальні системи;*

2) різні соціальні системи, *первинною (провідною) є держава*, що контролює громадянське суспільство

3) різні соціальні системи, *держава виконує службову (підпорядковану) роль* щодо громадянського суспільства.

На думку багатьох сучасних дослідників, громадянське суспільство характеризується трьома визначальними особливостями:

- наявністю незліченної кількості асоціацій або, в більш загальному плані, центрів громадської влади;
- центри громадської влади в такому суспільстві є незалежними й у силу своєї здатності до самоорганізації опираються контролю з боку держави;
- громадянське суспільство неможливе без почуття громадянської відповідальності, а також без громадської активності.

Ознаки (риси) громадянського суспільства у його співвідношенні з державою:

- 1) не існує до держави та поза нею;
- 2) не включає державу, розвивається самостійно, без її прямого втручання;
- 3) складається із суб'єктів – вільних і рівноправних громадян та об'єднань, що добровільно сформувались і знаходяться у відносинах конкуренції та солідарності;
- 4) має певний пріоритет перед державою, проте зацікавлене в добробуті держави та сприяє її розвитку;
- 5) здійснює вплив на створення та функціонування державних органів у власних інтересах;
- 6) має право жадати від держави захисту життя, здоров'я, безпеки громадян, не допускаючи її втручання в їх приватні інтереси;
- 7) формує право, що формулюється державою в законах та інших нормативно-правових актах, гарантує і захищає його від порушень. Усі потреби громадянського суспільства реалізуються за допомогою волі держави, вираженої у формі правового акта;
- 8) розвивається і взаємодіє з державою в межах права, котре виступає як рівний і справедливий масштаб свободи та справедливості, а не як спосіб нав'язування державної волі.

Держава має бути відповідальною за дотримання порядку та стабільності, протидію відцентровим силам, що загрожують руйнуванням соціальної цілісності і присутні у її додержавному чи позадержавному станах, коли людина керується лише власними інтересами й уявленнями про належне. У сучасному суспільстві доводиться зважати і на те, що спонтанна солідарність (громадянське суспільство) може бути пов'язана з тіньовими формами суспільної взаємодії, набувати нелегітимного, кримінального, терористичного значення. Адже спільні цілі неурядових угруповань інколи досягають шляхом знищення хмарочосів за допомогою викрадених літаків.

Держава має бути відповідальною за розвиток соціальної кооперації, дотримання порядку, збереження умов господарювання, протидію силам, що загрожують соціальній цілісності та спрямовані на руйнування соціальної солідарності.

Громадянське суспільство є запорукою «стримування» держави, контролю над владою; важливою складовою поділу влади поряд із її відомими гілками. Через те, що держава, влада завжди тяжіють до абсолюту, суспільство потребує, щоб існували важелі протидії щодо них. Порушення балансу між державою та громадянським суспільством призводить або до політики етатизму, або до некерованої та руйнівної аномії.

Держава не буде громадянське суспільство. Воно створюється самими громадянами. Громадське суспільство не запроваджують законом, навіть основним у державі. Воно виникає, формується спонтанно у суспільній історії через суверенізацію життя особистостей і громад. Держава ж певним чином регламентує діяльність інституцій громадянського суспільства, підтримуючи або гальмуючи їх розвиток.

Громадянське суспільство – це не ідеальний стан спільноти, а одна з форм суспільного життя (поряд із державною та традиційною). Вони тісно взаємопов'язані між собою і від розвиненості кожної з них залежить досконалість цілісного буття нації.

Історично громадянське суспільство могло виникати як звільнення, емансипація людського життя від традиційних (родинних) форм залежності, практикування таких типів комунікації і солідарності, за яких спільні справи та рішення постають предметом публічного дискурсу, результатом колективних, свідомих, цілеспрямованих, раціонально обґрунтованих, креативних зусиль, коли ієрархія та залежність між людьми існує не як понадлюдська даність, а встановлюється самими ж людьми.

Громадянське (цивільне) життя, життя громадою породжується здатністю людей, які не є родичами, нічим не зобов'язані один одному за кровно-родинними ознаками, є вільними та рівноправними, жити громадою, встановлювати стосунки солідарності та відповідальної кооперації, підпорядковуватись імперативам, що мають конвенційне походження, а не є наперед заданими, публічно розв'язувати проблеми спільного життя.

Передумовами громадянського суспільства є:

- ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності та відкритою конкуренцією;
- структурованість суспільства, виокремленість різних груп і верств у ньому;
- множинність незалежних асоціацій індивідів, політичних сил і партій;
- недирективно формована громадська думка;
- вільна особистість із розвинутим почуттям власної гідності та цінуванням приватності свого життя.

Громадянське суспільство

– здатність людей до співіснування громадою, готовність і вміння встановлювати та дотримуватися певного порядку самостійно, без застосування до них імперативів традиційного суспільства (звичаєве право) чи директивного впливу держави (закони, карально-репресивний апарат, формально-бюрократичні приписи тощо);

– це таке існування людини, коли вона, маючи державу, дотримується її настанов, але усе ж не допускає того, щоб держава та її структури цілком поглинули особистість і життя, завжди зберігає і цінує компонент приватного у власному ставленні до подій чи у їх здійсненні.

До атрибутів громадянського суспільства українські науковці відносять:

- наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери цивільного життя та громадської думки. Слід зазначити, що в цьому випадку, наприклад, політичні партії повинні інформувати суспільство про певні зміни (у законодавстві) для того, щоб не втратити прихильності своїх виборців;
- організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чий права захищені Конституцією та законами. Маю на увазі те, що все населення (в тому числі і політична еліта) певної держави повинне неухильно дотримуватися чинного законодавства, а при порушенні прав і зверненні до судових інстанцій отримати об'єктивну відповідь (згідно з чинним законодавством) щодо суперечки між суб'єктами у суді;

- незалежні від держави, добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному та колективному рівнях. Як приклад можна навести відсутність впливу держави на профспілки (що нерідко є протилежним), адміністрації факультету чи університету на студентське самоврядування, яке, згідно з законодавством України, не підпорядковується їм і працює у дусі взаємодопомоги;

- зорієнтованість на громадські інтереси та публічну політичну діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри та співробітництва. Як приклад можна навести створення політичних партій, які будуть відстоювати зацікавлення певної частини населення.

Визначальним проявом громадянського суспільства, його атрибутом слід визнати *комунітаризм* (а не лише організації чи асоціації) – схильність і здатність людей до інтеграції у громаду, вміння разом розв'язувати спільні проблеми.

Кожна з головних форм суспільної організації (традиційна, громадянська та державна) покликана і спроможна доповнювати й урівноважувати одна одну. Усі разом вони складають цілісне життя людини, в якому присутні цінності родинної спорідненості, відкритість, свобода ініціативи та самореалізації у громадянському просторі, упорядкованість і законотворчість, забезпечувані функціонуванням держави.

Сама лише відмова від етатизму автоматично не призводить до утвердження громадянського суспільства, якщо зберігаються стосунки васальної залежності, властивої феодалізму. Аби воно дійсно відроджувалося, потрібні певні **передумови**, створення яких може бути предметом креативних зусиль. Це – *політично й економічно вільний громадянин*, свідомий своїх громадських інтересів; *легалізація та реабілітація приватного начала в житті людей*. Ідеться не про саму лише приватну власність на майно, а, перш за все, про визнання за індивідами права на недирективне мислення і вільний вибір (у соціально-прийнятних межах, зрозуміло) їхнього життєвого шляху, шанування недоторканності особистого життя та пріоритетів – про усе те, що в англосаксонській культурі позначається поняттям «*прівацу*». Власність при цьому постає лише умовою та гарантом поширення приватного стилю політичного, громадянського життя.

Але чи не найважливішою передумовою і разом з тим ознакою громадянського суспільства слід визнати *освіченого (компетентного)*

й активного громадянина. Важливим завданням у розвитку громадянського суспільства має бути піднесення демократичної культури, поширення й укорінення серед людей цінностей відкритого суспільства, знань про права та державний устрій, умінь відповідно діяти.

Соціальною основою та принципово необхідною передумовою правової держави є громадянське суспільство, що персоніфікувало наявність незалежних і не опосередкованих державою різноманітних взаємин громадян і їхніх об'єднань, що мають реалізувати їх інтереси на основі принципів самоорганізації та самоврядування.

Пріоритет громадянського суспільства визначає *два принципи регулювання соціальної активності* населення й інститутів влади:

- стосовно громадян у правових державах діє правило **«дозволено все, що не заборонено законом»**. Воно розкріпачує і заохочує ініціативу, формує принцип вільної й одночасно відповідальної поведінки;
- інститути влади керуються правилом **«дозволено тільки те, на що вони вповноважені законом»**. Такий принцип установлює залежність структур влади від суспільства та запобігає свавіллю влади, спонтанності використання владних повноважень, підсилює формальні, а значить і контрольовані дії органів влади.

Функції громадянського суспільства – основні напрями діяльності інститутів громадянського суспільства та їх впливу на суспільне життя. Інститути громадянського суспільства:

- по-перше, є засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів, розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування більшість суспільно-важливих питань, полегшуючи виконання державою її функцій;
- по-друге, виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм упевненість у своїх силах, служать опорою в можливому протистоянні з державою, формують соціальний капітал, здатний до кооперації й ефективних солідарних дій;
- по-третє, систематизують, упорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади;

- по-четверте, виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими, завдяки чому кожна група отримує шанс бути почутою владою.

Потрібно шість місяців, щоб організувати вибори, десять років, щоб встановити ринкову економіку, але ціла генерація для того, щоб створити громадянське суспільство

Ральф Дарендоф

Експерти Центру Разумкова назвали такі основні характеристики громадянського суспільства в Україні:

1. **Політичні партії** є специфічним інститутом громадянського суспільства. Їх особливість полягає в тому, що вони виступають своєрідною проміжною ланкою між громадянським суспільством і державою. З одного боку, партії належать до інститутів громадянського суспільства, оскільки узагальнюють, висловлюють та обстоюють інтереси широких соціальних груп. З іншого – вони, перемагаючи на виборах, беруть участь у реалізації влади і, таким чином, входять до сфери інститутів держави.

Слід зазначити, що причетність до виконання владних функцій слугує деяким дослідникам підставою для того, щоб відмовляти політичним партіям у належності до громадянського суспільства. Однак, на нашу думку, в Україні політичні партії досі не стали інституціями, які формують державну владу на виборах і несуть відповідальність за її діяльність, а отже, скоріше є інституціями громадянського суспільства.

Аналіз процесу виникнення нових політичних партій протягом 1991–2001 рр. дає підстави для висновку, що значна їх частина утворилась і діє не у відповідь на соціальний запит, як інститути формулювання та просування інтересів широких суспільних верств, а як інструменти (засоби) політичної легалізації і боротьби інтересів окремих груп та осіб, які прагнуть або зберегти, або здобути владу.

Природно, що такі партії створюються (активізуються) саме в ті моменти політичного життя, коли склад владного корпусу може або змінитись, або отримати підтвердження своєї легітимності – під час виборчих кампаній чи референдумів.

Зареєстровані в Україні партії представляють практично всі частини політичного спектру. Серед них можна знайти представників усіх існуючих політичних ідеологій. Водночас розподіл партій із точки зору політичних орієнтацій та уподобань населення не повною мірою відповідають один одному.

Політичні партії в Україні не мають достатніх важелів впливу на вироблення та реалізацію державної політики. Це стосується як представницьких органів (Верховна Рада, органи місцевого самоврядування), так і всієї виконавчої вертикалі (від Кабінету Міністрів до місцевих державних адміністрацій).

Водночас лише партії є інструментом, здатним забезпечити формування влади демократичним шляхом, гарантувати її конкурентність, змінюваність і відповідальність перед виборцями. Тому становлення в Україні повноцінної багатопартійної системи є необхідною передумовою для утвердження громадянського суспільства і має бути предметом його уваги.

2. Профспілки є найбільш чисельними та структурованими об'єднаннями громадян України. У їх лавах – понад 17 млн. членів.

Фундаментальні права громадян на об'єднання у профспілки визначені ст. 36 Конституції України. Нею встановлено, що громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів.

Конституція визначає, що професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права.

Обмеження громадян щодо членства у профспілках можуть визначатися лише Конституцією. Так, ст. 127 Основного закону України забороняє участь у профспілках суддям.

Отже, право на об'єднання громадян у профспілки гарантоване Конституцією. Профспілковий рух охоплює всі регіони країни, галузі економіки, форми власності та господарювання.

Чисельність профспілок в Україні має стійку тенденцію до зниження. Водночас рівень охоплення профспілковим членством залишається досить високим. Для більшості працюючих профспілкове членство є лише формальністю. Воно не визначає орієнтацію громадян на солідарний захист своїх соціально-трудових і соціально-економічних прав та інтересів.

Головною проблемою, яка стоїть нині перед профспілками України, є необхідність визначення їх ролі, місця та функцій у новій системі відносин: роздержавлені та децентралізовані профспілки – держава – роботодавці-власники. За таких умов актуальним є пошук нових форм профспілкової роботи, відповідних соціально-економічним і політичним умовам сьогодення.

Громадяни України очікують від профспілок не компромісів із владою та роботодавцями, а реального обстоювання своїх соціально-трудова прав.

3. Важливими інститутами громадянського суспільства в Україні є **громадські організації** (їх ще називають недержавними або неурядовими). Це об'єднання громадян, що створюються ними для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. В Україні діє понад 13 тис. громадських організацій із різним статусом, які охоплюють своєю діяльністю практично усі сфери суспільного життя.

Головними проблемами, які стоять нині перед громадськими організаціями, є відсутність масової підтримки, обмеженість у фінансових ресурсах, відносини з владними інституціями, брак кваліфікованих кадрів і, внаслідок цього, нездатність повноцінно реалізовувати свої завдання.

Існування вільних, незаангажованих засобів масової інформації є однією з необхідних передумов формування правової демократичної держави та громадянського суспільства в Україні. Сьогодні в Україні створена досить розгалужена мережа друкованих та електронних ЗМІ. Водночас показник кількості екземплярів на одного жителя в Україні є нижчим від мінімального за світовими стандартами. За даними ЮНЕСКО, у 1999 р. він не перевищував 60-ти, а має становити 100. Для порівняння: в СРСР наприкінці 1980-х рр. на одного жителя припадало близько 440 примірників (із них 95 видавалося в Україні). В розвинених державах цей показник становить не менше 300. Наприклад, у Швеції та Японії – по 550. За даними соціологічних досліджень, більшість громадян (понад 60 %) узагалі не передплачують періодику.

Станом на початок 2000 р. в Україні було видано 974 ліцензії на здійснення телерадіомовлення, до державного реєстру внесено 797 телерадіомовних організацій, у тому числі 513 приватних і 28 державних. Хоча електронні ЗМІ, за експертними оцінками,

становлять лише 11 % суб'єктів поширення інформації, однак, за показниками охоплення населення та впливу на громадську думку, вони значно переважають інші ЗМК. Помітною є присутність в інформаційному просторі України як друкованих, так і електронних ЗМІ інших держав. Передусім, це стосується російських ЗМК.

Передумовою існування та діяльності вільних ЗМІ є забезпечення свободи слова, зокрема професійного права журналістів на об'єктивність і висловлювання критичної точки зору.

Сьогодні стан забезпечення свободи слова в Україні близький до критичного. Посилюється контроль ЗМІ з боку влади та лояльних до неї фінансово-політичних груп. Як засіб політичної боротьби дедалі більше використовується політична цензура. Процес її впровадження набуває системного характеру. В результаті ЗМІ перетворюються на засоби масової пропаганди, маніпулювання суспільною свідомістю з метою забезпечення виживання влади та її окремих представників. Тим самим встановлюється жорсткий контроль над висвітленням політичних подій каналами телебачення, у т.ч. недержавними. Зважаючи на визначальну роль телебачення у формуванні громадської думки, такі дії влади посилюють її і без того потужні можливості маніпулювання суспільною свідомістю. Поза цією системою (своєрідними «острівцями» свободи слова) залишилися лише кілька загальнонаціональних друкованих часописів, Інтернет-видання й окремі регіональні друковані ЗМІ та телерадіокомпанії, що мають обмежений вплив в інформаційному просторі.

5.3. Головні інститути громадянського суспільства

У літературі щодо вирішення питання структури громадянського суспільства сформувався різноманітні підходи. Так, В. Варивдін вважає, що в економічній сфері структурними елементами громадянського суспільства є недержавні підприємства: кооперативи, орендні колективи, їх асоціації, акціонерні товариства й інші добровільні об'єднання громадян у галузі господарської діяльності, які створюються ними з особливої ініціативи.

Соціальна область громадянського суспільства включає інститут сім'ї, громадські організації та рухи, інші об'єднання, органи громадського самоврядування за місцем проживання чи у трудових і навчальних колективах; механізм виявлення, формування суспільної думки, а також вирішення інституційного оформлення інтересів, що

виникають у суспільстві та проявляються культурними, цивілізованими способами у рамках конституції і законів держави.

Духовна сфера громадянського суспільства передбачає свободу думки, совісті, слова; самостійність і незалежність від державних і політичних структур, творчих, наукових та інших об'єднань.

А. Одінцова до елементів громадянського суспільства відносить: 1. *Різні асоціації*, що здійснюють свою діяльність на підставі реального самоврядування (територіальні, виробничі, за інтересами й ін., а також їх органи). 2. *Правову державу*, її апарат. 3. *Політичні партії*, що вважають за основне у своїй діяльності консенсус із іншими інститутами громадянського суспільства стосовно фундаментальних суспільних цінностей. 4. *Інші структури*, які засновані на єдності інтересів і функціонують на підставі горизонтальних зв'язків.

А. Корнач до інституцій громадянського суспільства відносить: недержавні організації; приватну добровільну організацію; народну організацію; громаду; посередницькі організації волонтерів і позабюджетні об'єднання; громадську фундацію; клуби місцевих громад; профспілки; об'єднання громадян за культурною, статевою та релігійною ознаками; харитативну організацію; соціальні або спортивні клуби (наприклад, фанів); кооператив; природоохоронні організації; професійні асоціації; приватний бізнес; правничі інституції; організації споживачів; ЗМІ (незалежні від держави); добровільну дружину; релігійні організації; клуби за інтересами (наприклад, шанувальників пива, жінок).

Структуру громадянського суспільства іноді подають у вигляді п'яти систем, які відповідають певним сферам його життєдіяльності: соціальної, економічної, політичної, духовно-культурної, інформаційної.

Соціальна система – певна сукупність об'єктивно сформованих взаємозв'язків, а саме: а) інститути сім'ї та відносини, що обумовлюють її існування; б) відносини, які відображають соціальну сутність людини (клуби, об'єднання); в) відносини, що виникають між соціальними спільнотами (групами, націями, расами тощо).

Економічна система – це сукупність економічних інститутів і відносин, у які вступають люди у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання сукупного продукту, реалізації права власності. Її структурними елементами є приватні, кооперативні,

фермерські господарства, акціонерні товариства, індивідуальні, приватні підприємства громадян.

Політична система – це сукупність цілісних саморегулюючих елементів: а) держава; б) політичні партії; в) суспільно-політичні рухи та відносини, що між ними виникають.

Духовно-культурна система – це відносини між людьми, їх об'єднаннями, державою та суспільством у цілому стосовно духовно-культурних благ і різного роду матеріалізованих інституцій, через які реалізуються ці відносини, що пов'язані з освітою, наукою, культурою, релігією.

Інформаційна система складається в результаті спілкування людей і через мас-медіа (підприємства, об'єднання, що здійснюють виробництво та випуск засобів масової інформації).

Структурні елементи громадянського суспільства мають відповідати певним вимогам: 1. Економічна система діє за принципами самоорганізації, саморегулювання та самоуправління. 2. Соціальна система має чітко виражене структурне оформлення. 3. Політична система виступає, з одного боку, механізмом узгодження соціальних інтересів у суспільстві, а з іншого – як найбільш повне вираження загального національного інтересу.

Проблематика громадянського суспільства доволі складна. Вона не обмежується структурними моментами у його функціонуванні та розвитку. Важливе місце у дослідженні цього феномену належить узагальненню тих особливостей, які притаманні громадянському суспільству. По-перше, воно розглядається як сукупність вільних індивідів. Це знаходить вияв у різних аспектах, а саме: економічному, соціальному та політичному. Суть першого полягає у тому, що: 1) кожний індивід є власником тих засобів, які необхідні для його нормального існування; 2) він має право на свободу вибору форм власності, роду занять, професії та користування її результатами. **Соціальний аспект** розглядається як належність індивіда до певної спільноти (сім'ї, клану, класу) чи його самостійність з метою забезпечення своїх потреб. **Політичний** вимагає свободи індивіда, що виявляється у можливості бути членом партії, брати участь у виборах.

По-друге, громадянське суспільство – це **відкрите соціальне утворення**, що зумовлюється: 1) відсутністю жорсткої регламентації з боку держави щодо забезпечення гласності, свободи слова, критики;

2) правом вільного в'їзду та виїзду; 3) обміном інформаційними, науковими й освітніми технологіями з іншими державами.

По-третє, громадянське суспільство – це складна **структурована (плюралістична) система**, для якої характерна повнота, стійкість і відтворюваність.

По-четверте, це система, що має свої **механізми розвитку й управління**: 1) громадяни, які вступають у різні відносини, реалізують свої потреби та забезпечують цілеспрямований розвиток суспільства без втручання державних структур; 2) громадянські ініціатива й обов'язок дають можливість для розвитку всіх структур громадянського суспільства.

По-п'яте, громадянське суспільство – це **правове демократичне суспільство**, для якого характерні: 1) визнання та матеріалізація ідеї верховенства права (особливістю останнього має бути поділ на публічне та приватне право); 2) єдність права та закону; 3) правове забезпечення та розмежування діяльності різних гілок влади; 4) розвиток і вдосконалення суспільства та правової держави.

Отже, формування уявлень щодо визнання поняття громадянського суспільства, його структури й особливостей відкрите для подальшого обговорення та наукового аналізу.

Існування в громадянському суспільстві різних суперечливих інтересів, які воно не здатне задовольнити, покликало до життя державу як утілення всезагальних зацікавлень, як інституцію, обов'язком якої є гарантування та захист прав людини. У такому суспільстві реально функціонує власність, здатна реалізуватись у правовому полі.

Якщо в громадянському суспільстві дії людей зумовлені їхніми реальними потребами та вимогами здорового глузду, то держава та виконавці її волі понад усе ставлять формальний бік справи. Будь-яку подію, значущу та вартісну для особи (народження, шлюб тощо), держава вважає реальним фактом тільки після виконання належних формальних процедур, документального засвідчення (складання протоколу, підписання акта).

Альтернативність ознак і цінностей держави та громадянського суспільства не означає їх антагоністичності, а зумовлює їх взаємну потребу. Без держави неможливе громадянське суспільство, без громадянського суспільства – повноцінна правова держава. Вони є взаємообумовленими аспектами одного цілісного життя людини, цивілізованого суспільного буття.

Невід’ємною складовою громадянського суспільства є **громадські організації**. Активна участь громадського начала у державному житті є необхідним елементом будь-якої цивілізованої спільноти. Нижче наведено перелік громадських експертиз, які відбулися в Україні.

Реєстр громадських експертиз

Дата проведення	Назва експертизи
20.10. 2009	Діяльність Львівської обласної державної адміністрації щодо регулювання цін (тарифів) на обласному рівні.
28.09. 2009 р.	Діяльність Міністерства охорони здоров’я по дотриманню вимог чинного законодавства з питань протидії захворюванню на туберкульоз протягом 2007–2009 років.
26.08. 2009	Рівень професійності судової експертизи та досконалість існуючого порядку атестації судових експертів, а також ефективність контролю з боку Міністерства юстиції України по додержанню вимог Закону України «Про судову експертизу» та підзаконних актів у атестації та у професійній діяльності судових експертів.
6.07. 2009	Встановлення у системі роботи Міністерства промислової політики України та його структурних підрозділів в областях фактів можливих зловживань та порушень законів України «Про звернення громадян», «Про інформацію».
26.01. 2009	Діяльність Міністерства юстиції як органу, що здійснює легалізацію об’єднань громадян.

Інститути громадянського суспільства мають право проводити громадську експертизу діяльності органів виконавчої влади шляхом оцінювання ефективності прийняття та виконання державних рішень, підготовки пропозицій щодо розв’язання суспільно значущих проблем. Результати враховуються органами виконавчої влади під час складання програм соціально-економічного розвитку, державних цільових і регіональних планів, формування бюджетів, здійснення поточної діяльності.

Основні питання, пов’язані з організацією громадських експертиз, визначає Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976.

5.4. Проблеми громадянського суспільства, правової, соціальної держави в Україні

Нині на шляху розбудови громадянського суспільства в Україні постає потрійне стратегічне завдання: по-перше, сформувані чітке розуміння характеру та функцій громадянського суспільства з точки зору національної специфіки; по-друге, розкрити потенційну роль інститутів громадянського суспільства в посиленні продуктивності влади; по-третє, розробити комплекс практичних заходів щодо підтримки громадянського суспільства як засобу соціалізації держави та захисту прав і свобод громадян.

В Україні громадянське суспільство формується в особливих умовах. Науковці виокремлюють такі:

- визначення стратегії розбудови громадянського суспільства в Україні відбувається тоді, коли ця проблематика вже не є нагальною для країн сталого розвитку. Останні акцентують на розвитку соціальної державності, бо мають для того сторіччями створені матеріально-духовні умови, що об'єктивно не можуть бути наразі створені в Україні. Однак саме це ставить Україну перед необхідністю йти власним, найкоротшим шляхом розбудови громадянського суспільства з оглядом на певний дефіцит соціального потенціалу країни. Це ж викликає суперечності між необхідністю інтенсивного розвитку громадянських інститутів і вимогою (за умов творення національної державності) зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, зокрема завдяки створенню нових державних органів влади;

- радикальна зміна стратегій соціального розвитку передбачає досить тривалий перехідний період протиборства різних тенденцій. Одна з них спирається на вкарбовані впродовж значного історичного періоду стереотипи соціально-політичного облаштування, а інша зорієнтована на наближення до загальноновизнаних стандартів правової демократичної державності, які недостатньо узгоджуються з національно-історичними особливостями українського суспільства. До того ж в Україні в основі суспільної піраміди досі превалює патерналізм і пасивність громадськості. Головна причина цього – бідність і відсутність сформованого та дієздатного середнього класу, який є запорукою стабільності суспільства;

- досвід політичного розвитку людства свідчить, що між проголошенням конституції держави та реальним виконанням усіх її

положень кожним громадянином існує тривалий історичний період. Країни сталого розвитку пройшли його досить давно. Україна перебуває на початку цього періоду, внаслідок чого у гальмуванні розбудови громадянського суспільства значну роль відіграє дефіцит дієвих правових механізмів, здатних вичерпно та завжди гарантувати повний обсяг проголошених прав і свобод громадян. Тому у фундамент ідеології розвитку громадянського суспільства має бути закладена ідея правового порядку;

- Низький ступінь усвідомлення українським соціумом таких базових ознак громадянського суспільства, як демократія, права людини та верховенство закону, розподіл влади, світський характер держави, поліконфесійність і повага до національних меншин. Змістовне наповнення та трансляція цих понять громадській думці засновані, швидше, на іноземній, ніж на вітчизняній практиці. Це означає, що досвіду розбудови власного громадянського суспільства доведеться набувати власними силами;

- специфіка сучасної ситуації в Україні зводиться до того, що відбувається двоєдиний процес формування і громадянського суспільства, і правової держави, де громадянські права людини підпорядковуються нормам міжнародного права. Це означає:

- виключення будь-якої дискримінації за національно-етнічними, політичними, релігійними, статеві-віковими ознаками;

- надійний законодавчий захист особистості та гідності громадянина, недоторканність його житла та майна, свобода слова, преси, інформації, вибору проживання, виїзду або в'їзду в країну, таємниця листування і телефонних розмов;

- людині дано право вільно виявляти свій світогляд і духовні інтереси;

- всебічний захист громадянських прав із боку судових органів і громадських організацій.

На думку А. Корнача, є **кілька сценаріїв розвитку в Україні громадянського суспільства.**

Сценарій 1. Повне заперечення стратегії у вигляді теорій реставрації радянської влади, авторитарних режимів різного гатунку. У випадку перемоги авторитарних тенденцій (хоча така вірогідність порівняно мала) в Україні соціально-економічна безперспективність розвитку країни бачиться невідворотною. Її можна зафіксувати в таких параметрах:

- а) зруйнованість моделі розподілу, що притаманна соціалістичному господарству й інфраструктурі господарчого механізму колишнього СРСР;
- б) відсутність кланово-родових комуністичних традицій, які можуть бути базою для формування суспільства на засадах, протилежних принципам громадянського суспільства (сучасні авторитарні держави Середньої Азії);
- в) приреченість на повну ізоляцію щодо країн Європейської Співдружності в умовах воєнного режиму типу сучасної Північної Кореї.

Сценарій 2. Перетворення ідеалу громадянського суспільства в просте політичне гасло й інструмент політичної демагогії. Цей термін посяде місце серед подібних слів (типу «демократія», «ринок», «справедливість»), які викликають певні реакції, але мають нульові реальні значення та можливості щодо конструктивних змін цієї дійсності. У цьому контексті словесне маніпулювання поняттям «громадянське суспільство» шкідливе, бо втрачається розуміння реальних процесів у сучасному українському суспільстві.

Сценарій 3. Збереження ідеї громадянського суспільства як суспільного ідеалу майбутнього при відмові від актуальної стратегії його формування в сучасній Україні та зосередженості на конкретних питаннях упровадження рис європейської цивілізації, а саме: вдосконаленні механізмів ринкової економіки та побудові правової держави в її конкретних вимірах. Хоча цей шлях потребує довгої копіткої роботи, проте він є надійним виходом із загальної кризи, оскільки запобігає перетворенню України й у тоталітарну державу радянського типу, й у кланово-мафіозне суспільство як латиноамериканське.

На його думку, наша політична еліта повинна робити ставку саме на 3-й сценарій, адже Україні не хочеться повертатися до часів СРСР, а 2-й, при наявності різних інших політичних гасел, просто набрид українському народу.

Рух до громадянського суспільства та правової держави є одним із основних напрямів розвитку світового співтовариства, оскільки перше виступає своєрідним фундатором другої. Становлення громадянського суспільства нерозривно пов'язане з новими політичними й економічними умовами життя країни. Це залишається одним із актуальних питань упродовж усього пострадянського періоду історії України. Воно є не стільки метою реформ, що

проводяться в нашій державі, скільки неодмінною умовою їх успішної реалізації.

Досвід найрозвиненіших держав свідчить про те, що конституційно-правова регламентація та регулювання у країнах із демократичним державним (політичним) устроєм спрямовані на підтримку громадянського суспільства, а становлення та розвиток громадянського суспільства у позадержавній сфері суспільних відносин не означають його ізольованості від державно-правових інститутів, а допускають або передбачають сталий та інтенсивний взаємозв'язок громадянського суспільства та держави.

Чинна Конституція України не використовує поняття «громадянське суспільство», хоча у проекті Конституції України в редакції від 1 липня 1992 р. третій розділ мав назву «Громадянське суспільство і держава». Натомість Україна проголосила мету побудови правової демократичної держави, де громадянське суспільство виступає в якості обов'язкового елемента. Одним із кроків у напрямі розвитку громадянського суспільства була ініціатива Уряду щодо чіткого визначення стратегії з удосконалення взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, нових форм такого взаємозв'язку.

Міністерством юстиції та Секретаріатом Кабінету Міністрів у співпраці з інститутами громадянського суспільства було розроблено та затверджено Кабміном Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11. 2007 р, № 1035-р). Подібні документи успішно впроваджуються у Великобританії, Данії, Естонії, Канаді, Угорщині, Хорватії.

Особливо важливою проблемою у розбудові громадянського суспільства в Україні, яка потребує негайного вирішення та постійної уваги, є концептуальне обґрунтування та практична нормативна регламентація взаємодії громадянського суспільства з державою. Розмежування їх повноважень, яке має місце в будь-якому суспільстві, не означає їх протистояння, протиборства чи антагонізму, хоча таке часто трапляється навіть у демократичних країнах. Взаємодія зазначених суб'єктів окреслює різні способи організації людського співіснування, заснованого на зіткненні, узгодженні та гармонізації інтересів індивідів.

Громадянське суспільство як суспільство громадян, котрі є рівними в своїх правах, не залежать від держави, але взаємодіють із

нею заради спільного блага, є базисом держави, яка, в свою чергу, захищає демократичні принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які безпосередньо формують громадянське суспільство. Для цивілізованого розвитку обох феноменів необхідно створити надійний, ефективний і гармонійний механізм їх взаємодії та взаємозбагачення.

При розгляді питання становлення в Україні громадянського суспільства та правової держави в аспекті забезпечення конституційних прав людини та громадянина головним завданням держави є, насамперед, реалізація прав і свобод особи. Але, аналізуючи цей аспект конституційного права в сучасній Україні, є всі підстави стверджувати, що він, незважаючи на ґрунтовне закріплення та детальну регламентацію в Конституції України (ст. 3), поки що не став дійсно вищою соціальною цінністю для держави. Це, по-перше, зумовлено колишньою історією нашої країни, яка упродовж тривалого часу була тоталітарною, по-друге, нинішніми складними політичними та соціальними проблемами.

В українському суспільстві права людини є важливим ціннісним еталоном, який, на жаль, має дуже декларативне наповнення: хоча вони й закріплені в Конституції України, але їх поки що важко втілити в життя, оскільки держава та суспільство не в змозі напрацювати ефективні правові механізми їх визнання, легалізації, реалізації, гарантування, охорони та захисту. І причина тут не тільки в історичних традиціях українського суспільства, де права людини не займали гідного місця ні в суспільній свідомості, ні в практиці діяльності держави, а в нестабільній ситуації перехідного періоду, неналежній правосвідомості громадян, їх правовому нігілізмі й інфантильності.

В Україні, що вже має розвинене індустріальне суспільство, проблема розвитку громадянського суспільства співпадає в часі з процесом розбудови держави, тому основним інструментом першого може бути демократична держава, оскільки саме діяльність держави є центром організації та трансформації соціуму у громадянське суспільство.

Сьогодні першорядним стає завдання ефективної творчої взаємодії всіх самоврядних елементів організації суспільства: і держави, і місцевого самоврядування, і громадянського суспільства.

Однак в Україні недостатньо розвинені як ринковий механізм, так і соціально зорієнтована економіка. У цих умовах реалізація

соціальних функцій сучасної української держави за її економічної неспроможності зберігає домінуючу роль держави в забезпеченні соціальних гарантій, які здебільшого мають характер, властивий для колишньої соціалістичної країни, веде до обмеження абсолютних прав власника, посилює втручання держави в життя людини, громадянського суспільства та його інститутів.

Тому правомірним буде говорити, що конституційна характеристика України як демократичної, правової, соціальної держави має випереджальний і перспективно-телеологічний (у якості майбутньої мети) характер. У такому ж плані варто оцінювати й український варіант сучасного місцевого самоврядування, яке має виступати в якості неодмінного та важливого інституту громадянського суспільства. Сьогодні можна говорити лише про перші організаційні результати цієї непростой роботи у сфері нормативної регламентації місцевого самоврядування, яке повинно залучити широкі верстви населення до управління державою на різних рівнях функціонування соціуму.

Потрібно вирішити питання розмежування власності, повноважень органів і територіальних громад, чітко визначити податкові джерела формування місцевих бюджетів, створити необхідні механізми міжбюджетних відносин між суб'єктами місцевого самоврядування тощо. У цьому процесі важливо не допустити профанації муніципальної реформи.

При цьому, безумовно, необхідно враховувати той факт, що місцеве самоврядування є важливою функціональною складовою громадянського суспільства. Саме через органи місцевого самоврядування бере початок реалізація всього того, що відноситься до поняття місцевої (локальної) демократії, яка є основою демократії в цілому. Від її розвитку та практичної реалізації у відповідних територіальних громадах села, селища, міста залежатиме рівень реалізації важливих демократичних процесів, що відбуваються в країні.

Слід мати на увазі, що перехідна стадія до правової, соціальної держави в часі може зайняти не одне десятиліття. Тому сучасним завданням конституційного та муніципального права є об'єктивна оцінка реальних можливостей держави, місцевого самоврядування та громадянського суспільства, об'єднаних спільним завданням – побудова правової демократичної держави, заснованої на правовій і соціальній справедливості.

Гармонійна взаємодія існуючих в єдиному соціумі держави місцевого самоврядування та громадянського суспільства необхідна також і для зміцнення загальних гуманістичних ідеалів, відродження в індивідів і їх об'єднаннях віри в об'єктивність державних інститутів. У сучасних умовах для забезпечення успішного просування України шляхом становлення й ефективного функціонування громадянського суспільства є потреба наукового вивчення його природи та суспільного призначення як цілісного соціально-філософського та політико-правового феномену, а також окремих його інститутів у різних соціальних та історичних умовах, осмислення генезису громадянського суспільства в різних країнах. Слід зазначити, що в певних колах українського суспільства (політична еліта, інтелігенція, мале та середнє підприємництва тощо) поступово зріє розуміння того, що становлення інститутів громадянського суспільства має вирішальне значення не тільки для позитивних наслідків політичної модернізації в Україні, а й для рішучих перетворень в економічній сфері, а головне – для створення умов функціонування соціальної, а потім і правової демократичної держави. При цьому домінантним тут є усвідомлення того, що основні функції громадянського суспільства проявляють себе через інтеграцію соціуму, введення можливих соціальних конфліктів у цивілізовані рамки, створення середовища, в якому формується суспільно активний індивід.

Серед важливих завдань становлення правової демократичної держави та громадянського суспільства в Україні є збереження громадянської злагоди й організація належного виконання та застосування законів. Вирішальна роль у реалізації правових актів належить самим громадянам, які прагнуть жити у правовій демократичній державі, а у сфері застосування законів таку роль здійснюють державні інституції.

Концепцією сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (2007 р.) визначено, що це одна з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової та соціальної держави. Це, насамперед, передбачає налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що повинна базуватися на партнерстві, взаємозацікавленості у досягненні цілей, пов'язаних із процесом демократизації усіх сфер державного управління та суспільного життя, соціально-економічним і духовним прогресом,

усебічним забезпеченням захисту прав і свобод людини та громадянина.

До інститутів громадянського суспільства цей документ відносить професійні та творчі спілки, організації роботодавців, громадські, благодійні, релігійні організації, недержавні засоби масової інформації й інші непідприємницькі товариства й установи. Концепція окреслює основні засади діяльності органів виконавчої влади, спрямованої на створення належних умов для розвитку громадянського суспільства та зміцнення демократії в Україні.

Основними завданнями Концепції є сприяння: удосконаленню нормативно-правової бази з питань розбудови громадянського суспільства, роботи його інститутів, доступу населення до інформації; розробленню й упровадженню ефективного механізму налагодження комунікацій між органами виконавчої влади та зазначеними інститутами; створенню належних умов для розвитку інститутів; формуванню громадянської культури суспільства – виявлення активної громадянської позиції, зокрема щодо участі у процесах вироблення та реалізації державної політики, усвідомлення громадськістю принципів співробітництва між органами виконавчої влади й інститутами; розвитку волонтерського руху, благодійництва та меценатства.

Принципи взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що визначені Концепцією, включають:

- соціальне партнерство – налагодження конструктивної взаємодії органів виконавчої влади, зазначених інститутів і суб'єктів господарювання для вирішення питань державного управління та суспільного життя;
- забезпечення рівних можливостей – створення органами виконавчої влади однакових умов для діяльності інститутів, пов'язаної із захистом прав і свобод людини та громадянина, наданням соціальних послуг;
- взаємовідповідальність – усвідомлення органами виконавчої влади й інститутами спільної відповідальності за рівень їх взаємодії;
- відкритість і прозорість – забезпечення органами виконавчої влади доступу інститутів до інформації шляхом:
 - а) розроблення та впровадження ефективного механізму налагодження комунікацій із громадськістю;

б) надання інститутам у повному обсязі інформації про свою діяльність, за винятком тієї, що відповідно до законодавства становить державну таємницю;

в) проведення роз'яснювальної роботи щодо доцільності розроблення проектів рішень і їх прийняття;

г) сприяння висвітленню у засобах масової інформації проектів ефективного співробітництва органів виконавчої влади з інститутами, питань розвитку громадянського суспільства;

г) участі інститутів у формуванні та реалізації державної політики – їх залучення органами виконавчої влади до управління державними справами як зацікавлених сторін;

- невтручання – унеможливлення дії органів виконавчої влади на роботу інститутів, крім випадків, установлених законом;

- визнання органами виконавчої влади різних видів діяльності інститутів – створення відповідних умов для них, налагодження співпраці з ними на професійно-профільній основі;

- ефективність процесу взаємодії – досягнення позитивних результатів взаємозв'язку органів виконавчої влади з інститутами, прийняття першими рішень із урахуванням суспільних потреб та інтересів.

Концепцією передбачені різні **форми взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства** залежно від цілей і характеру виконуваної роботи, обсягу повноважень суб'єктів, масштабу взаємозв'язку (загальнодержавний, регіональний, місцевий рівні), зокрема:

- участь зазначених інститутів у розробці й обговоренні проектів нормативно-правових актів із питань, що стосуються суспільно-економічного розвитку держави, інтересів широких верств населення, прав і свобод людини та громадянина;

- здійснення інститутами громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади щодо розв'язання проблем, що мають важливе суспільне значення, у формі громадського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їх ефективності, подання органам виконавчої влади експертних пропозицій;

- надання інститутами соціальних послуг відповідно до укладених договорів;

- утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів, рад, комісій, груп для забезпечення врахування громадської думки у формуванні та реалізації державної політики;

- співпраця органів виконавчої влади з інститутами з підготовки та перепідготовки кадрів, спільного навчання державних службовців і представників інститутів навикам ефективної взаємодії, ознайомлення широких верств населення з формами його участі у формуванні та здійсненні державної політики;

- проведення органами виконавчої влади моніторингу й аналізу думок громадськості, забезпечення своєчасного публічного реагування на її пропозиції та зауваження;

- виконання спільних проектів інформаційного, аналітично-дослідницького, благодійного та соціального спрямування.

Відповідні заходи, орієнтовані на розвиток інститутів громадянського суспільства, вживаються в областях України. Так, із метою більшої гласності, відкритості та прозорості діяльності органів виконавчої влади, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики в області, забезпечення вільного доступу до інформації про роботу органів державної влади при облдержадміністраціях створено громадські ради. Відповідні консультативно-дорадчі органи є при всіх районних державних адміністраціях.

Основними завданнями громадської ради при ОДА є:

- об'єднання зусиль населення та влади у розбудові громадянського суспільства в регіоні;

- координація діяльності облдержадміністрацій і громадських організацій щодо реалізації державної політики, сприяння її відкритості та прозорості, здійсненню прав і свобод людини, розгортанню суспільного діалогу;

- допомога у реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами;

- забезпечення врахування громадської думки у процесі підготовки й організації виконання рішень центральних і місцевих органів виконавчої влади;

- участь у визначенні та науковому обґрунтуванні пріоритетних напрямів державної політики в регіоні;

- контроль за врахуванням обласною державною адміністрацією пропозицій населення, поданих під час публічних консультацій;

- розроблення та внесення пропозицій щодо фінансування пріоритетних напрямів державної політики в регіоні, експертиза ефективності використання коштів, що виділяються на ці цілі;

- участь у підготовці проектів нормативно-правових актів, обласних програм, віднесених до повноважень ради;
- ведення роз'яснювальної роботи, популяризація в суспільстві, зокрема через засоби масової інформації, перспективних ідей і пропозицій, пов'язаних із компетенцією ради.

Таким чином, в Україні є всі підстави для формування громадянського суспільства, оскільки держава поставила та вирішує завдання трансформування економіки на основі визнання приватної власності та підприємництва, впровадження в суспільно-політичний лад елементів демократії, зміцнення правового стану людини та громадянина. Водночас Конституція України 1996 р. закріпила розмаїття форм власності (включаючи приватну), багатопартійність, політичний плюралізм, широкі економічні, політичні й особисті права та свободи людини і громадянина; законодавчо передбачила можливість розвитку громадянського суспільства на основі приватної ініціативи, підприємництва та ринкових відносин. Усе це – необхідні передумови виникнення дієвого громадянського суспільства.

Формування громадянського суспільства є однією з найважливіших умов просування України шляхом проведення економічних, політичних і правових реформ, які, передусім, спрямовуватимуться на демократизацію громадського життя, лібералізацію економіки, захист прав і свобод людини та громадянина, становлення правової демократичної держави.

Історичний розвиток нашої країни має багато ознак модернізації. Сьогодні відбувається процес приведення всіх суспільних інститутів і процесів у відповідність до норм розвинутої цивілізації, що знаходить свій прояв у формуванні засад правової держави та громадянського суспільства. Від темпів і напрямів розвитку громадянського суспільства залежатиме можливість нової інтеграції, передумовою якої є близькість процесів і ступінь зрілості національних громадянських суспільств.

Першоджерела

1. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішення [Електронний документ] – Режим доступу : <http://civic.kmu.gov.ua/civic/doccatalog/document?id=121999>.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС І ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Глава 6. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА ТА ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ

6.1. Зміст і структура політичного процесу

Політична система – складне утворення. Важливо знати не тільки її будову, але й усе різноманіття тих відносин, які складаються між її елементами, особливості їх зміни. Для характеристики політичної системи з погляду зміни її самої й елементів і використовується поняття політичного процесу.

Цей термін, як зазначає Е. Хейвуд, відноситься до механізмів, за допомогою яких «робиться» публічна (державна, урядова) політика. Про вироблення політики як про процес, на його думку, ми говоримо:

- коли тут має місце певна послідовність дій або заходів. Цей ланцюжок починається із зародження певної ідеї та її первісного оформлення, триває під час її обговорення, аналізу й оцінки і завершується прийняттям формальних рішень із наступним їхнім здійсненням через заздальгідь продумані дії;

- для того, щоб сфокусуватися саме на механізмах прийняття рішень, абстрагуючись від їх утримування.

Передумовою, соціальною базою політичного процесу є **соціальний процес** – сукупність дій соціальних спільнот, верств, різних груп, індивідів, що спрямовані на їх відтворення та забезпечення стабільності суспільної системи. Політичний процес характеризує певну сторону, механізм дії політичної системи суспільства, політичну свідомість, культуру в найскладнішій сфері суспільного життя – політичній.

Оскільки політичні процеси торкаються, причому досить істотно, **соціальних інтересів**, люди неоднозначно ставляться, сприймають різні їхні типи, віддаючи перевагу одним і принижуючи значення або взагалі ігноруючи інші. Крайніми позиціями у відношенні до політичних процесів служать консерватизм (його адепти бачать основне призначення політичних процесів у збереженні сталості, незмінності політичної системи, сприймають будь-яку її трансформацію як щось небезпечне та небажане) та революціонаризм

(представляє політичне життя в якості безперервного та крутого ламання форм його організації).

Політичний процес – одна з основних категорій політичної науки.

Є три основні підходи до розуміння сутності політичного процесу залежно від дії політичних суб'єктів і часових вимірів:

1) *інституціональний* (його прибічники пов'язують це явище з трансформацією інститутів влади);

2) *біхевіористський* (як основні суб'єкти політики розглядаються окремі індивіди або групи осіб);

3) *структурно-функціональний* (зосереджує увагу, перш за все, на внутрішніх структурних особливостях політичної системи та середовища, в якому відбувається політичний процес. Об'єктами аналізу при цьому підході виступають структурні елементи політичної системи та їх функціонально-рольові особливості).

Специфіка категорії політичного процесу виражається в тім, що вона зорієнтована на відображення реальної взаємодії суб'єктів політики, що склалася не відповідно до намірів лідерів або програм партій, а в результаті дії найрізноманітніших внутрішніх і зовнішніх факторів.

Політичний процес є результатом «переплетення» різних типів поведінки груп і громадян та діяльності інститутів влади, на який впливають різні субкультури, взаємовиключні традиції та багато інших факторів. Виходячи з цього, українські політологи дають таке визначення категорії політичного процесу:

Політичний процес – це сукупність інституалізованих і неінституалізованих дій суб'єктів політики, що сприяють виникненню, змінам, перетворенню та функціонуванню політичної системи.

Розкриваючи сутність політики через форми виконання суб'єктами своїх ролей і функцій, політичний процес демонструє, як здійснення цих функцій відтворює одні елементи політичної системи, руйнує інші, розвиває треті. Тим самим він відображає як поверхневі, так і глибокі зміни політичної системи, характеризує її перехід від одного стану до іншого. Тому в цілому політичний процес розкриває

динаміку, еволюцію політичної системи, зміну її станів у часі та просторі.

Російський політолог А. Дегтярьов справедливо зазначає, що поняття «політичний процес» у сучасній літературі використовується в основному у двох аспектах, які можна було б умовно позначити як макро- та мікрозначення:

- у **макроаспекті** політичний процес – динамічна характеристика всієї політичної системи, послідовна зміна її станів, стадій розвитку;
- у **мікроаспекті** – рівнодіюча сума акцій різних соціально-політичних суб'єктів, тобто сукупність субпроцесів або мікропроцесів. Саме в останньому вимірі це поняття визначається в авторитетній «Міжнародній енциклопедії соціальних наук», де «політичний процес зводиться до діяльності людей у різних групах із приводу боротьби за владу та її використання для досягнення своїх індивідуальних і групових інтересів».

Таким чином, трактування цього терміна здійснюється через складові компоненти, субпроцеси, а політична діяльність його окремих учасників виступає вихідним субстратом. Очевидно, що якщо визначення політичного процесу на макрорівні має в основному дедуктивний характер, то на мікрорівні є індуктивним.

На думку науковця, можливий інший спосіб інтерпретації наведених вище трактувань, що відображає два методологічні підходи, що розрізняються в сучасній політології:

- **системно-функціональний** (образ «системи») та
- **процесуально-динамічний** (образ «динамічного поля»).

З позицій першого категорія «політичний процес» – лише певна похідна функція базового концепту політичної системи, хоча в другій частині наведеного визначення і присутня спроба ввести характеристику «зміни станів». Але все-таки функціональний стереотип домінує в цій дефініції, виражаючи, насамперед, моменти статичної стабільності та консервативної адаптації системної моделі в умовах циклічного відтворення її незмінної матриці. Цей підхід не тільки довго переважав в англо-американській і радянській літературі, але і донині домінує у вітчизняній навчальній. Багато провідних політологів піддали його сумніву, описуючи політичне життя не в якості незмінної константи та статично-рутинного об'єкта, а як постійний і нескінченно мінливий потік подій.

Другий підхід, що набирає все більшої популярності у сучасній політичній теорії, виходить не з існування непорушних систем, а з

протилежної ідеї пріоритету динамічного руху, текучого соціально-політичного поля (П. Бурдьє) та постійних політичних структур, що розпадаються інваріантно (А. Гідденс).

Було визнано, що суспільство (група, спільнота, організація) може бути визначене як існуюче лише остільки і доти, поки всередині нього щось відбувається (трапляється), здійснюються якісь дії, протікають якісь процеси, щось міняється, тобто онтологічно суспільство не існує і не може існувати в незмінному стані

П. Штомпка

Для того, щоб підвести підсумок попереднім міркуванням, А. Дегтярьов пропонує наступне робоче визначення категорії «політичний процес», що включило б у себе ряд відзначених вище параметрів:

Політичний процес – це соціальний макропроцес, що, **по-перше**, характеризує тимчасову послідовність цілісних станів спілкування людей із приводу влади в просторі її легітимної підтримки;

по-друге, виражає рівнодіючий результат індивідуальних і групових мікроакцій, тобто сукупної політичної активності співтовариства;

по-третє, включає способи взаємодії держави та суспільства, інститутів і груп, політичної системи та соціального середовища, уряду та громадянина; і

по-четверте, одночасно відтворює і змінює структурно-функціональну й інституціональну матрицю (ієрархію правил і форм) політичного порядку (системи).

Цей підхід у філософському плані більш адекватно виражає відоме співвідношення між відносністю спокою й абсолютністю руху, розставляючи акценти на користь аналізу зміни станів, а не тільки їхнього відтворення. Саме в такому дусі інтерпретує соціальний процес П. Сорокін у своїй класичній праці «Соціальна і культурна мобільність» (1937 р.), розуміючи під останньою вид руху досліджуваного об'єкта протягом певного часу, пов'язаний зі зміною його місця в просторі або модифікацією характеристик.

Форми існування політичного процесу

Більшість політологів розрізняють такі типи існування політичного процесу:

- **формування органів політичної системи (інституалізація);**
- **функціонування**, при якому відтворюються вироблені взаємини громадян та інститутів влади. У цьому випадку переважають звичаї та спадкоємність у розвитку політичних зв'язків, виконання традиційних ролей громадянами й інститутами (групами), які мають незаперечний пріоритет перед будь-якими інноваціями (нововведеннями) у здійсненні функцій політичними суб'єктами;
- **прийняття та реалізація політичних рішень;**
- **розвиток**, коли структури та механізми влади виводять політику держави на новий рівень, що дозволяє адекватно відповідати на вимоги часу, нові соціальні запити населення. Такий характер політичних змін означає, що інститути державної влади, правлячі кола знайшли методи керування, які відповідають змінам, що відбуваються у соціальній структурі, співвідношення чинностей усередині країни та на міжнародній арені. Політичний розвиток характеризується формуванням нових ролей громадян, груп та інститутів, взаємин між суб'єктами влади. Він супроводжується інтенсивною взаємодією мікро- та макрофакторів влади, боротьбою різноманітних плинів і тенденцій, що веде до підвищення відповідності політичної системи іншим сферам громадського життя, наростанню складності утримування політичного процесу адаптації владних структур до зовнішніх соціальних умов;
- **занепад, розпад наявної політичної цілісності.** Політичні зміни (у способах вираження інтересів груп, відбору еліт, схвалення постанов і т.д.) мають негативний характер стосовно норм та умов цілісного існування політичної системи. У результаті прийняті рішення втрачають здатність управляти, а сам режим – стабільність і легітимність.

Класичним прикладом такого протікання політичного процесу є доля більшості колишніх соціалістичних країн, де правлячі кола так і не змогли вжити адекватних заходів, щоб відреагувати на соціально-економічні та духовні запити часу.

Політичний процес як цілісне явище має свою **структуру**, яка складається з різних елементів. Згідно з одним із підходів вона включає три основні елементи (рис. 6.1.).

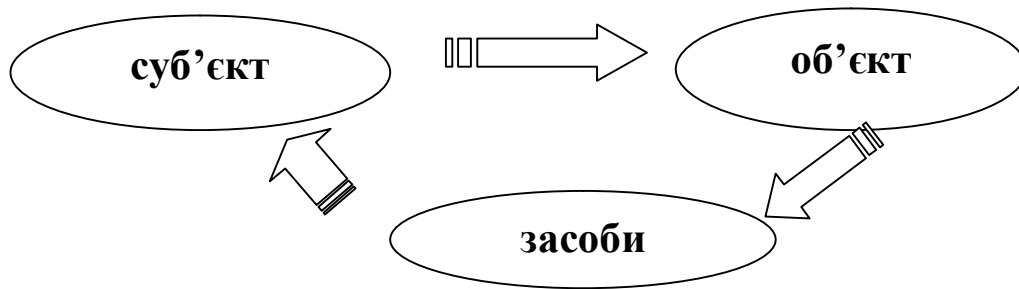

Рис. 6.1. Структура політичного процесу

Суб'єкт політичного процесу – носій влади, який виявляє політичну волю; об'єкт, на які спрямовані дії та передбачено досягнення цілей; засоби, методи, ресурси, інституції, що реалізують процес.

Кожний узятий окремо процес має свою структуру та логіку розвитку. Тому суб'єкти, їх взаємодія, послідовність, сюжет, часові рамки й інші фактори, які впливають на розвиток політичного процесу, визначають як його **параметри**. Учасниками політичного процесу можуть бути політичні системи, партії, держава, елементи громадянського суспільства, масові рухи, організовані та неорганізовані групи людей, індивіди.

Інші дослідники компонентами структури політичного процесу вважають:

- формування мети та завдань політичних структур, інститутів;
- конституювання та створення політичних інститутів;
- розробка, прийняття та реалізація рішень і нормативних актів управління;
- підтримка населенням держави функціонування політичних інститутів, організацій і владних структур;
- контроль роботи політичних інститутів і владних структур, спрямування їх розвитку.

Інші вчені перелічене вище компоненти відносять до стадій політичного процесу, тобто через них трактують його структуру.

Основні властивості політичного процесу

Всі форми існування політичного процесу відображають постійну взаємодію різних соціальних груп і громадян, що використовують різноманітні канали й інститути політичної влади для задоволення своїх суспільно значимих потреб. Постійна участь або неучасть у політичному житті тих або інших соціальних груп, способи тиску на

владу, інокультурні контакти громадян, що застосовують різні підходи й оцінки політичних явищ, усі фактори, що характеризують динамізм і мінливість статусів і ролей суб'єктів політики, надають політичному процесу амбівалентний (внутрішньо суперечливий) і асинхронний (оборотний і непропорційний) характер.

Постійна презентація соціальними суб'єктами своїх інтересів у політичній сфері, перетворення їхніх потреб і запитів у політичну волю показують, що утримування політичного процесу безпосередньо залежить як від якості механізмів і ланок політичної влади, так і від особливостей здійснення цими суб'єктами своїх ролей і політичних функцій.

З погляду останнього виокремлюють розподіл, що відбувається в суспільстві, і перерозподіл ресурсів влади, політична мобілізація громадян, прийняття рішень, контроль за елітами й інші форми політичної активності груп і населення. Причому не тільки визнаними правлячими режимами, але і тими, що мають нелегітимний характер. Саме тому в політичний процес включені такі форми політичної активності, як змови, терор, діяльність нелегальних партій і т.д. Але, як правило, вони перебувають на периферії політичного життя, виражаючи ті форми політичної активності, які носять несистемний для суспільства характер.

Але і ті, й інші форми політичної діяльності суб'єктів в остаточному підсумку об'єднані одним завданням: вплинути на схвалені державною владою політичні постанови. Тому головна проблема політичного процесу полягає в прийнятті та виконанні політичних рішень, які повинні інтегрувати різні інтереси громадян і бути виражені у відповідній складній системі загальноколективних цілей (політичній волі суспільства).

Політичний процес в Україні спрямований на розбудову інститутів незалежної держави та їх демократизацію. Однак реформування політичної системи в Україні проходить повільно та незбалансовано. Внаслідок цього сповільнюються процеси реформування в інших сферах суспільного життя, насамперед, в економічній.

В Україні ще не сформовано нової соціальної структури, суб'єкти якої були би зацікавлені у сучасній цивілізованій політичній системі. Основним активним політичним суб'єктом є олігархічні угруповання, які намагаються використати інститути політичної влади для власного збагачення.

Середній клас, наявність якого, як показує досвід цивілізованих країн, є **найголовнішим чинником політичної стабільності** в суспільстві, в Україні є нечисленним. Його основу становлять дрібні та середні підприємці, а також частина інтелігенції (здебільшого представники престижних сьогодні професій). Отже, така соціально-класова структура українського суспільства не дає змоги забезпечити рівне представництво соціальних груп у правлячій еліті та контреліті.

Політичний процес в Україні на сучасному етапі характеризується прискоренням процесу демократизації. Але незбалансована політична система провокує конфлікти, насамперед, між Президентом та урядом, урядовою коаліцією й опозицією. Посилилися конфлікти і між політико-владними інститутами та різними соціальними групами щодо справедливого розподілу ресурсів і встановлення цивілізованих соціальних стандартів у сферах нарахування зарплат, пенсій, надання адміністративних послуг.

6.2. Етапи політичного процесу

З погляду динаміки політичний процес складається з ряду стадій, що послідовно здійснюються (але завжди залишаються внутрішньо пов'язаними один із одним) і циклічно повторюються.

Розрізняють наступні **стадії політичного процесу**:

1. Конституювання, утворення політичної системи.
2. Відтворення її компонентів та ознак.
3. Ухвалення та виконання політико-управлінських рішень.
4. Контроль функціонування та розвитку політичної системи.

Основні стадії політичного процесу виражають динаміку розвитку політичної системи, внаслідок чого в ній відбуваються перетворення. Тому в кожному новому циклі політична система не копіює себе, а збагачується новими сторонами та властивостями (наприклад, поява виборчої системи або нового законодавства, політичних блоків, партій і т.д.), у ній відбуваються політичні зміни. Але все ж таки головні процеси – повторення на новий лад того, що існувало раніше – самовідтворювання.

На цій стадії повторюється та закріплюється, видозмінюється й обновляється історичний тип політичної системи, її класова природа, зв'язки з іншими підсистемами суспільства. Відтворюються політичні відносини й інститути, норми та цінності, символи, мова, самі

учасники політичного процесу як виразники певних політичних позицій, носії відповідних поглядів, виконавці політичних ролей.

Контроль функціонування та розвитку політичної системи досягається шляхом попередження й усунення відхилень поведінки її частин та учасників від орієнтирів і стандартів діяльності, що задаються.

Результат політичного процесу залежить від:

- сукупності незалежних змінних (наявність ресурсів, сприятливих чи ні умов, тобто зовнішнього оточення; від втручання несподіваних, випадкових чинників і т.д.);
- залежних змінних, включених у політичний процес;
- вибраних засобів, методів, виконавців і відносин між ними.

Більшість незалежних змінних може і повинна бути врахована в політичному процесі, так само як залежних, проте саме ця друга група чинників понад усе здатна порушити процес.

Усередині окремих країн значну роль відіграє зовнішній чинник, світополітичні та світогосподарські відносини та зв'язки, вся сукупність реалій міжнародного характеру.

Процес вироблення політичних постанов дає можливість виділити в здійсненні політичного процесу найбільш значимі **фази**.

Перша фаза – *подання політичних інтересів груп інститутам, що приймають політико-управлінські рішення*. Організовані та неорганізовані асоціації громадян мають різний характер і регулярність у представництві своїх зацікавлень (тобто, інституціональні або неформальні кошти впливу на владу, можливості публічної заяви цілей, підбір кадрів, вербування прихильників і т.д.). Нагромадження критичної маси політичних вимог включає в дію організаційні структури як масового (електорального) характеру, так і спеціалізованого призначення (партії, групи інтересів). У багатопартійних і однопартійних системах як набір організаційних засобів, так і загальний клімат трансляції зацікавлень до вищих ешелонів влади мають особливий характер.

Друга фаза політичного процесу – *формулювання політичної волі та прийняття політико-управлінських рішень*. Включає такі обов'язкові елементи: виділення з політичного контексту конкретних проблем; збір інформації; розгляд можливих альтернатив, наслідків прийнятих рішень; вибір і коректування обраного плану дій. У цьому

аспекті політичний процес є сферою діяльності правлячих та опозиційних еліт, що формують у взаємодії загальнодержавні постанови та директиви.

Можливості вироблення політичних рішень, що відповідають потребам суспільства, залежать від ряду факторів:

- рівня централізації (децентралізації) влади;
- співвідношення прав і прерогатив центральних і місцевих органів влади, взаємодії партійних і державних структур;
- політичних рішень, що прямо або побічно впливають на процес прийняття;
- ступеня поділу й урівноваженості законодавчої, виконавчої та судової влади;
- врахування думок експертів та інших елементів технології влади;
- взаємозв'язків усередині правлячого класу;
- відносин між правлячою й опозиційною елітами;
- зв'язків керівництва та технічного апарату управління, що показують, хто насправді приймає принципові рішення;
- відносин між галузевими сегментами правлячої еліти (військової, адміністративної, аграрної, господарської й ін.);
- рівня корумпованості елітарних угруповань (зрощування влади з кримінальними елементами).

Якісні відмінності політичних рішень залежать і від того,

- чи базуються вони на консенсусі, угоді політичних груп,
- чи знайдені компроміси з приводу ролей і функцій правлячої еліти та контреліти,
- чи розходяться статусні та реальні можливості суб'єктів, що приймають участь у виробленні рішень.

Третьою фазою є *реалізація політичної волі, вираженої в управлінських постановках*. Значимим є вміння влади домогтися реалізації ухвалених рішень, підкорити їм поведінку громадян. Головним питанням стає вибір засобів і методів політичного регулювання (насильницьких або ненасильницьких, ідеологізованих або неідеологізованих). Тут правлячі кола можуть орієнтуватися на раціональні та популістські політичні лінії, проводити відкриту політику або наголошувати на правлінні елітарних угруповань, не зацікавлених у залученні народу в політичне життя.

Одною з вимог до здійснення владної волі є також запровадження правлячою елітою заходів, що дозволяють обмежити можливості політичного опонентства конкурентів, щоб запобігти блокуванню прийнятих ними рішень.

Не тільки опозиційні структури можуть намагатися перешкодити втіленню ухвалених постанов. Нижчі інститути державної влади також прагнуть пристосувати прийняті закони до реалізації власних, іноді розбіжних із волею центру інтересів. Наприклад, міністерства або місцеві органи керування можуть давати свою інтерпретацію урядовим рішенням, що сприяє дезінтеграції влади та наростанню протиріч у політичному процесі (особливо часто це трапляється, коли місцеві органи влади представлені іншими політичними силами, ніж центральна влада).

Найважливішим елементом реалізації постанов є *регулювання інформаційного режиму здійснення влади*. Залежно від типу режиму політичним суб'єктам можуть надаватись усі політично значимі відомості, необхідні для виконання їх ролей і функцій. Або інформація свідомо урізується, що не сприяє всебічній оцінці діяльності влади, розумінню характеру прийнятих нею рішень. Від даних, можливостей доступу до них залежить формування основних мотивів політичної поведінки громадян, а отже, і характер їхнього впливу на інститути влади.

6.3. Типологія політичних процесів

Взаємозв'язок політичних процесів народжує складне сполучення дій, спрямованих на забезпечення стабільності, сталості, непорушності в політичному житті. Саме тому можна виокремити досить різні критерії класифікації існуючих політичних процесів (рис. 6.2.).

Зовнішньополітичні процеси виступають як форма функціонування політичної системи в міжнародних відносинах, світовій політиці. Для розуміння їх особливостей варто проаналізувати організаційну структуру влади, що є основою політичного процесу, визначає форми й обсяги політичної активності населення, впливає на засоби політичної мобілізації громадян, що панують, методи керування. Тому здійснення політичних процесів розрізняється в парламентських унітарних державах (Великобританія), країнах із президентсько-унітарним правлінням

(Франція), парламентсько-федеральним (Канада), у президентських системах, де поєднується поділ влади та федералізм (США).

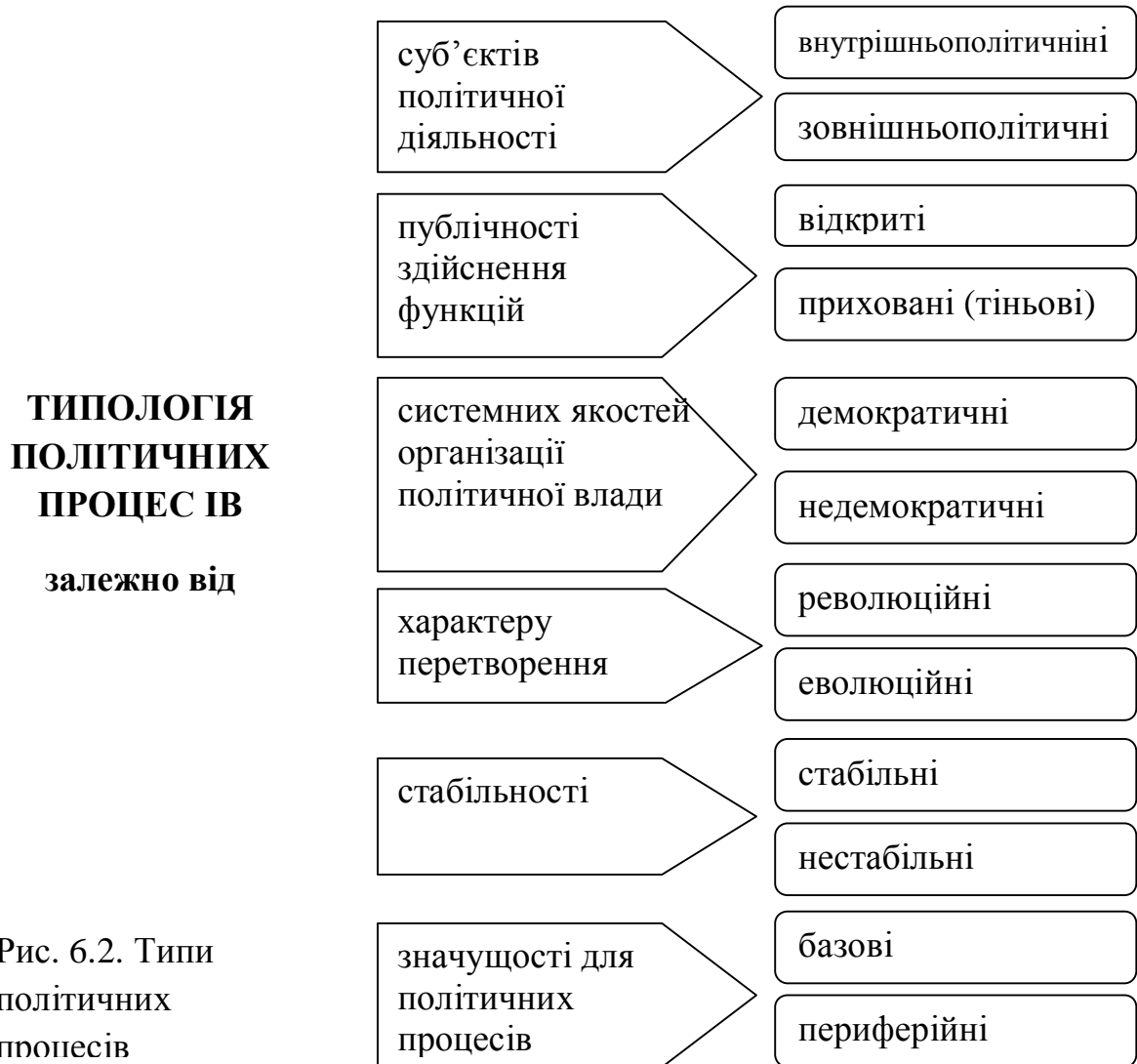

Рис. 6.2. Типи політичних процесів

З погляду системних якостей організації політичної влади розрізняють також *демократичні політичні процеси*, де існують різні форми прямого та представницького народовладдя, і *недемократичні*, внутрішнє розмаїття яких визначається тим, чи перебувають у влади теократичні або військові угруповання, авторитарні лідери, монархи, партії того або іншого типу.

З погляду системних якостей організації політичної влади розрізняють також *демократичні політичні процеси*, де існують різні форми прямого та представницького народовладдя, і *недемократичні*, внутрішнє розмаїття яких визначається тим, чи перебувають у влади теократичні або військові угруповання, авторитарні лідери, монархи, партії того або іншого типу.

З погляду публічності здійснення владою й електоратом своїх функцій, явного чи неявного виконання державою повноважень виділяють *відкриті та приховані (тіньові) політичні процеси*.

Перші характеризуються, насамперед, тим, що політичні інтереси груп і громадян систематично виявляються в електоральних перевагах, програмах партій і рухів, інших формах політичної активності, у яких вони висувають вимоги до влади. У демократичному суспільстві це виражається в контактах між різними соціальними групами, громадянами й інститутами влади, обговоренні та заперечуванні приватних і загальних цілей, коректуванні політичного курсу, здійснюваного під впливом суспільної думки.

Для тоталітарних режимів характерні інші риси політичної взаємодії суб'єктів та інститутів влади: адміністративний диктат центру, силовий вплив держави на населення тощо. Якщо в демократичних державах відкритість політичного процесу виражається у не приховуванні від громадськості фаз та етапів прийняття політичних рішень, коректування програм, рекрутування еліт, то в тоталітарних вона не поширюється на механізми керування й особливо на вироблення стратегічних і тактичних цілей правління.

Тіньовий процес базується на неофіційних політичних інститутах і центрах влади, а також на таких домаганнях груп і громадян, які з різних причин не передбачають звертання до офіційних владних структур. Як центри влади, до яких у такому випадку апелюють люди, можуть виступати заборонені, нелегальні, невизнані суспільством об'єднання (наприклад, мафіозні клани, що діють на певній території). Цей владно-політичний простір буде регулюватися прийнятими в цих центрах рішеннями, запропонованими ними коштами та нормами реалізації цілей, установленими правами та свободами діючих там суб'єктів. Найчастіше управлінська інформація не звернена до суспільної думки суб'єктів, що діють у цьому політичному процесі, а контроль за правлячими елітами відсутній. Тіньовий політичний процес може виступати як у формі, *альтернативній офіційній політиці*, паразитування мафіозних структур на державних інститутах влади (в країнах із високим рівнем корумпованості правлячих верств), так і в *неальтернативній*, коли вища влада певних інститутів офіційно не афішується, але зізнається. Така ситуація досить типова, коли держава передає вищі владні функції своїм окремим структурним ланкам (наприклад, органам

політичного розшуку, таємній поліції, репресивним установам) або певним партійним формуванням.

У той же час тіншовим може бути і реальний політичний процес, якому перешкоджають у його легалізації і тому він стає некерованим. Наприклад, у радянській державі тривалий час політичні взаємини націй насильно деформувалися, зовні вони мали характер «дружби народів». Тоді як реальні проблеми, що виникали між соціально-етнічними общинами в сфері розвитку національних мов, взаємодії національних культур, верховенства російської мови не вирішувалися, що згодом обернулося вибухом національних почуттів, насильницьким переділом національно-державного устрою, привело до конфліктів на національному ґрунті.

Ще одним критерієм диференціації політичних процесів є характер перетворення влади, що дає підставу говорити про *революційний (гостро конфліктний) та еволюційний (консенсуальний) політичні процеси.*

Перший відрізняється відносно швидкою якісною зміною влади, способів прийняття рішень, каналів і механізмів політичної участі. Залежно від зовнішніх і внутрішніх умов він може припускати використання як мирних, так і насильницьких засобів, які зазвичай використовують для захоплення влади та повалення існуючого режиму. Але кожного разу перетворення здійснюються за порівняно короткий історичний час, а найчастіше мають швидкоплинний характер. У такі періоди, як правило, переважають стихійні форми масових політичних рухів, які, впливаючи на верхні рівні влади, нерідко обходять її структуру та закон.

В еволюційному політичному процесі зміна його внутрішніх параметрів відбувається шляхом поступового розв'язання виникаючих протиріч і конфліктів. Необхідною основою є легітимність влади та наявність єдиних соціокультурних цінностей та орієнтирів керуючих і керованих. Якщо при тоталітарних режимах еволюційність може забезпечуватися за рахунок панування однієї ідеології й насильства стосовно рядових громадян, то в демократичних країнах такими механізмами виступають консенсус (згода) і присутність конструктивної опозиції. Керування органічно доповнюється самоврядуванням і самоорганізацією політичного життя, а реформування суспільної системи виключає революційні, «вибухові» способи перебудови.

З погляду незмінності основних форм взаємозв'язку соціальної та політичної структур, функцій і взаємин суб'єктів і носіїв влади можна виділити *стабільний і нестабільний політичні процеси*. Перший характеризується стійкими інституалізованими формами політичної мобілізації та поведінки громадян, а також відпрацьованими методами прийняття рішень. Такий державний лад, як правило, ґрунтується на сформованій соціальній структурі, легітимності режиму та високій ефективності пануючих у суспільстві культурних норм, насамперед, довіри, взаємоповаги учасників політичного процесу один до одного.

Надійною основою стабільності політичного процесу вважається прихильність людей демократичним цінностям. Особливою ознакою є високий рівень інституалізації, реалізації громадянами своїх демократичних прав і свобод. Досвід західноєвропейських і північноамериканських політичних систем показав, що стабільність політичних процесів буває там, де громадянське суспільство має високий рівень автономності, незалежності від влади, де навіть у конфліктних ситуаціях у відносинах цивільних інститутів та об'єднань держава не втручається в розвиток подій, віддаючи перевагу механізму саморегулювання протиріч. При цьому уряд постійно реагує на запити суспільної думки. Це дає людям упевненість у можливості впливати на владу.

Нестабільний політичний процес зазвичай виникає в умовах кризи влади як прояв необхідності зміни політичного курсу. До цього може призвести ускладнення міжнародних відносин, спад матеріального виробництва, економічна криза, соціальні конфлікти. Розрив між новими, ще не реалізованими потребами груп і нездатність режиму відреагувати на них адекватною зміною механізмів політичної участі й управлінських стратегій і викликає нестабільність політичного процесу.

Нерідко вона виникає й у суспільствах, де у влади постійно перебувають представники тих самих партій, союзів, що неминуче створює явне або приховане протиборство двох блоків політичних груп, концентрацію всіх конфліктів навколо одних протиріч. Постійна політична дискримінація навіть порівняно невеликої соціальної або національної групи, її постійне незадоволення своїм політичним статусом можуть стати причиною гострих конфліктів. У суспільствах, що володіють різними способами впливу груп на

процеси прийняття рішень, найчастіше такі джерела політичної нестабільності не виникають.

Нестабільність політичного процесу проявляється і при переході традиційних суспільств до індустріального розвитку. Модернізація і пов'язані з нею проблеми (різкі коливання електоральних переваг, спазматичний характер керування суспільством, суперечливість прийнятих рішень) також стають джерелом нестабільності в суспільстві. Причому вона носить досить тривалий характер.

Залежно від значущості для суспільства політичні процеси можна розділити на *базові та периферійні*. Перші припускають різноманітні способи включення широких верств населення (безпосередньо або через представницькі органи – партії, рухи) в політичні відносини з державою щодо реалізації тих або інших соціально-політичних вимог. Базовими також можна назвати політичні процеси, в результаті яких ухвалюються політичні рішення, інтереси великих соціальних спільнот, що торкаються суспільства в цілому, або направлені на розвиток і зміну політичної системи.

Другі можуть виникати на регіональному або місцевому рівнях соціально-політичної взаємодії, розкривати динаміку формування окремих політичних асоціацій (партій, блоків, груп тиску).

6.4. Політична поведінка та її типи

Для позначення дій пересічних громадян у сфері політики застосовується поняття «політична поведінка». Це одна з базових політологічних категорій, яка характеризує взаємодію суб'єктів із політичною реальністю, охоплює їх дії й орієнтації щодо явищ політичного життя.

У сучасній науковій літературі підхід до вивчення політики з позицій поведінки людини прийнято позначати англо-американським терміном «**політичний біхевіоризм**» (від англ. behavior – поведінка). Основна схема пояснення політичної поведінки при цьому була запозичена з психології. Психологія політичної поведінки як науковий напрям формується з середини 1930-х рр. у США. Його засновниками вважаються Ч. Меріам і Г. Лассвелл. Вони першими використали біхевіористичне розуміння зв'язку між політикою й індивідом як сукупності рухових, інтелектуальних, емоційно-психічних, вербальних реакцій (відповідей) людини на вплив зовнішнього політичного середовища.

В організаційно-методичному аспекті вирішальним у біхевіористичному підході до політики є політична поведінка окремих осіб. Тому одним із найбільш опрацьованих наукових напрямів у біхевіоризмі є електоральна поведінка. Однак цей підхід може бути використаний і при аналізі місця та ролі в політиці тих чи інших організацій, спільнот, елітарних груп, владних інститутів. Сучасна політична наука при розгляді політичної поведінки цим не обмежується. Вона застосовує комплексний аналіз антропологічних, психологічних, соціальних, світоглядних, історичних передумов, що лежать в основі її мотивації. Особливе значення має наявність усвідомлених особистих політичних інтересів і цінностей, конкретна політична обстановка, характер і вплив соціокультурного середовища.

Політична поведінка – це сукупність реакцій соціальних суб'єктів (спільнот, груп) на діяльність політичної системи.

Політична поведінка – це не лише поведінка окремих, індивідуальних учасників політики, а й усіх суб'єктів політичного життя. Саме тому можна вважати, що вона характеризує суб'єктно-об'єктні відносини у сфері політики, виявляючи ставлення суб'єктів політики до явищ політичного життя.

Політична поведінка включає в себе інші ключові уявлення – політичну участь, політичну діяльність і політичне відчуження. Якщо співвіднести їх із її рівнями, запропонованими М. Вебером, то можна вважати, що політична участь охоплює суб'єкти, що займаються політикою «за випадком» (базове поняття) і частково «за сумісництвом» (вторинна складова), а політична діяльність – це заняття політикою «за професією» і частково «за сумісництвом».

Політична участь – це вид політичної поведінки, який характеризує процес залучення індивідів і соціальних груп до політичного життя та їх вчинки з метою реалізації особистих або соціально значущих інтересів, потреб, настроїв засобами впливу. Це дія громадян на:

- функціонування політичної системи;
- формування політичних інститутів;
- процес вироблення (хід прийняття) та зміст політичних рішень;
- перебіг соціально-політичних процесів у суспільстві;

- формування органів державної влади та місцевого самоврядування.

Для політичної участі характерні дві форми:

- пряма, реалізована в безпосередніх діях індивідів (мітинги, демонстрації, страйки, референдуми);
- непряма, що характеризується їх включенням у політику через вибраних представників, партії, суспільні організації та рухи.

Політична участь може бути організованою (діяльність політичних партій) і *неорганізованою* (наприклад, заколот), *систематичною* (вибори) та *періодичною* (демонстрації).

Форми політичної участі

- дії по делегуванню повноважень (електоральна поведінка);
- активістська діяльність, направлена на підтримку кандидатів і партій у виборчих кампаніях;
- участь у роботі партій і груп інтересів:
 - ✓ у виборчих кампаніях, мітингах, зібраннях;
 - ✓ у прийнятті рішень, резолюцій, постанов;
 - ✓ у контролі (в межах конституційних прав) за діяльністю політичних лідерів;
 - ✓ у засвоєнні, зборі та передачі політичної інформації;
 - ✓ у політичних страйках;
 - ✓ у масових кампаніях громадянської непокори, визвольних рухах, революціях.

Політичні режими мають значний вплив на політичну участь. В авторитарному суспільстві більшість населення усунена від політичної участі, тоді як в демократичному вона виконує функції соціалізації та виховання громадян і є дієвим засобом їх самовираження, забезпечуваним інститутами правої держави.

Потреба в політичній участі залежить від конкретної обстановки і особистих якостей індивіда. Форми політичної участі – від властивостей людини (стать, вік, рід занять, освіта), режиму правління, конкретної соціально-економічної ситуації.

Політична діяльність – це професійна (або напівпрофесійна) сфера політики, системний, раціонально-прагматичний, активний вид політичної поведінки окремих осіб та інституціональних суб'єктів політики, спрямований на здійснення чи досягнення політичної

влади. Професійно політикою займаються глави держав, члени уряду, депутати парламенту, партійні лідери, ідеологи та члени керівних органів партій, рухів тощо.

Професійна політична діяльність включає розробку правових норм та управління різноманітними політичними інститутами:

- парламентська,
- державно-управлінська,
- муніципально-управлінська праця,
- партійний менеджмент,
- виборчий маркетинг.

Професійна політична діяльність забезпечує створення та вдосконалення політичних інститутів і регулювання та покращення суспільних відносин.

За вектором суспільного спрямування політична діяльність може бути

- інноваційною (зорієнтованою на впровадження нових політичних інститутів),
- стабілізуючою (спрямованою на збереження всього цінного в наявних структурах, недопущення деструктивних змін),
- консервативною (націленою на збереження старих інститутів і форм взаємодії),
- реакційною (зацікавленою у відновленні інститутів минулого).

На відміну від інших форм діяльності політична є прагматичною і тісно пов'язаною з реально існуючим суспільно-політичним ладом і не носить прогностичних, теоретико-конструктивних функцій.

Якщо ж основна мета політичної діяльності – реалізація політичних інтересів, то неправомірно в демократичному суспільстві зосереджувати її лише на вирішенні класових або громадських суперечностей. Там же, де є політичні інтереси, які можуть проявитися лише в одного індивіда, а не у мільйонів, і виникає політична діяльність. Вона саме і зосереджується на реалізації інтересів влади з найповнішим урахуванням найбільш широкого спектру плюралістичних зацікавлень.

Природно, що політика здійснюється людьми, рівень активності яких значно залежить від знання механізму її регуляції: закономірностей, специфічної мети, інтересів та інституційних освітніх норм, засобів виконання політичної мети.

Рушієм громадської діяльності є **політична свідомість**, що формується за допомогою інститутів політичної системи, політичних

і правових норм, традицій, політичної культури. Звичайно ж, факторами політичної діяльності, її визначальної мети, змісту та розмаху виступають політичні інтереси та правові норми.

Політичну поведінку особи може характеризувати не лише активна позиція, але і відчуження.

Політичне відчуження – процес сприйняття політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її. Воно фіксує наявність розриву між суспільством та особою, проявляється у безсиллі впливати на розвиток політичних подій, позиціонування політичних інститутів як ворожих її інтересам. Політичне відчуження зумовлене і такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень і відверто цинічної брехні.

Проявами відчуження є конформізм, соціальна апатія, абсентеїзм, відсутність інтересу до політичних знань, подій, відмова від виконання громадського обов'язку як форма протесту проти політики, влади, її лідерів.

Поширеною є типологія політичної поведінки, запропонована польськими дослідниками. Вони розрізняють два основних її типи.

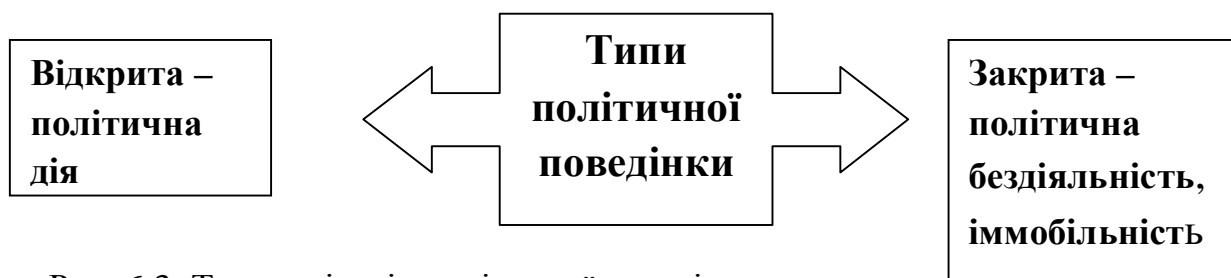

Рис. 6.3. Типологізація політичної поведінки

У межах **відкритої політичної поведінки** особа може виконувати такі політичні ролі:

- 1) звичайний член суспільства, пасивний, із незначним політичним впливом, малим інтересом до політики;
- 2) член громадської організації, суспільного руху;
- 3) член суто політичної організації (політичної партії), який цілеспрямовано та з власної волі бере участь у політичному житті;
- 4) громадський (особливо політичний) діяч;

5) професійний політик, для якого політична діяльність є не лише єдиним чи основним заняттям, засобом існування, а й сенсом життя;

б) політичний лідер – загально визнаний політичний діяч, керівник політичної партії, громадсько-політичної організації чи суспільно-політичного руху.

Закрита політична поведінка (політична іммобільність) також може проявлятися у різних формах, а саме:

1) виключеність із політичних відносин, зумовлена низьким рівнем розвитку особи або суспільства загалом;

2) політична виключеність як результат заорганізованості політичної системи, розчарування в політичних інститутах і лідерах, байдужості до їх діяльності;

3) політична апатія як форма неприйняття політичної системи, відмови від будь-яких форм співробітництва з нею. Може бути результатом її насадження насильницьким шляхом – придушенням масових соціальних і політичних рухів, окупацією тощо;

4) політичний бойкот як вияв активної ворожості до політичної системи та її інститутів.

Ці форми закритої політичної поведінки є вираженнями політичної відчуженості, яка полягає в зосередженні зусиль індивіда на розв'язанні особистих проблем і їх відриві та протиставленні суспільному та політичному життю. В міру зростання політичної відчуженості укорінюється згубна для існування політичної системи суспільства ідея, що кожен захищає себе сам, надіятися на підтримку офіційних владних структур немає сенсу.

6.5. Політична соціалізація, її механізми й етапи

Термін «соціалізація» в науковий обіг запровадили наприкінці XIX ст. американський соціолог Ф. Гіддінс і французький соціопсихолог Г. Тард. Його смисл визначався як «процес розвитку соціальної природи людини», «формування особистості під впливом соціального середовища». Сучасна соціологія уточнює розуміння цього поняття і трактує соціалізацію як процес засвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, що надають йому можливість функціонувати як повноправному членові суспільства.

У середині XX ст. в американській політології було сформульовано поняття «політична соціалізація» як різновид соціалізації загалом. Це процес входження людини в соціально-політичне середовище, опанування нею упродовж життя певної

сукупності політичних знань, норм і цінностей, набуття навичок політичної участі, оволодіння методами політичної діяльності, апробації різних типів і форм політичної поведінки.

Політична соціалізація – надзвичайно важливий чинник суспільного життя. Маючи властивості процесу, тобто рухливості, неперервності, гнучкості та багатства форм, зміни якості, вона є зручним засобом у діяльності багатьох політичних сил. Усі вони можуть знайти вигідні для себе способи впливу на політичну свідомість громадян і їх політичну поведінку.

Виділяють такі **рис**и політичної соціалізації особи:

- вона триває упродовж усього свідомого життя індивіда та проходить кілька стадій, що мають свою специфіку;
- поєднує механізми зовнішніх соціальних впливів та індивідуально-специфічні властивості окремої особи у сприйнятті, відборі та засвоєнні елементів політичного життя;
- за характером протікання може бути визначена як первинна та вторинна, пряма й опосередкована.

Первинна соціалізація означає формування політичної культури індивіда в процесі простого засвоєння політичної інформації та цінностей як готових форм, із подачі інших людей, у їхній інтерпретації. Такий тип має чітко виражений характер у дитячому віці.

Під час **вторинної соціалізації** виявляється здатність людини до самостійного аналізу політико-культурних явищ і формування власної системи політичних уявлень, оцінок і норм поведінки.

Пряма політична соціалізація характеризує процес становлення політичного індивіда на основі досвіду особистої участі в політиці, безпосередньо реалізованої ним самим необхідності вирішувати ті чи інші політичні питання, а також можливості зробити вільний політичний вибір згідно зі своїми переконаннями.

Опосередкована соціалізація вказує на певну залежність особи в ході сприйняття нею політичних явищ від конкретно-індивідуальних обставин її життя. Це можуть бути протиріччя між особистими морально-етичними установками та середовищем перебування, ситуація, що змушує підкоритися непереборним обставинам, цілеспрямований маніпулятивний вплив ззовні, відсутність прямого доступу до джерел первинної політичної інформації тощо.

Процес взаємопроникнення політичного та людського, внаслідок чого індивід набуває, демонструє і видозмінює свої якості політичної людини, проходить **чотири основні стадії** (виділяють різну кількість таких періодів – від двох до чотирьох):

1) **рання соціалізація.** Відбувається у віці з 3–4-х до 7 років. Дитина, перебуваючи в колі родинного спілкування, під впливом ставлення до політики, яке демонструють її батьки, домашніх розмов на цю тему набуває перших знань про політику. У неї формуються сімейні начала політичних поглядів та уподобань, зачатки політичної психології, позитивні чи негативні емоції;

2) **соціалізація періоду становлення особистості.** Це роки навчання в загальноосвітній школі та ВНЗ. У цей час активно розвиваються процеси вторинної та прямої соціалізації. Особа усвідомлює основний зміст і різноманіття загальносуспільних і групових політичних цінностей, безпосередньо стикається з результатами практичної політики, здобуває початковий досвід особистої політичної поведінки як виборець, учасник громадських рухів або окремих політичних акцій. Вагомішим стає багаж політичних знань, значно ширшою – гама політичних почуттів;

3) **період соціальної зрілості** (25-ти – 60–65-тирічний вік). Як правило, це найактивніша стадія самореалізації індивіда як політичної особистості. Людина може пройти шлях від рядового учасника політичного процесу до загальнонаціонального лідера, від простого споживача політичної інформації до експерта з політичних питань, від виконавця чужих настанов до теоретика-ідеолога, який сам є розробником ціннісних систем, творцем суспільно значущих ідей і програм. На цій стадії соціалізації політична культура індивіда зумовлена рівнем політичної суб'єктності, якого він досяг. Політичні уподобання остаточно усталюються або зазнають неодноразових корекцій. Ставлення до політичних подій визріває внаслідок складної взаємодії раціонально-практичних та емоційно-психологічних елементів політичної свідомості й поведінки особи;

4) **соціалізація в завершальний (післятрудоий) період життя людини.** Для більшості громадян у цей час характерним є зниження політичної активності, переважання побутової свідомості. Участь у громадсько-політичних акціях вмотивована переважно колективними емоціями групи спілкування, до якої входить індивід. Інтерес до політики не зникає, але часто служить лише підставою для відверто скептичних і критично-гострих оцінок діяльності політиків.

На всіх вищерозглянутих стадіях політичної соціалізації людина проходить **політичну адаптацію** (приспособлення до політичної сфери, норм, інформації, інститутів, дій політичних суб'єктів і власних політико-рольових функцій) та **інтеріоризацію** (процес засвоєння політичних цінностей і настанов, форм і типів політичної поведінки, властивих певним соціальним групам та інтегрування елементів політичної системи в структуру власної свідомості).

Людина політично соціалізується як індивід, представник певної соціальної групи (спільноти) і член суспільства в цілому. Ця теза методологічно є дуже важливою при дослідженні чинників політичної соціалізації.

На загальносуспільному рівні людина відчуває на собі вплив глобальних проблем сучасності (загроза ядерної війни, регіональні воєнні конфлікти, міжнародний тероризм, екологічні небезпеки). Вона співвідносить їх із поняттями загальнолюдських цінностей і національних інтересів, прикладами дружніх, гуманістично-змістовних, суверенних стосунків між державами та народами, внаслідок чого в неї формуються світоглядні аспекти політичної свідомості.

Належність індивіда до певної соціальної групи зумовлює механізм його політичної соціалізації залежно від місця, яке ця група займає в системі суспільних відносин. Важливими тут є відносини власності та споживання, пов'язані з конкретною сферою трудової діяльності особи (матеріальним виробництвом, культурою і мистецтвом, освітою і наукою, підприємництвом тощо), а також рівень загальної культури соціальної групи і характер особистісного спілкування між її учасниками.

На індивідуальному рівні формуються психологічні імпульси готовності до політичної дії або стан політичного відчуження, який також є елементом політичної поведінки. У процесі політичної соціалізації відбувається формування, розвиток і відтворення певної політичної культури окремих громадян і суспільства в цілому, накопичується загальносуспільний політичний потенціал.

Вибір індивіда на користь політичної дії або пасивності залежить від складної системи детермінант, що утворюють кілька груп: інституціонально-нормативні; ідеологічні; ціннісні; статусно-рольові та персоніфіковані; психолого-емоційні; соціально-економічні та демографічні; форс-мажорні; глобальні.

Детермінанти – сукупність внутрішньо сформованих суб'єктом (більш-менш стійких) мотивів і стимулів прийняти те чи інше рішення та зовнішніх (об'єктивних) чинників впливу на нього (так званих регуляторів). Останні за певних умов (якщо їхня дія має тривалий чи стресовий характер, наприклад, стан суспільної депресії, глибока політична криза, війна, наступальна пропаганда чи агітація з боку певних політичних сил) здатні різко прискорити процес політичної соціалізації особи, скоригувати тип поведінки суб'єкта від толерантного до агресивного, від аполітичного до активно-учасницького із солідарним або протестним потенціалом.

Вплив зовнішніх регуляторів на суб'єкт політики може мати різні соціально-психологічні наслідки:

1) сприяти подальшому зміцненню та збагаченню вже сформованої мотиваційної системи індивіда чи групи;

2) так чи інакше коригувати політичні уподобання, інтереси, активність тощо, але сприйматися як природний процес і таким чином створювати передумови для усвідомлення суб'єктом необхідності змін у рівнях і формах своєї політичної поведінки;

3) викликати стан амбівалентності, двоїстості чуттєвих переживань, своєрідну «політичну депресію» як комбінацію настроїв зацікавленості, тривоги та протесту. Суб'єктові необхідний певний час, аби правильно оцінити зовнішні регуляційні впливи: як політичну волю, що є домінантною (неминучою, і з цим треба змиритися), як цінність, корисну для його власної мотиваційної системи, чи спробувати поставити «загороджувальні бар'єри» перед небажаним проникненням у його мотиваційне «Я» неорганічних, в принципі неприйнятних для нього елементів.

Чинники політичної соціалізації деякі політологи поділяють на такі види:

– *політичні та громадські інститути*: а) власне політичні (форма державного правління, політичний режим, діяльність політичних партій, конкретні політичні події); б) неполітичні (освітня, культурно-духовна й інформаційна сфери, національні традиції, пам'ять і досвід);

– *соціальні чинники*: а) походження особи та сімейне виховання; б) соціальне оточення (вплив групових форм спілкування та колективних потреб і настроїв); в) соціальне становище (професія, особистий статус, рівень забезпечення матеріальних і духовних потреб);

– *правові норми*: визначають правовий зв'язок особи з державою, права, свободи й обов'язки людини та громадянина; встановлюють систему адміністративної та кримінальної відповідальності і таким чином формують правосвідомість як необхідну умову існування політичної свідомості громадян і виявлення ними суспільно корисної політичної поведінки;

– *ситуації форс-мажору*: соціальні та політичні конфлікти, війни, акції політичних екстремістів, стихійні лиха;

– *міжнародна політика*: позиції країни в світі, рівень суверенітету, інтегрованість у міжнародні структури, політичні та соціально-економічні надбання інших держав, способи вирішення проблемних і конфліктних ситуацій тощо.

У процесі політичної соціалізації формуються певні **типи політичних особистостей** залежно від ступеня готовності індивіда брати участь у політичному житті:

1) *активісти*: демонструють активне ставлення до політики, як правило, усвідомлене й обґрунтоване; самі прагнуть влади, виявляють лідерські якості на державній чи партійній роботі, очолюють опозиційні рухи;

2) *компетентні спостерігачі*: добре розуміються на політиці, але участь у ній не є для них основним заняттям (представники інтелігенції, учені-політологи, бізнесмени);

3) *компетентні критики*: політичні знання застосовують для обґрунтування негативного ставлення до влади; часто займають вичікувальну позицію, але прагнуть до публічного визнання своїх поглядів і потенційно готові до боротьби за владу;

4) *пасивні громадяни*: більшість із них до влади ставиться негативно й упереджено, зокрема через те, що особливо політикою не цікавиться; політична участь для них епізодична та випадкова;

5) *політично відчужені*: таким особам властивий фактично нульовий стан політичної суб'єктності; їхня поведінка майже не містить елементів дії, пов'язаної з політикою, за винятком вимушеного виконання розпоряджень влади.

Політологи звертають також увагу на якісні **типи політичної соціалізації** за критеріями соціальної етики та моралі:

– *гармонічний тип*: можливий у розвинутих демократіях; існує постійний і процедурно внормований діалог між владою та громадянським суспільством; засвоєння політичних цінностей нації поєднується з повагою до політичних культур інших народів;

– *гегемоністський тип*: має потужну ідеологічну складову; політичні цінності й ідеали окремого політичного режиму активно пропагуються як найкращі взірці для інших суспільств; може виявлятися також у міжгрупових відносинах;

– *конфліктний тип*: формується на основі гегемоністського або в боротьбі з ним; характеризує ситуацію зіткнення різних політичних культур чи субкультур;

– *плюралістичний тип*: наявність автономних субкультур у суспільстві не призводить до конфліктів на політичній, національній чи соціальній основі, оскільки більшість громадян визнає пріоритетність загальносуспільних цінностей (громадянські свободи, національна злагода, права і гідність людини, дотримання закону тощо).

Першоджерела

1. Лебон Г. Психология народов и масс // Политология: хрестоматія / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 586–588.

2. Адорно Т. Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из «Авторитарной личности») // Политология: хрестоматія / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 588–600.

Глава 7. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ СУЧАСНОСТІ

7.1. Поняття політичного режиму: його сутність та основні компоненти

Політичний режим (фр. *regime*, від лат. *regimen* – управління) є одним із базисних понять політології. Порівняно з такими категоріями, як форми державного правління й устрою, цей термін є найменш визначеним. Це пов'язано з близькістю понять, із тим, що ті ж явища та процеси політичного життя стосовно чогось одного можуть характеризуватися як форма державного правління, а щодо іншого – як політичний режим.

Російський політолог А. Циганков вважає, що у політичній науці існує щонайменше дві традиції в осмисленні політичних режимів. Одна з них пов'язана з **політико-правовим (інституціональним) підходом**, інша – із **соціологічним**. Розходження, наявні в рамках цих традицій, досить істотні, хоча аж ніяк не непереборні. У першому

випадку увага приділяється формально-юридичним, процедурним характеристикам здійснення влади, у другому – її соціальним підставам і походженню.

Представники інституціонального напрямку схильні змішувати поняття «режим» із формами правління або державного ладу. До цієї групи примикають і неоінституціоналісти, які, по-перше, пов'язують режим із конституційними діями, по-друге, відмовляють військовим диктатурам у праві називатися режимами.

Інституціональний напрям політичного аналізу режимів першочергово осмислює ті зв'язки між суспільством і державою, які склалися реально і не обов'язково відповідно до запропонованої конституції й інших правових актів. У цьому випадку режим розглядається не тільки як форма (правління чи державного устрою), не тільки як структура влади з властивими їй методами реалізації політичної волі, але й як баланс, відповідність, наявні у взаєминах соціального та політичного. Сам термін «порядок», «режим» із часу виходу у світ роботи А. Токвіля «Старий порядок і революція» має зовсім інше значення.

У рамках соціологічного осмислення режимів є значна розмаїтість позицій, тому представники другого нерідко не проводять ніяких розмежувань між політичними режимами та системами. У той же час практично всі представники цього напрямку сходяться на тім, що режими не можуть бути трансформовані шляхом зміни правових процедур. Кожний режим обумовлений певними соціальними підставами. Якщо вони змінюються, перехід може відбутися.

Одне з характерних у цьому відношенні визначень політичного режиму належить **М. Дюверже**, який в одному випадку розглядав його як «структуру правління, тип людського суспільства, що відрізняє одну соціальну спільність від іншої», а в іншому – як «певне сполучення системи партій, способу голосування, одного або декількох типів прийняття рішень, однієї або декількох структур груп тиску». Тут режим – більш складна організація, ніж сукупність юридичних механізмів або навіть прагнення правлячого класу.

Під **політичним режимом** розуміється сукупність елементів ідеологічного, інституціонального та соціологічного порядку, що сприяють формуванню політичної влади даної країни на певний період.

Ж.-Л. Кермопа

Російські політологи Ф. Бурлацький і А. Галкін пов'язують аналіз режимів із виявленням не тільки моделей поведінки, але і соціальної природи політичної влади. У сукупності ж вивчення режиму вимагає, на їхню думку, відповіді на наступні питання: які угруповання панівного класу перебувають у керівництва державою; яким методам керування віддається перевага – прямим, насильницьким або непрямим, демократичним; які партії або партійні коаліції виступають як керівна чинність; чи допускається й у яких межах діяльність інститутів соціальної боротьби та тиску, зокрема опозиційних, революційних партій, профспілок та інших форм об'єднань трудящих; яке положення особистості в державі?

Українські політологи трактують **політичний (державний) режим** як сукупність прийомів і засобів здійснення державної влади. Вони дуже різні і конкретизують основні показники форми державного правління й устрою в конкретній країні.

Загальними показниками будь-якого політичного режиму науковці вважають:

а) ступінь захищеності та забезпеченості гарантіями прав і свобод громадян (політичного й ідеологічного вибору, економічної свободи) та врахування інтересів різних соціальних груп (у тому числі меншин);

б) способи легітимізації державної влади;

в) методи, інтенсивність і правова обґрунтованість використання силових структур, інших ресурсів влади;

г) співвідношення правових і неправових способів здійснення владних функцій;

ґ) механізм ідеологічного тиску.

Основні ознаки політичного режиму

А. Циганков виділяє п'ять відмітних ознак політичного режиму.

По-перше, його недостатньо зв'язувати лише з формою правління. Режим близький до політичної системи, розкриває її динамічний аспект. Будь-який режим у своїй діяльності прагне опиратися на сформовану систему економічних інтересів і культурних цінностей, а його дії неодмінно опиняються усередині цієї системи, зміцнюючи або послабляючи наявні в ній зв'язки та відносини. Він приречений вирішувати проблеми взаємин, що складаються між державою та громадянським суспільством. Адже саме в структурах

громадянського суспільства кореняться відносини уряду й опозиції, що є ключовими в характеристиці типу й особливостей режиму.

По-друге, він забезпечує не тільки динамізм, але і певну стабілізацію політичної системи, приводячи її елементи, структурні характеристики в упорядковану взаємодію, забезпечуючи їхню злагодженість і координацію. Це завдання також вирішується ними успішно лише в тому випадку, якщо політико-правові механізми створюються з урахуванням устрою й особливостей розвитку соціальних структур. Проблема полягає не тільки в тім, щоб надати суспільству певну «формулу легітимності» (наприклад, президентську або парламентську модель), але й щоб виявити соціально-історичні передумови для її «трансплантації».

По-третє, режим, безсумнівно, являє собою сукупність владних структур, що дозволяють правлячому класу здійснювати покладені на нього повноваження. В одних випадках можуть існувати інститут багатопартійності та розвинені структури цивільного суспільства, в других – політичні рішення приймаються і реалізуються режимом, спираючись на принципово інші структури та механізми, без усякого узгодження із суспільними інтересами. Одне з визначень режимів, що звертає увагу на цю сторону проблеми, належить відомому американському дослідникові Марку Хагопіану. Він розглядає режим «як специфічну інституціональну структуру, що характеризує політичну систему країни» і діяльність якої ширше, ніж уряду або окремих груп офіційних осіб, представлених в інститутах.

Тут необхідно мати на увазі, зазначає А. Циганков, що режими, як справедливо відзначається дослідниками еліт, функціонують не тільки на підставі тих постанов, які схвалюються в рамках наявних у суспільстві політико-правових процедур. Не менш важливі неформальні механізми прийняття політичних рішень. Р. Макрідіс зауважує: «У той час, як вивчення командної структури завжди наділяє нас знанням того, який її формальний устрій, вивчення еліти майже завжди забезпечить нас інформацією щодо відсутніх (й іноді більш важливих) зв'язків в організації – розподілу та межах влади». Досвід різних політичних устроїв переконує, що поняття панівного класу не є беззмістовним, а політика нерідко «робиться» представниками великих фінансових і промислових кіл, тими, хто наділений ресурсами політичного впливу. Тому владні структури не слід ототожнювати лише з формально-юридичними механізмами здійснення влади.

По-четверте, будь-який режим у своїй діяльності звертається до тих або інших методів досягнення цілей. Залежно від того, які прийоми (ненасильницькі чи примус) використовуються, вони відрізняються один від одного. Важливо не змішувати між собою методи здійснення влади та відповідні владні структури. Свідомством того, що це не те саме, служить, наприклад, багатий досвід функціонування авторитарних режимів. Маючи репресивні структури політичної влади, вони далеко не завжди звертаються до фронтального насильства в досягненні поставлених цілей. У тих випадках, коли більш ефективним виявляється переконання, а не примус, репресивний за своєю природою режим може, всупереч очікуванням, бути здатним виявити «невластиву» для нього гнучкість і схильність до компромісів. Можливо, тут заслуговує згадування один із методів масової мобілізації, використаний персонально І. Сталіним на початку Вітчизняної війни з фашизмом. Пряме звернення до націй («Брати й сестри!»), культивування національної єдності в умовах загальної небезпеки зіграло не останню роль у досягненні цілей режиму, сутність якого зовсім не змінилася – всіма способами зберігати владу.

Таким чином, методи здійснення влади та владні структури можуть істотно відрізнитися. Тому варто підкреслити, що режим (і політична система) володіє не тільки специфічними структурами влади, але й особливими методами її реалізації.

По-п'яте, режим, у порівнянні зі системою, має власні тимчасові характеристики (американські політологи Дж. Барнс, М. Картер і М. Скінмор: «Режим – специфічний період дії політичної влади, здійснюваної в рамках політичної системи»). Та сама політична система може функціонувати в різних режимах.

Підсумовуючи сказане, політолог формулює наступне визначення політичного режиму, підкреслюючи, що воно зовсім не є новаторським, оскільки всі основні його компоненти були вже проаналізовані політичною думкою, починаючи з античності.

Політичний режим – сукупність певних структур влади, які функціонують у загальних (структурних і тимчасових) рамках політичної системи суспільства й переслідують цілі її стабілізації, опираючись на сформовані (або ж складні) соціальні інтереси і використовуючи специфічні методи. Таким чином, режим – це свого роду життя, «подих» політичної системи, її впорядкована динаміка. Він досить близький до політичної системи змістовно (на підставі

спільності 1–3-ї ознак), що в ряді випадків дозволяє розглядати ці поняття як взаємозамінні.

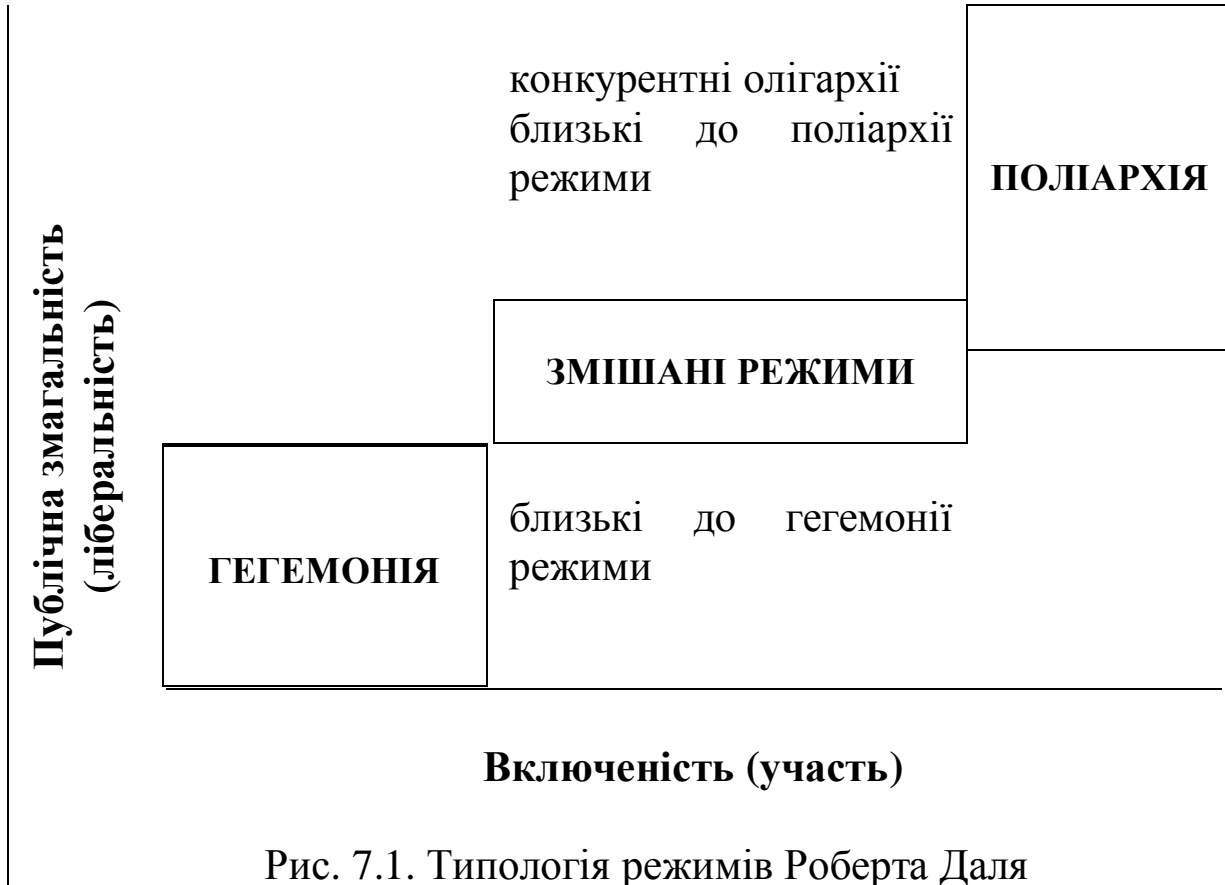
До **структурних елементів політичного режиму** включають:

- політичні структури державної влади, їх реальний статус і роль у суспільстві;
- методи здійснення державної влади (яким способом управління та панування віддається перевага – прямим чи непрямим, насиллю чи переконанню);
- реальний рівень свобод людини, обсяг її прав;
- методи вироблення політичних рішень;
- способи врегулювання конфліктів;
- плюралізм, зокрема наявність чи відсутність легальної (нелегальної) опозиції;
- конфігурацію партійної системи (однопартійні чи багатопартійні);
- ідеологію і те місце, яке відводиться їй у мобілізації суспільства;
- форми ставлення населення до політичної участі (політична пасивність, мобілізована або автономна участь);
- тип легітимності (харизматична, традиційна, раціонально-легальна, ідеологічна тощо);
- структурованість правлячої еліти (ступінь її згуртованості, відкритість і закритість, канали рекрутування);
- характер політичного лідерства (відкритий, закритий, авторитарний, ліберальний стилі управління);
- ступінь розвитку інститутів громадянського суспільства, основні форми їх взаємодії з державою;
- рівень свободи ЗМІ (наявність незалежних ЗМК, вільний доступ до інформації);
- розподіл повноважень між основними гілками влади (злиття всіх гілок влади, домінування виконавчої влади тощо);
- роль виборів у політичному житті суспільства.

7.2. Основні типи політичних режимів сучасності

Типологія політичних режимів розроблена **Робертом Далем** ґрунтується на двох критеріях: ступінь ліберальності режиму, що зумовлюється рівнем відкритості політичних інститутів, а також гарантіями, що дозволяють членам політичної системи претендувати на керування суспільством; його здатність забезпечити публічну

змагальність у боротьбі за владу й рівень включеності громадян у політичний процес, що визначає загальну чисельність дорослого населення, що є учасником політичного процесу й здатного на відносно рівній основі контролювати урядову роботу (Рис. 7.1.).

Таким чином, перший критерій пояснює, які є можливості для участі та політичної діяльності (у тому числі і для опозиції), а другий – яким чином вони практично використовуються.

Гегемонії відрізняються вкрай низьким ступенем включеності громадян у політичний процес, не надаючи для цього яких-небудь інституціональних можливостей.

Поліархії представляють режими, що забезпечують громадян всією повнотою участі в політичній діяльності.

Гегемонії та поліархії – скоріше ідеальні типи, ніж реально існуючі режими. Більш часті змішані режими, що представляють собою всілякі варіанти перетинання виділених критеріїв. Це, наприклад, конкурентні олігархії, у яких інститути політичної участі використовуються лише вузькоелітарними угрупованнями.

Моделі взаємодії режиму й опозиції

В умовах гегемонії формується **нелояльна модель** взаємодії уряду й опозиції. Режим забороняє будь-яку опозицію й робить все можливе для її повного зникнення. Причому критичні настрої викорінюються не тільки поза, але й усередині правлячої партії, як це було, наприклад, у випадку з комуністичними партіями в СРСР і Східній Європі, побудованими відповідно до твердих принципів демократичного централізму. Громадяни в такий спосіб повністю відчужені від політики й ідеології уряду, можливостей контролювати соціальні, економічні та політичні структури.

Твердий режим не в змозі визначити, яка опозиція представляє для нього загрозу, а яка є безпечною. Тому принциповою лінією його поведінки, на думку **Р. Даля**, є така: «не повинно проводитися ніяких розходжень між прийнятною та непринятною, лояльною і нелояльною опозиціями, між опозицією, права якої варто захищати, й опозицією, що підлягає репресіям». Але якщо будь-яка опозиція розглядається як потенційно небезпечна й утискується, то навіть потенційно доброзичлива опозиція неминуче трансформується в нелояльну.

Отже, будь-яка опозиція в умовах гегемонії перетворюється в потенційно нелояльну і, з погляду режиму, повинна бути знищена. Тому опозиція, якщо їй і вдається вижити в таких умовах, існує нелегально і не може не бути нелояльною режиму.

Лояльна модель взаємодії уряду й опозиції. Зовсім інакше будуються відносини режиму й опозиції в умовах поліархії. У тих випадках, коли в поліархії відносно благополучно дозволяються характерні для неї проблеми досягнення соціальної рівності та подолання конфліктних тенденцій, опозиційні партії і рухи виступають переважно як лояльні режиму. Але поліархії – системи винятково гнучкі, рухливі, сприйнятливі до змін. Тому критична маса лояльної опозиції режиму аж ніяк не залишається постійною. Число її представників може мінятися залежно від успіху у вирішенні виникаючих перед суспільством проблем. Якщо вони (пов'язані, наприклад, із технологічною перебудовою виробничих структур) дозволяються, торкаючись інтересів незначної частини населення, то

режим опирається у своїх діях на широку соціальну коаліцію й у суспільстві зберігається ідейно-політична єдність.

Напівлояльна модель взаємодії уряду й опозиції. Значно складніше зберегти таку єдність у перехідних умовах, коли в основному створюються змішані режими різного типу. Нерідко відбувається звуження соціальної опори урядової політики. Відповідно й опозиція, представляючи певні соціальні інтереси, міняє своє відношення до режиму від лояльності до напівлояльності. Ще складніше зберегти соціальну інтегрованість у суспільстві, якщо режим ніяк не візьме до уваги зацікавлення значних соціальних верств, які представляє опозиційна партія. Тоді режим виявляється поставленим у положення часткової ізоляції від суспільства, а опозиція усе більше трансформується в захисницю громадських інтересів і стає менш лояльною до політики влади. Суспільство, що перебуває в таких умовах, знаходиться в стані ідейно-політичної поляризації, що загрожує його фрагментацією і навіть повним розпадом.

Таким чином, відносини режиму й опозиції в умовах змішаних режимів аж ніяк не безхмарні. Це стосується усіх змішаних режимів, у тому числі близьких за своїми структурними характеристиками до демократій. Але сказане особливо справедливе відносно демократій олігархічного типу, коли частина демократичних інститутів установлена, але усе ще не вкорінена соціально – не створені адекватні соціальні й економічні зв'язки, об'єднання громадянського суспільства.

В українській політологічній літературі **типи політичного режиму** традиційно поділяють на демократичні та недемократичні (авторитарні). Це важливо для вичленовування їх основних показників.

Демократичний режим – стан політичного життя суспільства, при якому державна влада здійснюється на основі принципів широкої та реальної участі громадян і їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності державних органів, дотриманні прав і свобод людини.

Його основним різновидом традиційно вважався ліберальний режим. Однак тенденції розвитку політичних систем у розвинених країнах внесли значні корективи в розуміння демократичних

цінностей. Якщо ліберальна класична демократія була за своєю суттю індивідуалістичною (демократією індивідів), то сучасна стала демократією організацій, політичних партій, асоціацій, груп інтересів та інших суб'єктів, що входять до політичної системи суспільства.

Але плюралістична демократія, в центрі уваги якої є організації та групи, стане практично марною для суспільства, якщо в його політичній і правовій системах ігноруватиметься свобода особи.

Політичний режим є демократичним настільки, наскільки держава гарантує людині прояви її свободи у трьох аспектах:

- як індивіду (особистості);
- як соціальному суб'єкту (члену громадських і професійних груп, інших інститутів суспільства);
- як громадянину (підданому держави), міра свободи якого конституційно визначена та гарантована.

Поєднання цих іпостасей свободи індивіда стає можливим саме в рамках демократичного режиму. Він здатний не тільки нести в собі необхідні гарантії свобод, але й забезпечувати оптимальні умови сполучення різних інтересів, їх злагодженість. Сучасну форму такої гармонізації являє собою плюралістична демократія, яка коригує класичну ліберальну ідею з урахуванням сучасної динаміки суспільного розвитку. Звичайно, чимало положень теорії лібералізму про максимально можливу свободу особистості сьогодні достатньо використовувані у практиці держав, що переходять до демократії. Однак для вже існуючих демократичних систем Заходу лібералізм як основоположний принцип конституційного устрою демократичних держав у його класичному вигляді вже відійшов у минуле. Його доповнює політичний плюралізм в єдності з ідеологічним та економічним. І це є закономірним тією мірою, якою відсутність такого плюралізму призводить до переродження демократії в авторитаризм або в його крайній прояв – тоталітаризм.

До **основних ознак** демократичного режиму належать:

- а) рівність громадян перед законом, гарантованість державою їх прав і свобод;
- б) виборність представницьких органів влади населенням;
- в) юридично визначена строковість повноважень представницьких органів;
- г) розвинена система демократичних інститутів;

- г) пряма участь громадян у вирішенні загальних справ;
- д) реальне здійснення поділу державної влади;
- є) політичний плюралізм із урахуванням інтересів меншин.

Демократичний режим має кілька основних різновидів:

- ліберально-демократичний;
- радикально-демократичний;
- національно-демократичний та ін.

Недемократичні режими – це такі, за яких державна влада здійснюється шляхом обмеження та порушення формально проголошених прав і свобод людини.

Їх основні ознаки:

а) формальне закріплення в конституційних актах мінімуму прав і свобод громадян при відсутності правових механізмів та інших гарантій їх здійснення;

б) надмірна централізація державної влади;

в) тенденція до використання неправових засобів здійснення влади;

г) застосування примусових методів управління;

г) протиправне використання силових структур;

д) у деяких випадках авторитаризм може досягати крайнощів у прагненні держави повністю контролювати всі сфери суспільного життя (економіку, ідеологію, духовно-культурний розвиток).

До **антидемократичного типу** в історії держав належали такі його різновиди, як:

- деспотичний (режим необмеженої влади та свавілля в управлінні при відсутності його правових і моральних основ, повній безправності підданих);

- тиранічний (панування жорстких способів здійснення влади при режимі одноособового правління в античних державах);

- військово-диктаторський;

- расистський;

- фашистський;

- мусульмансько-фундаментальний та ін.

Усі перелічені режими, як і тоталітарний, мають авторитарний характер. Він лише проявляється в них різною мірою.

Авторитарний режим заслуговує особливої уваги. Саме за його умов інститути демократії існують формально, державні рішення

приймаються правлячою елітою, функції якої не обмежуються законом, офіційно визнається пріоритет державних інтересів. При тоталітарному режимі (крайня форма авторитарного) особливо помітні: методи силового ідеологічного тиску; недопустимість політичної опозиції; зрощення державного апарату з партійним; жорстка централізація управління; протизаконне використання силових структур; мілітаризація державної політики; підміна державних і правових механізмів створенням неконституційних органів (наприклад, органів позасудової репресії в колишніх соціалістичних державах).

Однак у реальному житті в будь-якому політичному режимі завжди проявляється поєднання рис авторитарності та демократизму, тобто «чистих» режимів практично не існує. Це особливо важливо сьогодні для пояснення суті політичних режимів у державах перехідного періоду: там, де вибір між демократією й автократією лежить у руслі політичного курсу, політичний режим має дуже багато особливостей. Вибір демократичного шляху розвитку сам по собі не несе автоматичної свободи, зростання благоденства, справедливості та безпеки.

Тоталітарний режим залишив у спадок корупцію, протекціонізм, скакання цін і їх перекис, зовнішній борг тощо. Цими чинниками визначається специфіка засобів, прийомів здійснення державної влади перехідного періоду. В Україні після ліквідації тоталітаризму здійснюється перехід до демократичної державності. В її політичному режимі сполучаються риси демократичного режиму із застосуванням авторитарних підходів. Тому повна централізація і жорсткий державний контроль у деяких випадках є необхідними. Головним же показником будь-якого перехідного періоду є людина: якщо в політичній спільноті підґрунтям і метою політичної дії не виступає індивід, то там немає демократії або вона існує формально.

7.3. Природа демократії, її історичний розвиток, принципи та типи

Слово «демократія» (буквально – народовладдя) походить від давньогрецького словосполучення, яким позначали державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті постанов і врядуванні належала народним зборам і голосуванню. Вважають, що вперше цей термін пролунав із вуст афінського стратега Перикла: «Ми називаємо

себе демократією, оскільки наше управління перебуває в руках багатьох, а не кількох».

Розвиток демократії має «природний характер». Це не означає, що вона утверджується автоматично, поза волею і свідомою участю людей. Як і інші надбання людства, демократія є наслідком зусиль і боротьби тих, хто вбачав у ній дещо, що заслуговує на подальше збереження та відтворення. Та все ж мусимо визнати, що в демократичних формах правління є щось таке, що відповідає людській природі. Саме це «щось» і стало запорукою того, що жодні спроби скасувати її повністю ніколи не були цілковито успішними. Демократія допомагає виховати, розгорнути вільну людську особистість, і тільки вона створює справжні життєві шанси для більшості людей. Усі інші, недемократичні форми суперечать прагненню людини до самостійності та свободи, деформують її волю і пригнічують гідність.

Говорячи про природність демократії, її відповідність людській природі, маємо на увазі, насамперед, те, що вона дає змогу людині реалізувати інтерес до суспільного життя, втілити глибоко притаманну кожній особистості потребу (у декого – жагу) суспільного визнання. За допомогою демократії людина виявляє можливість впливати на стан справ і перебіг подій у державі, усвідомлювати власні інтереси як органічну складову суспільних. У своїй глибинній основі жива демократія містить здорову потребу людини у спільній грі з проблемами та варіантами їх розв'язання, промовама й гучним схваленням (чи обуренням), риторичним мистецтвом і несподіваним вираженням чиєїсь (а іноді – власної) мудрості, зваженості та дотепності.

Отже, погодимося і Д. Д'юї, який писав: «Основа демократії – це віра у здібності людської природи, інтелект людини й силу накопиченого спільного досвіду людей. Це віра не в те, що усе це наявне у довершеному вигляді, але у те, що, якщо сприяти, це може зростати і бути спроможним генерувати дедалі більшою мірою розвиток знань і мудрості, необхідних для скерування спільних дій».

Незважаючи на те, що етимологія слова «демократія» немовби не викликає жодних питань, слід визнати, що це один із випадків, коли буквальний переклад не сприяє розумінню суті, а іноді цьому навіть заважає. Скажімо, якщо це влада саме народу, то кого треба достеменно ним вважати? Який обсяг влади він може на себе взяти? Над ким народ цю владу здійснює? Чи може взагалі належати влада народові? Отже, треба визнати, що слово «демократія» позначає не

тільки явище влади у його живій конкретиці, а складну проблему (а ще точніше – їх низку), яку ніколи не можна розв'язати раз і назавжди.

Існує набір певних критеріїв, за допомогою яких можна зробити висновок, наскільки в тих чи інших умовах розвинена демократія:

1. До них належать елементи демократичного ладу, які існували вже в античні часи – це **вільні громадяни, які є головними дійовими особами суспільного самокерування**. Вони мають інтерес до суспільного життя, обізнані в ньому і власними силами й участю впливають на нього в тому напрямі, який вони вважають бажаним і правильним. Отже, недостатньо мати просто «населення», таких собі пересічних «мешканців», які ведуть відокремлене від усіх існування. Треба усвідомлювати, що без наявності вільних, гідних, таких, що поважають себе, громадян демократія по-справжньому відбутися не може. Становлення міцної та дієвої демократії в нашій країні, втім, як і в умовах інших перехідних суспільств, є невіддільним від формування свідомого громадянства, почуття громадянського обов'язку й готовності діяти для його втілення.

2. Другим елементом, що формує основи демократичного ладу, є **визнання усіх громадян рівними та рівноправними**. Кожен учасник демократичного процесу, будь-якої демократичної процедури повинен знати та визнавати принцип формальної рівності громадян. Для того, щоб демократія запрацювала й давала наслідки, спільнота має стати тим механізмом, який перетворить свідомість, волю та сумління (як почуття обов'язку) кожної людини на її голос, котрий вона віддасть за рішення, яке вважатиме істинним, за особу, яка, на її думку, є найбільш гідною (досвідченою, мудрою, наділеною чеснотами). Цей ззовні формальний принцип рівності є однією із фундаментальних моральних засад демократії.

3. Третім важливим елементом демократичного устрою є **повага до спільно прийнятих рішень і готовність сумлінно виконувати їх**. В основі цього принципу лежить припущення (яке давно набуло характеру переконання), що рішення, схвалене внаслідок публічного обговорення, шляхом проголошення та зіставлення різноманітних альтернатив і пропозицій, найчастіше буває найбільш прийнятним, виваженим і таким, що відповідає здоровому глуздові. Спільні воля та зусилля немовби допомагають подолати обмеженість і слабкість кожного окремо. Це надає особливої сили та значущості колективній постанові. На цьому ґрунтується один із засадничих принципів

демократії – влада більшості, коли загальнообов’язковим вважається рішення, за яке проголосувала більшість.

Отже, перелічені елементи демократії створюють її певний образ, який можемо зафіксувати, давши таке початкове визначення:

Демократія – це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні та вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування).

Її головними аспектами є демократична практика (в її інституційному та процесуальному вимірах); ідея й ідеал демократії; демократичні цінності; демократична ідеологія (як нормативний вимір демократії).

Інститути демократії можуть бути формальними (офіційно схваленими, зареєстрованими, узаконеними) та неформальними (такими, що функціонують на основі моральних, соціальних норм і звичаїв). Перші є визначальними для політичної демократії, а другі переважно пов’язані з її соціальними виявами. Партія, президентство, вибори, референдум, кредитна спілка – це приклади **демократичних інститутів**. Теорія інституціоналізму стверджує, що саме в тих суспільствах, де соціальне життя інституціалізоване, люди звикли діяти згідно із загальноприйнятими, хоч і неписаними правилами, дотримуватись усталених процедур, легко приживаються і швидко стають дієвими формальні демократичні інститути. А саме з їх створення розпочинається утвердження демократії в країнах, де раніше панували недемократичні режими.

Демократична практика виступає у двох формах: політичній (як спосіб організації та здійснення державної влади й управління); соціальній (як залучення громадян до вирішення суспільних справ, їхнє самоврядування та вплив на державну політику).

Сукупність дій соціальних акторів в обох цих сферах, спрямована на здобуття чи втримання влади та реалізацію курсу демократичної політики, становить **демократичний процес**. Ідеться про виявлення й задоволення потреб та інтересів, урегулювання конфліктів, подолання криз, реформування певних суспільних відносин, втілення державної політики за участю і під контролем народу.

Важливим у демократичній діяльності є не тільки здійснення політики та формування владних інститутів, а й обмеження влади. Своїм постійним втручанням і громадянським контролем люди

сприяють її соціальному спрямуванню, стоять на заваді злякисному переродженню, змушують враховувати свої інтереси при проведенні державної політики (економічної, соціальної, освітньої тощо). Отже, якщо інститути демократії допомагають утримувати суспільну систему в певному, якісно визначеному стані, то демократичний процес як сукупність видів і форм політичної діяльності, що розгортається в часі, має своїм наслідком перманентні зміни: розвиток (прогрес) або деградацію (регрес).

Роблячи акцент на демократичному процесі, ми виокремлюємо в ньому специфіку процедур вироблення та прийняття рішень. Прагматизм демократичних форм (у цьому репрезентує себе раціональна демократія) дає змогу схвалювати постанови шляхом відбору, осмислення й обговорення різних можливих варіантів. Раціонально прийняті рішення виражають спільну волю. Це надає їм більшої значущості.

З демократичної практики в усій її багатоманітності поступово кристалізується **демократична ідея**. Демократія стає цінністю. Виникає переконаність у тому, що демократичний спосіб розв'язання суспільних проблем є не тільки можливим, а й бажаним. Люди розуміють, що в усіх своїх виявах демократія сприяє соціальній творчості, пошукові більш адекватних і прийнятних умов існування. Вона виступає як соціальний експеримент, спосіб запровадження суспільних інновацій. Маючи на увазі цю її властивість, іноді говорять про демократію, що стимулює розвиток. В умовах посткомуністичного існування демократизація сприяє оновленню усіх сфер соціального буття, тому можна сказати, що це важлива сила трансформації суспільства.

Демократичні інститути та процеси є умовою процвітання й добробуту. Економічна свобода сприяє економічним зростанню, ефективності та розвитку. Це ж стосується політичної демократії і ступеня залучення громадян до суспільних справ. Усе це дає підставу говорити про демократію як загальне благо або як його умову. Вона є також втіленням спільної волі та розуму, суспільної моралі.

Демократичний лад – необхідна умова недопущення тиранії, гарант захисту прав і свобод громадян, вільного самовизначення, самовираження та розвитку особистості, встановлення правової рівності, моральної автономії людей, мирного розв'язання соціальних проблем на засадах загальної згоди (консенсусу) й обмеження примусу.

Нормативні аспекти демократії. Під впливом демократичних умов життя формується певний світогляд, який визначається як демократична ідеологія – впорядкована система демократичних цінностей, уявлень і переконань, згідно з якою люди можуть і мусять розв'язувати суспільні справи через посередництво власної участі, залучення до суспільного життя, обізнаність і поінформованість щодо суспільних справ і проблем. У цьому виявляється нормативний аспект демократії. Щоправда, демократична ідеологія рідко фігурує як цілісна та самодостатня система поглядів, підпорядкована узагальненню, обґрунтуванню та класифікації усіх цінностей демократії. Найчастіше вона є складовою інших (дуже різноманітних) ідеологічних систем, у межах яких ідеал демократії набуває своєрідних відтінків.

Під **ідеалом демократії** розуміють той сучасний її стандарт, згідно з яким оцінюють демократичність різних форм врядування. Він є відправною точкою для «будівництва» різних концепцій (у теорії) та моделей (на практиці) демократичного ладу.

В уяві різних категорій людей (учених, політичних діячів, пересічних громадян) його зміст різний. Одні вбачають найбільшу цінність демократії в залученні громадян до самоврядування, другі – в гарантуванні прав і свобод людини, треті – в можливості ненасильницької зміни уряду й ефективного врядування. Залежно від того, як люди уявляють собі демократичний ідеал, що найбільше цінують і на чому акцентують у понятті демократії, залежить їхня прихильність до певних концепцій чи різновидів демократії.

Слабкості та вади демократії

Тлумачення демократії та ставлення до неї здавна було й донині залишається важливим критерієм, за допомогою якого роблять висновки про зміст і скерованість того чи іншого суспільного руху або політичної партії. Мало хто зараз наважується відверто нехтувати нею. Саме тому можна зустріти безліч імітацій під демократію. Її опоненти використовують нею ж створені можливості для послаблення демократичного потенціалу суспільства. А тому, міркуючи про сутність демократії, не можна оминати питання про **межі та труднощі, пастки, слабкості та небезпеки демократичних інституцій.**

Було б неправильно говорити про усе це тільки як про «викривлення» та «збочення» якихось «істинних» форм демократії. Треба навчитися бачити у **недоліках будь-якого явища продовження відповідних достоїнств**. Так, участь народу надає демократичним формам популістського, поверхневого та «вульгарного» характеру. Кажуть, що дуже часто народ обирає не кращих, а таких, як сам. Його не можна ідеалізувати, і він знає про це. Дуже часто трапляється, що виборці після завершення голосування вважають, що їхня участь у «політиці» на цьому припинилась і треба чекати наступних виборів.

Багато маніпуляцій і зловживань приховано в «машині голосування». Вміла організація обговорення та вдало побудована технологія голосування дає змогу крок за кроком втілити таку постанову, яку категорично неможливо провести під час відвертого та чесного голосування. Отже, по-справжньому демократичний процес завжди непередбачуваний і не обов'язково гарантує прийняття найбільш розумних і доцільних рішень.

Демократія, як жодна інша політична форма, несе у собі ризик і невизначеність. Як в умовах ринку не завжди виграє підприємець, найкорисніший для споживача, так і на виборах часто перемагають не найбільш гідні та делікатні особи, а інколи й відверті пройдисвіти. Нерідко послідовне дотримання процедур демократії виглядає знущанням над здоровим глуздом, абсурдом. Скажімо, парламентські слухання можуть тривати годинами, днями та тижнями, і пересічний громадянин починає вважати усе це безглуздою балаканиною. Він починає прагнути простих та ефективних рішень, твердої влади і ладен підтримати будь-якого нового диктатора, який обіцяє легке розв'язання усіх проблем. Отже, **демократії можуть загрожувати самі громадяни**.

Вади та недоліки демократії дають змогу досить легко її підробити. **Імітативна, маніпулятивна, псевдодемократія** покликана маскувати авторитарний режим і створювати враження, немовби народ насправді є джерелом влади та підтримує той чи інший існуючий лад.

Крайнощі маніпулятивної демократії виявляються в таких потворних формах, як голосування під дулами автоматів, відвертий шантаж і залякування виборців, підкуп та інші способи фабрикування волі громадян. У той же час усім (навіть визнаним і розвиненим) формам демократії властиві елементи імітації та

маніпулятивності залежно від того, наскільки громадяни ухиляються від справжньої повсякденної участі у справах. Такі імітативні форми здебільшого розраховані «на експорт», але в сучасних умовах розвитку засобів масової інформації мало кого можуть увести в оману. За умов демократії не виключені такі явища, як зловживання владою та корупція. Ці політичні злочини (як і усі інші) існували задовго до того, як демократія поширилась і затвердилась у світовому масштабі. Є вони і зараз. Їхнє існування не виправдано пов'язується саме з демократією. Нема підстав говорити, що вона створює особливі передумови для аморальності та корупції влади. Навпаки, за умов розвитку справжньої демократії виникають основи для обмеження масштабів зловживань, переслідування можновладних злочинців (які в умовах інших режимів ніколи б не постали перед судом) згідно із законом.

Демократія не є засобом розв'язання усіх життєвих проблем. Є такі сфери, де повинна домінувати обізнаність і компетентність, а іноді – жорстка та конкретна воля однієї особи. Тому толерантність до недемократичних установ часто виступає як умова виживання демократичного уряду.

Професор Пенсільванського університету Е. Кеннеді

Жодної демократії не може бути за надзвичайних обставин, коли треба блискавично прийняти та здійснити рішення, від якого залежить життя і безпека людей. Такі ситуації передбачені в конституціях і законодавстві усіх демократичних країн. У будь-якому випадку треба погодитися, що надзвичайний стан є тимчасовим і обмеженим, після якого необхідне відновлення нормального способу існування.

Демократичні рішення мінімізуються в умовах, коли треба чітко визначити конкретну особу, яка несе управлінську або фінансову відповідальність. Зокрема, це стосується економічної сфери. Складно вимагати демократичності та відкритості банківської діяльності. Сучасне виробництво у більшості випадків також побудоване як жорстка ієрархія, де віддаються однозначні накази згори і передбачається їх чітке виконання. Хоча пересічні робітники можуть залучатися до обговорення тих чи інших питань поліпшення процесу виробництва (і це практично завжди сприяє вдосконаленню роботи), економіка за своєю природою є авторитарною системою, в якій

принципи рівності та довіри різко не обмежуються. Таким же є процес освіти та виховання. Якщо, наприклад, надати надмірну свободу підопічному, то він, не виключено, намагатиметься мінімізувати власне навантаження.

Нічим не обмежена демократія перестає бути справжньою і перетворюється на суспільний безлад, що тягне за собою злочинність, руйнацію й інші небезпеки.

Американський учений М. Олсон, стверджуючи, що для економічного зростання найбільш сприятливим є демократичне правління, додає, що це за умови, що демократичний уряд гарантує не нижчий від деспота рівень особистої безпеки громадян і захист їхньої власності. Водночас певні елементи демократії можуть застосуватися, даючи плідні наслідки, в усіх сферах суспільства.

7.3. Політичний режим та демократизація українського суспільства

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст. у політичному житті України, як і в інших республіках колишнього СРСР, характеризувався, з одного боку, процесами лібералізації тоталітарного режиму та відродженням різноманітних форм громадської активності, а з іншого – виявами кризи легітимності радянської імперії та бурхливим наростанням національно-визвольних рухів. Саме в цей період утворилася мережа громадсько-політичних організацій, товариств, клубів, що забезпечували поступ країни від тоталітарної однопартійності до демократії. Їх увінчало створення у 1989 р. Народного руху України – наймасовішої та найвпливовішої громадсько-політичної організації, що зіграла значну роль у боротьбі за незалежну українську державу та її подальшій демократизації. Ще до здобуття незалежності демократичні сили, об'єднані в Демблок на чолі з НРУ, здобули на виборах до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. 27 % депутатських мандатів і утворили першу парламентську опозицію до комуністичної більшості, названу Народною Радою.

На відміну від президентства Віктора Ющенка (2005–2010 рр.), коли запровадження конкурентної політичної основи співпало з конфліктністю владного середовища, і жоден із владних інститутів і політичних сил не користувався достатньою підтримкою для

ухвалення політичних рішень, період утвердження Віктора Януковича на посаді глави держави позначений максимізацією політичного виграшу за рахунок централізації політичної ролі інституту президентства та контролю над ключовими політичними й урядовими позиціями представниками однієї політичної групи. Досягнення цілей (за три місяці після виборів, зокрема у зовнішньополітичній сфері) відбувається за рахунок більш високого у порівнянні з минулим режимом рівня **консолідації владних груп** і визнання ними права президента присвоювати виконавчі та контрольні владні функції (надання доручень уряду, правоохоронним органам).

Приклад класифікації пострадянських політичних режимів, зокрема і України подано у табл. 7.1.

Таблиця 7.1.

Класифікація пострадянських політичних режимів 2007 р.
(за даними щорічної доповіді *Nations in Transit*)

Консолідовані демократії	Гібридні режими	Напівконсолідовані авторитарні режими	Консолідовані авторитарні режими
Естонія 1,96 Латвія 2,07 Литва 2,29	Україна 4,25 Грузія 4,68 Молдова 4,96	Вірменія 5,21 Киргизстан 5,68 Росія 5,86 Таджикистан 5,96	Азербайджан 6,00 Казахстан 6,39 Білорусь 6,68 Узбекистан 6,82 Туркменістан 6,96

Серед **головних ризиків в економічній сфері** залишаються традиційна відсутність публічності при прийнятті постанов (ухвалення бюджету 2010 р. відбулося без бодай нетривалої дискусії); продовження патерналістської практики стосовно соціальних витрат (частка соціальних витрат у загальному фонді бюджету залишається на рівні 93 %), яка формує певне «замовлення» на зовнішні запозичення та приватизацію; ставка влади на першочергове забезпечення непохитності владної вертикалі, що змушує її підтримувати корупційні зв'язки з групами інтересів у середовищі великого капіталу. Викликами для держави залишаються інвестиційна функція та захист внутрішнього ринку.

Першоджерела

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 7–23.
2. Мерриам Ч. Новые аспекты политики // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С.42–50.
3. Шмитт К. Понятие политического // Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 23–42.

Глава 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ

8.1. Суть політичних партій і їх роль у політичній системі суспільства

Незалежно від політичної організації сучасних суспільств, партії завжди відігравали провідну роль у боротьбі за владу. Демократичні та навіть тоталітарні суспільства зазвичай створювали власну модель партійних відносин, формуючи систему відповідних політичних об'єднань.

Політична партія є одним із найважливіших інститутів політичної влади, що виступає як *посередник між суспільством і владою*. Вона формулює вимоги, які суспільство пред'являє існуючій владі та доводить їх до відомою останньої. Партії покликані виражати та захищати специфічні інтереси певних груп і верств населення. В цьому розумінні партійні утворення існували вже у Стародавньому світі. Зокрема, про них згадує Аристотель, який виділяє серед громадян Афінської держави партії жителів гір, рівнин та узбережжя. Аналогічні угруповання існували й у Римі. Там вперше виникає і сам термін «партія» (з лат. – частина) – елемент якоїсь великої спільноти.

Для всіх партій вказаного періоду були **характерні такі риси**:

- становий характер;
- нечисленність;
- нестійкість (будь-яка зміна ситуації вела до розпаду групи);
- організаційна неформальність;
- слабкий зв'язок із масами (угруповання носили елітарний характер).

Аналогічні аморфні об'єднання виникали й у період європейського Середньовіччя. Наприклад, відома боротьба партій «чорних» (феодалів-нобілей) і «білих» (багатих міщан) у Флоренції в XI ст. Буржуазні революції дали імпульс для появи багатьох партій у формі політичних клубів. Вони відрізнялися від аристократичних угруповань більшою організованою оформленістю й ідеологічними орієнтаціями. Так, Французька революція 1789 р. призвела до формування політичних клубів фельянів, жирондистів і якобінців.

Суттєвий вплив партій на політику став відчуватися лише з першої чверті XIX ст. У цей час формуються перші масові партії в США (1828 р. – Демократична партія, 1854 р. – республіканська) та Великобританії (1850 р. – Ліберальна партія, 1867 р. – Консервативна). В інших країнах вони з'являються пізніше. Загальною тенденцією розвитку партій у Європі та США було формування спочатку буржуазних і лише потім робітничих партій.

Вважають, що **поява політичних партій у сучасному розумінні** цього слова відноситься до другої половини XIX ст. Саме в цей час у європейських державах відбувалися буржуазні революції, що встановили демократичні форми правління – республіки та конституційні монархії. Новий клас, що прийшов до влади (буржуазія), розширив інститут *виборчого права*, поширивши його на нові верстви населення. Надання широким верствам західного суспільства виборчого права, права формувати органи державної влади обумовило появу політичних організацій, які захищали б права громадян у владних структурах. Ними й стали політичні партії.

Посиленню їх ролі у політичному процесі в XIX–XX ст. сприяло декілька причин:

- формування елементів демократизму у сфері суспільного управління. Тільки система, що допускає різні думки (ідеологічний плюралізм), могла стати основою для політичних партій;
- усвідомлення великими соціальними групами (буржуазія, пролетаріат, селянство, інтелігенція, жителі колоній, нації тощо) спільності своїх внутрішніх інтересів і бажання їх реалізувати;
- розширення виборчих прав громадян, оформлення політичного плюралізму, а також необхідність проведення виборчих кампаній і агітацій за конкретних кандидатів.

Узагалі ці фактори сприяли тому, що партії, набувши абсолютно нових рис (увівши управлінський апарат, місцеві організації, інститут фіксованого членства, статут і програми), перетворилися з другорядних допоміжних організацій в один із значущих елементів політичних відносин. Вони зайняли центральне місце в проведенні виборчих кампаній, мобілізації електорату на підтримку конкретних лідерів тощо.

У сучасній зарубіжній політологічній літературі існують різні підходи до визначення терміна «політична партія». Можна виокремити **чотири основні школи у трактуванні сутності партії**, а саме:

- партія-група, що базується на ідеологічних зв'язках;
- організація чи клуб;
- виразник класових інтересів;
- організація парламентського типу.

Політична партія – довгостроково існуюче об'єднання громадян, що організаційно оформлене, об'єднане системою фундаментальних політичних цінностей (ідеологією), претендує на захист інтересів частини суспільства та прагне прийти до влади з метою реалізації своїх політичних ідей.

Характеризуючи політичну партію, виділимо кілька її **основних ознак**:

1. *Довгостроково існуюче об'єднання громадян, що має чітко виражену організаційну структуру.* Для того, щоб називатися партією, об'єднання має проіснувати досить довгий час і мати організаційну будову – керівний орган, програму тощо.

2. Партією може бути назване таке об'єднання громадян, що має на меті *прихід до влади*. Саме з її допомогою вона на практиці реалізує свої цілі та завдання.

3. Політична партія претендує на те, щоб *виражати та захищати інтереси певної групи суспільства* (наприклад, соціальної верстви, релігійної конфесії, національних меншин). Це твердження, однак, досить умовне. Жодна політична партія не складається тільки із представників певної соціальної групи, релігійної конфесії і т.д. Справедливою видається думка про те, що політичні інтереси можуть відрізнятися у представників однієї соціальної верстви і збігатися в осіб різних соціальних груп.

4. В основі функціонування партії лежить *ідеологія*, світогляд, тобто власне бачення, концепція принципів політичного, економічного та соціального устрою суспільства. Це положення також здається неспірним. На практиці політична партія дуже часто жертвує ідеологією, проголошуваними нею ж принципами заради досягнення конкретного політичного інтересу.

Виникнення партій не є випадковим явищем. Це зумовлено об'єктивними потребами розвитку суспільства. Вони є центром кристалізації політичних інтересів, засобом контролю за роботою уряду, розвитку демократії, громадянського суспільства, формування громадської думки. Історичний досвід показує, що партії можуть виникати на базі політичного руху або громадського об'єднання певної групи людей, перетворюючись на організацію, яка для досягнення своєї мети йде шляхом розгортання політичної діяльності.

Структура партії

- *лідер і штаб*, які відіграють керівну роль;
- *бюрократичний апарат*, що здійснює зв'язки між вищими та нижчими партійними структурами і виконує накази керівництва;
- *активні члени партії*, що беруть участь у її житті та сприяють реалізації партійної програми, пропагують її ідеї, але не входять до складу бюрократії;
- *пасивні члени партії*, які практично не беруть участі у житті організації, не сприяють реалізації партійного курсу;
- *соціальна база партії*, тобто ті верстви населення, які орієнтуються на неї і можуть допомогти фінансово. Частина соціальної бази партії, яка не тільки підтримує її програму, але й постійно голосує за неї на виборах, називається електоратом.

Чинники утворення політичних партій:

1. Наявність у певних соціальних груп специфічних інтересів, реалізація яких вимагає утворення партій.
2. Різні погляди щодо політичного устрою суспільства й інших конкретних політичних питань.
3. Незадоволення частини громадськості своїм становищем і наявність нагальної потреби діяти, щоб змінити його.
4. Виникнення міжнаціональних конфліктів і міжконфесійних протиріч, коли партії формуються, насамперед, довкола національних чи релігійних ідей.

Основні способи формування партій:

- *із електоральних структур* (асоціацій із реєстрації виборців (Ліберальна та Консервативна партії Великобританії), комітетів на підтримку конкурентних кандидатів (республіканська та демократична партії США));

- *з парламентських фракцій;*

- *із ініціативи суспільних організацій* (профспілок, екологічних, молодіжних рухів тощо). Типова в цьому плані історія Лейбористської партії Великобританії, створеної з ініціативою Конгресу тред-юніонів (профспілок) у 1899 р. У заснуванні власних партій бувають зацікавлені й інші організовані корпоративні групи інтересів – союзи підприємств, аграрні об'єднання, релігійні етнічні общини.

В літературі виділяють й **інші способи формування партій**. Залежно від того, як ініціюється їх створення, розрізняють:

- шлях «зверху» – це коли члени партії рекрутуються з чиновників державного апарату, членів політичної еліти, парламентських груп або партійних функціонерів після розколу якої-небудь партії;

- шлях «знизу» – суттєву роль відіграють маси, які орієнтуються на ту чи іншу доктрину або лідера;

- *комбінований шлях*, який поєднує риси двох перших способів.

Значущість партій для політичного життя розкривається у **функціях**, які вони виконують стосовно суспільства та держави:

- активізація й інтеграція великих суспільних верств;

- агрегація інтересів, тобто погодження вимог певних верств населення, їх оформлення у політичні програми;

- артикуляція – перетворення розмитих думок людей у конкретні пакети вимог і їх озвучення;

- політична соціалізація та формування громадської думки;

- розробка політичної ідеології та програм розвитку суспільства;

- рекрутування у політичну еліту та висування лідерів. У багатьох державах уряди та представницькі органи формуються з членів великих політичних партій, а президенти та прем'єр-міністри, як правило, очолюють правлячі партії;

- мобілізація виборців на виборах;

- участь у боротьбі за державну владу через вибори;

- здійснення державного управління з приходом до влади або контроль за діяльністю влади;

- рекрутування нових членів партії.

Сьогодні знижується зацікавленість громадян роботою в партіях. Цей феномен отримав назву «ерозія партій», що проявляється у скороченні числа їх членів і прихильників. Так, у 2007 р. в Австрії в політичних партіях працювали 9,1 % громадян, на Кіпрі – 10,3 %, у Швейцарії – 6 %, Швеції – 5 %, Україні – 4 %, що більше, ніж у Польщі (1,7 %), Угорщині (2,4 %), Росії (2,9 %).

Тобто, проблема полягає у тому, що в партіях робить менше 10 % (у гіршому випадку – 2 %) населення країни, але вони (партії) претендують на всенародну підтримку. У країнах стабільної демократії знижується їх роль як головного каналу політичної участі громадян, оскільки вони все меншою мірою формують політико-ідеологічні ідентичності. Так, рівень довіри до політичних партій у Швейцарії не більше 12 % на кінець ХХ ст., хоча там сформовані ефективні моделі політичної участі населення та функціонують елементи прямої демократії.

8.2. Типологія партій і партійних систем

М. Вебер в історії становлення партії вирізняв три етапи: аристократичне угруповання, політичний клуб, масову партію. Але такий шлях пройшли тільки англійські партії лібералів і консерваторів.

Партії відрізняються не тільки назвами, але й більш суттєвими ознаками, що дозволяє виділити різні їх типи. **Залежно від соціальної бази є:**

- партії моносередовищні, що складаються лише з представників якихось окремих груп, верств, класів. Це, наприклад, жіночі, націоналістичні, робітничі, буржуазні партії);
- проміжні, які включають у себе представників кількох соціальних груп, верств, класів;
- універсальні, які об'єднують усе суспільство незалежно від наявності групових і класових перешкод;
- корпоративні партії, що виражають більш вузькі групові інтереси (окремих верств бізнесу, робітничого класу тощо).

Загальною тенденцією розвитку партій є розмивання моносередовищних партій і перетворення їх або в універсальні, або в більш вузькі, корпоративні.

Відомі й інші типології політичних партій. Найпопулярніша з них була розроблена М. Дюверже, який звернув увагу на **особливості інфраструктури партії та характер членства**. Значною мірою спираючись на його порівняльний аналіз партій, політологи виділяють такі їх типи:

1. *Прямі та непрямі партії*. У перших (більшість соціалістичних і комуністичних партій) індивід безпосередньо пов'язаний із партійною спільнотою, платить внески, бере участь у зборах місцевої організації. У других (британські лейбористи) індивід входить у партію як учасник іншого об'єднання (профспілки, кооперативу).

2. *Партії зі слабкою та сильною структурою*. Статути перших партій не регламентують принципи реалізації первинних осередків і способи їх інтеграції (більшість консервативних партій). В іншому випадку структура базових елементів чітко регламентована. За цим принципом побудовано більшість соціалістичних, комуністичних, християнсько-демократичних партій. Централізм і жорсткість структури часто є причиною олігархізації партії, зміцнення панування вождів над рядовими членами.

3. *Централізовані та децентралізовані*. У перших усі рішення приймаються центральним керівництвом, компетенція низових організацій суттєво обмежена (Консервативна партія Великобританії). Другі передбачають більш широкі повноваження місцевих організацій і навіть допускають наявність фракцій у власних рядах. Високий рівень децентралізації характерний і для демократів, і для республіканців у США. Для них притаманне більш терпиме ставлення до прояву різних поглядів у своїх рядах, а регіональні організації незалежні від національних партійних комітетів при проведенні виборів членів Конгресу.

4. *М'які та жорсткі партії*. Подібна типологія відноситься до парламентських партій і характеризує, наскільки депутат може діяти незалежно від партійної парламентської фракції. Наприклад, демократи та республіканці в Конгресі США голосують на власний розсуд. Американський президент не завжди може бути впевненим, що члени його партії, котрі засідають у Конгресі, голосуватимуть за його програми. Консервативна партія Великобританії «Єдність» і Народна партія Росії, навпаки, – приклад жорстких партій, які вимагають дотримання дисципліни голосування.

Залежно від організаційної структури, кількості та характеру членства партії можуть бути поділені на такі:

1. *Кадрові партії*, які є об'єднанням невеликої за кількістю групи значних людей (політтехнологів, фінансистів, популярних особистостей) навколо конкретних політиків. Для такого типу партій характерне вільне членство (немає системи реєстрації членів), відсутність регулярних внесків і нестабільність складу. Активність кадрових партій проявляється переважно під час виборів і направлена на організацію підтримки виборцями своїх кандидатів. Як приклад зазвичай наводять республіканську та Демократичну партії США (правда, М. Дюверже відносив їх до напівмасових). Кожна з цих партій нараховує 2–3 тисячі професійних партійних функціонерів.

2. *Масові партії* відрізняються від кадрових більшою кількістю членів, вищим ступенем організованості, наявністю певної партійної дисципліни й ідеології, фіксованим членством. Ці партії, що працюють на постійній основі, мають розгалужений управлінський апарат і численну мережу місцевих організацій. Вони орієнтуються на рекрутування нових членів, вирішуючи тим самим фінансові (внески) та політичні проблеми, демонструючи під час виборів свою незалежність від «грошових мішків».

3. *Відкриті та закриті партії*. Подібний поділ акцентує увагу на різних способах рекрутування нових членів. У перших партіях вступ до них нічим не регламентується, у других – передбачається дотримання певних умов і формальностей: рекомендації, анкети, кінцеві рішення місцевого підрозділу партії. У минулому жорсткі правила прийому були характерні для КПРС, а також інших комуністичних і соціалістичних партій. Але сьогодні, коли партії зіткнулися з проблемами звуження своєї соціальної бази, більшість із них стали відкритими.

За ступенем причетності індивіда до партії М. Дюверже запропонував розрізняти *тоталітарні* та *спеціалізовані партії*. У перших (фашистські партії, КПРС) партійність стає своєрідним способом існування. Все життя людини ставиться на службу партії, сама ж вона виходить за межі власне політичної сфери та поширює свій вплив на сімейне життя і дозвілля індивіда. Тоталітарні партії завжди носять закритий характер, забороняють фракційність. Спеціалізовані партії не передбачають такого ступеня злиття індивіда з ними. В них можливі різноманітні погляди, які оформлені у фракції та течії.

Залежно від місця, яке займає партія в політичній системі, виділяють:

- правлячі партії, що отримали в результаті виборів у законодавчий орган країни право формувати уряд і реалізувати політичну програму розвитку суспільства відповідно до своїх завдань. Правлячих партій може бути одна або декілька. В останньому випадку вони об'єднані в коаліцію;

- опозиційні партії, що потерпіли поразку на виборах, або такі, які не допускалися до виборів правлячим режимом і через це зосередили свою діяльність на критиці офіційного урядового курсу та розробці альтернативних програм. Вони можуть бути поділені на такі, що відіграють і ні істотну роль у суспільстві. Наприклад, після президентських виборів 7 листопада 2001 р. в США республіканці стали правлячою партією, демократи – опозиційною, яка має важливе значення, а більше 20 інших залишаються опозиційними і є несуттєвими. Крім цього, опозиційні партії можуть бути легальними, тобто зареєстрованими і діючими в межах закону; незареєстрованими, але й не забороненими; нелегальними.

Залежно від ставлення до ідеології та її спрямування виділяють такі типи партій:

- ідейно-політичні, які будуються на базі ідеології (комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, фашистські);

- проблемно-орієнтовані, сконцентровані навколо однієї проблеми або їх групи (партії зелених, жіночі партії);

- електоральні – мегаідеологічні та навіть позаідеологічні організації, що висувають цілий набір завдань, орієнтованих на широкі маси населення.

Ідеологічна доктрина відіграє суттєву роль

- в інтеграції самих партій, згуртовуючи навколо них людей зі спільними поглядами на дійсність і політичними намірами;
- це і канал зв'язку між партією та масами її прибічників
- найбільш значущі ідеології, що поділяються сучасними партіями, такі: консервативна, ліберальна, соціал-демократична та комуністична.

Для характеристики ідейно-політичного спектру партій використовується інша система координат, що позначається

термінами «ліві», «праві», «центристи». Приналежність партії до того чи іншого флангу визначається її ставленням до обсягу державного втручання в економічні процеси, ринку та соціальних програм.

До **правих** відносять партії, які орієнтовані на досягнення економічної ефективності шляхом стимулювання вільної гри суб'єктів ринку при мінімальному втручанні держави в економіку, на більш економічну країну, що може бути досягнуто методом упорядкування соціальних виплат, обмеженням кількості одержувачів соціальної допомоги (тільки найбільш слабкі та знедолені групи населення). Для них також характерне підозріливе ставлення до будь-яких альтернативних форм колективного управління.

Ліві партії, навпаки, роблять акцент на соціальній ефективності, шлях досягнення якої вони бачать в обмеженні стихійних проявів ринку, активному державному регулюванні економічних процесів, зменшенні соціальної нерівності через розширення соціальних програм. У сфері влади вони притримуються моделей колективного самоуправління на виробництві та демократії участі. До лівого флангу традиційно відносять партії соціал-демократичні та помірних комуністів.

До **центру** належать партії, чії переваги стосовно ринку та державного регулювання чітко не визначені або носять компромісний характер. На Заході цей спектр політичного простору частіше за все займають ліберали.

Поряд із подібним поділом у політології існує уявлення про крайньо лівий і крайньо правий фланги, до яких відносять партії, які мають особливі радикальні програми. Західноєвропейська традиція до першого відносить радикалів, комуністів і анархістів, до другого – націоналістів і релігійних фундаменталістів.

Для позначення способу взаємозв'язку партій у рамках політичної системи використовується термін «партійна система».

Партійна система – це сукупність зв'язків і відносин між партіями, які претендують на владу в країні.

Тип партійної системи визначають різні фактори: виборча система, історичні традиції, особливості соціальної структури, ступінь фрагментарності політичних орієнтацій, законодавство, що

регламентує реєстрацію та діяльність партій, президентська або парламентська форма правління, кількість політичних партій.

Для визначення типу партійної системи зазвичай використовується кількісний критерій (одно-, дво- та багатопартійні системи). До нього часто додають такі показники, як наявність або відсутність домінуючої партії або здатність до укладання союзів, рівень загальності між партіями.

Залежно від кількості партій, що реально претендують на владу, виділяють такі типи партійних систем:

1. *Однопартійні*. Виключають можливість існування якихось інших партій і передбачають злиття партійного та державного керівництва. Така модель характерна для тоталітарних і частково авторитарних режимів.

2. *«Уявна» багатопартійність*. Це означає, що реальна влада зосереджена в руках однієї партії при формальному дозволі діяльності інших. Так, не дивлячись на те, що в Китаї, крім Комуністичної партії, існує ще вісім, усі вони визнають керівну роль КПК. Інша назва цієї системи – система з партією-гегемоном.

3. *Двопартійна система (біпартизм)* (США, Великобританія). Для неї характерна наявність двох партій – постійних лідерів виборчих кампаній, із якими не в змозі конкурувати інші. Партія, що перемогла на виборах (наприклад, президентських у США та парламентських у Британії), отримує право формувати свій кабінет міністрів. При цьому можливе виникнення ситуації (таке часто спостерігається у США), коли виконавчу владу виражає одна партія, а парламентську більшість – інша. Самі американці розглядають цю ситуацію як додатковий поділ влади.

4. *Система «двох із половиною партій»*. Від попередньої вона відрізняється тим, що одна з двох провідних партій країни, перемігши на виборах, може сформувати уряд, лише блокуючись із третьою, менш сильною партією. Така модель існує в Німеччині. Головними конкурентами на виборах є Християнсько-демократичний союз і соціалісти (СДПГ). Довгий час у ролі третьої партії виступали вільні демократи, які об'єднувалися то з СДПГ (1969–1982 рр.), то з ХДС (1982–1998 рр.). Після 1998 р. соціалісти стали правлячою партією, вступивши в коаліцію з «зеленими» (Союз до зелени).

5. *Багатопартійні системи з обсягом чотирьох і більше партій*.

Залежно від характеру суперництва між партіями багатопартійні системи поділяються на такі:

- *помірно багатопартійні* (Бельгія, Нідерланди), які відрізняються від інших орієнтованістю всіх існуючих партій на співробітництво, невеликими ідеологічними відмінностями між партіями;

- *поляризовані багатопартійні*, для яких характерне значне ідеологічне розмежування між партіями за шкалою «ліві – праві», брак сильних центристських партій, а також прагнення до укладення недовговічних партійних союзів, які дозволяють формувати уряд;

- *атомізовані* (Болівія, Малайзія), які передбачають наявність значної кількості слабо пов'язаних між собою та населенням партій (від 30-ти до 200), ізолюваність партій від влади та відсутність у них важелів впливу на неї.

Залежно від характеру союзів, що укладаються між партіями, багатопартійність може бути:

- *блоковою*, коли близькі за ідеологією партії об'єднуються в блоки і беруть участь у виборах зі спільними кандидатами та програмою. Наприклад, для Франції характерна двоблоковість, коли на президентські вибори партії йдуть двома блоками – лівим і правим;

- *коаліційною*, близькою до поляризованої багатопартійності. Жодна з партій не має більшості в парламенті, щоб самостійно впливати на склад кабінету міністрів, що формується. Тільки союз із іншими партійними фракціями дозволяє сформувати коаліційний уряд.

Залежно від реальної політичної ваги партії та кількості депутатських місць, отриманих нею на виборах, прийнято виділяти такі партійні системи:

- *засновані на партіях із мажоритарним покликанням*. Подібна модель партійної системи характеризується тим, що при рівних можливостях, які створюються державою для усіх партій, населення протягом довгого часу віддає перевагу лише одній (наприклад, партія Індійський національний конгрес, Ліберально-демократична партія Японії, Соціал-демократична партія Швеції);

- *з домінуючою партією*, яка намагається набрати не менше 30 % голосів на виборах, але вимушена шукати союзників для формування уряду;

- *що опирається на коаліцію міноритарних партій*, яка функціонує, як і описана вище коаліційна багатопартійність.

Переваги та недоліки різних партійних систем

З одного боку, **багатопартійна система** відображає широкий політичний спектр суспільства, демонструє реальні відносини змагальності, з іншого – їй притаманні суттєві мінуси:

- призводить до надмірної сегментації електорального поля під час виборів. Велика кількість партій і блоків, що беруть участь у виборах, ще не є гарантією більш широкого представництва інтересів різних груп у парламенті;
- надмірна фрагментація політичних сил у парламенті ускладнює проблему формування стабільного й ефективного кабінету міністрів;
- сприяє появі феномену «безвідповідальної опозиції». Не маючи можливості прийти в законодавчий орган, дрібні партії можуть роздавати популістські обіцянки, знаючи, що відповідати за них їм не доведеться. Тим самим вони сприяють радикалізації настроїв у суспільстві.

Двопартійна система забезпечує велику стійкість політичного життя: стабільний однопартійний уряд, домінування протягом тривалого часу єдиного політичного курсу. Але і практика функціонування цієї системи викликає критику громадськості у тих країнах, де вона поширена. Її негативними моментами є практично монопольне становище двох партій на політичному просторі (в структурах влади, виборчій політиці), роблячи неможливими серйозні претензії на владу з боку третьої партії. Наприклад, починаючи з 1856 р. всі президенти США – республіканці або демократи. Після 1998 р. в Конгресі був тільки один депутат, який вибирався як незалежний кандидат. Провідні партії можуть сприяти прийняттю таких виборчих правил, які б працювали тільки на них.

8.3. Політичні партії та партійна система в Україні

Сучасним українським політичним партіям передувала поява політичних клубів, спілок, товариств і рухів. Так, у період із 1987 по 1989 рр. в Україні утворилося понад 125 громадсько-політичних клубів, груп та об'єднань.

Восени 1989 р. в Україні було вперше задекларовано намір заснування політичної партії – Партії зелених України (ПЗУ). Однак екологічному рухові в Україні так і не вдалося організаційно оформити утворення першої в сучасній українській історії політичної партії (Партія зелених виникла лише восени 1990 р.).

Офіційно правове оформлення багатопартійності в Україні було започатковане в 1990 р. і стало можливим завдяки скасуванню ст. 6 і 7 Конституції СРСР, у яких закріплювалась однопартійна система. Хоча вже наприкінці 1980-х рр. в Україні, переважно в Західному регіоні, виникли перші не комуністичні політичні організації, які згодом перетворилися на політичні партії.

Першою легалізованою в Україні партією стала, поряд із тодішньою КПУ, Українська республіканська партія (УРП). Протягом 1990-х рр. у країні спостерігався інтенсивний процес утворення політичних партій. Станом на 22 липня 2002 р., за даними Центральної виборчої комісії, в Україні було зареєстровано 123 політичні партії.

Реальне оформлення політичного плюралізму в Україні більшість дослідників пов'язують не з функціонуванням політичних клубів і суспільно-політичних об'єднань 80–90-х рр., а з утворенням *Народного руху України* (НРУ), установчий з'їзд якого відбувся 8–10 вересня 1989 р. Він фактично став першою політичною організацією, яка відкрито оголосила про свій намір боротися політичними методами за владу. Поява та діяльність НРУ засвідчили, що монополія КПРС у політичній сфері закінчилася. Це означало завершення ери тоталітарної однопартійності та перехід до існування в умовах багатопартійності.

Реєстр політичних партій (станом на 16.10. 2010 р.):

1. Українська республіканська партія «Собор», 05.11. 1990 р., № 4, 01004, м. Київ, вул. Червоноармійська, 43/16, кв. 1,2, Матвієнко Анатолій Сергійович.

2. Українська селянська демократична партія, 15.01. 1991 р., № 33, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 68, кв. 68, Андрієвський Дмитро Йосипович.

3. Партія зелених України, 24.05. 1991 р., № 80, м. Київ, вул. Чапаєва, 2/16, Кондратюк Тетяна Вікторівна.

183. Політична партія «Партія української молоді», 08.09. 2010 р., № 188-п.п., м. Київ, вул. Тарасівська, 3а, Зимовець Сергій Миколайович.

184. Політична партія «Українська радикально-демократична партія», 28.09. 2010 р., № 189-п.п., 54055, м. Миколаїв, вул. Потьомкінська, 129а, кв. 107, Теліпко Владислав Едуардович.

185. Політична партія «Козацька народна партія», 28.09. 2010 р., № 190-п.п., 36000, Україна, м. Полтава, вул. Куйбишева, буд. 20а, Кицько Павло Миколайович

Результати парламентських виборів 1994 р. свідчать, що, попри мажоритарний характер виборів, превалюючим мотиваційним чинником для вибору була політична орієнтація кандидата. Про це свідчить динаміка зростання *питомої ваги членів партії у виборчому процесі*. Так, серед кандидатів у I-му турі вони становили 26,8 %, у II-му – 43,7 %, а серед обраних кандидатів – 49,7 %. Це підтверджує також статистика ефективності балотування: депутатами став кожен 9-й кандидат із партійних і лише кожен 23-й – із позапартійних. Приналежність до партії не тільки не заважала кандидатові, а сприяла його обранню.

Для сучасного етапу функціонування партій України характерні наступні тенденції:

- посилення ролі лідера у процесі формування партійної організації і на цій основі домінування партій лідерського типу;
- контрольованість процесів кадрової ротації з боку керівництва;
- зниження участі рядового члена в прийнятті рішень;
- звуження автономної сфери місцевих партійних організацій;
- посилення жорсткості дисципліни та централізації управління партійними підрозділами.

Загалом політичні партії є малочисельними об'єднаннями. На відміну від кількості членів, яку партії не зобов'язані вказувати офіційно, наявність регіональних структур є обов'язковою для реєстрації партії, тому дані про мережу легалізованих регіональних осередків партій можна вважати достовірними.

Більшість українських політичних партій не охоплюють своєю мережею усі регіони країни. Отже, вони навряд чи можуть вважатися загальнонаціональними організаціями.

Більшість провідних політичних партій активно вдаються до **створення допоміжних структур**: молодіжних, жіночих та інших громадських організацій, що діють під егідою партії. Наприклад, НДП – жіноча народно-демократична спілка «Дія», Народно-демократична ліга молоді; Партія регіонів – Спілка молоді регіонів України; СДПУ(о) – «Українська соціал-демократична молодь»; ХДПУ – Спілка християнсько-демократичної молоді України. Молодіжні організації створені Народним рухом України, Ліберальною партією України й іншими політичними партіями.

З формально-правої точки зору, ці організації не є структурними підрозділами партій. Водночас їх наявність, по-перше, є засобом створення партійного кадрового резерву; по-друге, дозволяє партії ефективніше формувати та більш широко демонструвати свою позицію у тих чи інших сферах (захист специфічних прав молоді, жінок та інших соціальних груп); по-третє, залучати додаткові ресурси під час проведення виборчих кампаній чи масових акцій.

Досить поширеним явищем в українському політикумі є невідповідність назви партії, проголошених цілей і реально здійснюваного нею курсу. Неможливість повноцінно класифікувати політичні партії України пояснюється також відсутністю протягом тривалого періоду традицій політичного плюралізму, чіткої соціальної диференціації суспільства, несформованості самої багатопартійної системи, штучним характером процесу творення багатьох нових партій.

Новою тенденцією в розвитку політичних партій стало застосування інформаційних технологій як одного з інструментів їхньої політичної комунікації. Так, Інтернет дав можливість у десятки разів підвищити активність первинних організацій, постійно залучати до партій користувачів мережі, політично активніших, ніж більшість

населення. Практично всі найвпливовіші партії створили свої веб-сайти.

Для інформування населення про діяльність політичної партії нею засновуються **власні друковані видання**. За даними Книжкової палати України, станом на початок 2001 р. загалом виходило 2667 назв газет, із них партійних – 349 (13 % від загальної кількості). Річний тираж часописів складає близько 3,5 млрд. примірників, партійних видань – майже 252,5 млн. (7,2 %).

Пріоритетну роль в інформаційному ресурсі партій відіграють можливості їх впливу на загальнонаціональні електронні ЗМІ. Окремі політичні партії тісно співпрацюють із певними телерадіоорганізаціями, в т.ч. центральними.

Порядок фінансування політичних партій визначається ст. 15 Закону України «Про політичні партії в Україні». Зокрема, не допускається фінансування політичних партій:

1) органами державної влади та місцевого самоврядування, крім випадків, визначених законом;

2) державними та комунальними підприємствами, установами й організаціями, а також підприємствами, установами й організаціями, в майні яких є частки (паї, акції), що є державною чи комунальною власністю, або які належать нерезидентам;

3) іноземними державами та їх громадянами, підприємствами, установами, організаціями;

4) благодійними та релігійними об'єднаннями;

5) анонімними особами або під псевдонімом;

6) політичними партіями, що не входять до виборчого блоку.

Кошти, що надійшли політичним партіям із порушенням вимог, передбачених цим законом, перераховуються політичними партіями до Державного бюджету України або стягуються в судовому порядку. Сьогодні фінансування партій має здебільшого непрозорий характер і здійснюється за рахунок спонсорських, а не членських внесків, а звіти про річний бюджет партій не публікуються.

За експертними оцінками, найбільші фінансові ресурси мають «Трудова Україна» (ТУ), СДПУ(о), «Демократичний союз» (ДС), Партія регіонів (ПР) та ВО «Батьківщина», тобто партії, утворені для захисту інтересів державно-політичної еліти або для легалізації політичних інтересів фінансово-промислових груп. Привертає увагу й обставина, що так звані ідеологічні партії значно обмежені у своїх коштах. Натомість лідируючі позиції посідають партії, що тісно

співпрацюють або з владою, або з крупними фінансово-промисловими групами.

Аналіз розвитку партійної системи незалежної України дає підстави говорити про перехід до багатопартійної системи, оскільки політичні партії є дієвим інструментом формування політичної влади та впливу на прийняття політичних рішень. Науковці пропонують виділяти три якісно відмінні етапи в еволюції партійної системи незалежної України:

1. **1990–1997 рр.** – атомізована (мультипартійна) система.

2. **1998–2005 рр.** – партійна система поляризованого (екстремального) плюралізму.

3. **з 2006 р. і по сьогодні** – партійна система поміркованого плюралізму.

Атомізована партійна система (1990–1997 рр.)

В Україні у перші роки після проголошення незалежності формується так звана **мультипартійна (атомізована) партійна система**, яка приходить на зміну тоталітарній однопартійній системі та характеризується існуванням багатьох маловпливових партій і формуванням уряду на позапартійній основі. У таких політичних системах центральне місце належить так званій **партії влади**, до складу якої входили прагматично зорієнтовані деідеологізовані вищі кола державної номенклатури. Штучне відсторонення партій від суперництва в боротьбі за владу деформувало розвиток партійної системи України. Відсутність у партіях, що представлені в парламенті, ефективних важелів впливу на прийняття політичних рішень перешкоджала перетворенню їх в авторитетних і відповідальних акторів політичної сцени. Політично роздрібнений парламент об'єктивно сприяв зміцненню позицій президента, а не політичних партій.

Система поляризованого плюралізму (1998–2005 рр.)

Запровадження мажоритарно-пропорційної виборчої системи спричинило серйозні **зміни партійної системи**. На початок чергового виборчого року в Україні було зареєстровано 52 політичні партії. 44 з них висловили намір взяти участь у виборах до парламенту у 1998 р. (25 – самостійно, 19 – у складі виборчих блоків). Для участі у виборах ЦВК зареєструвала 21 політичну партію і 9 виборчих блоків (до яких

увійшли 19 політичних партій). Таким чином, виборча суб'єктність партій порівняно з 1994 р. зросла більше, ніж у 6 разів.

Передбачений законом **виборчий бар'єр** зуміли подолати 8 партій і виборчих блоків. З-поміж 30 колективних учасників виборчих змагань лише 17 спромоглися перейти заповітний 4 %-й виборчий бар'єр бодай в одному з 27 регіонів, 8-м він підкорився в масштабах цілої держави і тільки 5-м (КПУ, НРУ, СПУ – СелПУ, НДП та ПЗУ) – більше, ніж у половині регіонів. Це свідчить про те, що єдиної загальнонаціональної партії, яка користувалася б однаковою підтримкою виборців у всіх регіонах держави, не було.

Станом на 1 січня 2001 р. в Україні було зареєстровано вже 109 політичних партій, а напередодні парламентських виборів 2002 р. їх налічувалося понад 150. Насправді загальнонаціональний вплив і вагу мали не більше 6-ти політичних партій. У виборчому процесі взяло участь 33 суб'єкти – 21 політична партія та 12 блоків, які об'єднали 42 політичні партії.

На виборах 2002 р. більше, ніж удвічі зменшилася кількість виборців, які проголосували проти всіх. Також суттєво скоротилося число людей, які проголосували за партії, які не подолали виборчий бар'єр.

Система поміркованого плюралізму (з 2006 р. і по сьогодні)

Парламентські вибори 2006 р., які проходили на основі оновленого закону про вибори народних депутатів України, відбувалися вперше за **пропорційною виборчою системою** у загальнодержавному виборчому окрузі з 3 %-м виборчим бар'єром. Станом на 20.12. 2006 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 137 політичних партій. Упродовж одного лише 2005 р. створено 24 нові партії.

У боротьбу за місця у вищому законодавчому органі держави включилося 45 суб'єктів виборчого процесу (29 політичних партій і 16 партійних блоків).

За результатами підрахунку голосів, право на формування українського парламенту отримали 5 політичних сил, яким вдалося подолати 3%-й виборчий бар'єр – це Партія регіонів, яка здобула 32,14 % голосів виборців, БЮТ – 22,3 %, Блок «Наша Україна» – 13,95 %, СПУ – 5,7 %, КПУ – 3,7 %. У 450-місному парламенті України Партія регіонів отримала 186 депутатських місць, БЮТ – 129, Блок «Наша Україна» – 81, СПУ – 33, КПУ – 21.

У результаті парламентських виборів 2006 р. в Україні була сформована система, котра в літературі має назву **модифікованої двопартійності** (або 2,5 партійна система), аналогом якої може слугувати партійна система Німеччини. Центром одного політичного поля виступає правоцентристська Партія регіонів, іншого – лівоцентристський БЮТ. Парадоксально, але Партія регіонів зуміла об'єднати навколо себе лівих (соціалістів і комуністів), а БЮТ – правих (нашоукраїнців). Це є яскравим свідченням, що згуртування політичних сил відбувається швидше навколо влади, а не ідеологічних чи програмних цінностей.

Глава 9. ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС ТА ГРОМАДСЬКІ РУХИ

9.1. Виборчі системи: їх ознаки та різновиди

У різних країнах виборчі системи будуть відрізнятися за багатьма параметрами. Ця багатоманітність визначається історичними, культурними особливостями, а також політичними завданнями.

Як зазначають науковці, порівняно з іншими елементами політичної системи електоральними правилами легше маніпулювати, вони дозволяють створити перевагу кільком сильним партіям і звести нанівець роль дрібних або дати останнім право на парламентське представництво.

Виборча система у вузькому значенні – це спосіб розподілу місць в органі державної влади між кандидатами залежно від результатів голосування виборців.

Зазвичай виборчі системи є різними модифікаціями двох основних типів: мажоритарної та пропорційної.

Мажоритарна система. В її основі лежить принцип більшості (переможцем на виборах вважається кандидат, який набрав найбільше голосів). Виборчі округи тут є одномандатними, тобто від кожного обирається один депутат. Мажоритарна система має свої різновиди. При мажоритарній системі відносно простої більшості обраним вважається той кандидат, який отримав голосів виборців більше, ніж будь-який із його суперників. Вона нескладна, тому що забезпечує перемогу одній партії (кандидату) навіть при мінімальній перевазі. Але може трапитися так, що за партію, яка перемогла, проголосує меншість виборців (решту голосів заберуть інші партії), й

уряд, який сформує ця партія, не буде користуватися підтримкою більшості громадян. Сьогодні ця система використовується у США, Канаді, Великобританії, Новій Зеландії.

Мажоритарна система абсолютної більшості передбачає, що обраним є той кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, які брали участь у голосуванні (**50 % плюс один голос**).

У світовій практиці зустрічається кілька **різновидів цієї системи**:

- *система двох турів*. Якщо жоден із кандидатів не набрав більше половини голосів виборців, проводиться другий тур, у якому, як правило, беруть участь два кандидати, які домоглися кращих результатів, що дозволяє одному з них отримати більшість голосів (абсолютну або відносну);

- *альтернативне голосування*. Використовується при виборах у Нижню палату парламенту Австралії. В одномандатному окрузі виборець голосує за кількох кандидатів, відзначаючи цифрами (1, 2, 3 тощо) навпроти прізвищ тих, кому віддається перевага (рейтингове голосування). Якщо жоден із кандидатів не отримує абсолютної більшості, з подальшого підрахунку виключаються кандидати з найменшими першими перевагами, а голоси, подані за них, передаються кандидатам других переваг. Потім виключаються кандидати з найменшою кількістю перших і других переваг. Перерозподіл голосів відбувається до того часу, поки один із кандидатів не набере абсолютну більшість голосів.

Дуже рідко використовується **мажоритарна система кваліфікованої більшості**, коли потребується підтримка двох третіх або трьох четвертих від загальної кількості поданих голосів (знайшла застосування у Чилі при виборі депутатів парламенту).

Пропорційна система. Передбачає голосування за списками партій, що означає виділення багатомандатного округу (округом є вся територія країни) або кількох. Це найбільш поширена система (Латинська Америка, Бельгія, Швеція). Зміст цієї системи полягає в тому, щоб кожна партія отримувала у парламенті кількість мандатів, пропорційну числу поданих за неї голосів. При всій демократичності у ній є один недолік. Вона гарантує представництво навіть дрібних партій, що при парламентській чи змішаній формах правління викликає проблеми зі створенням уряду. Таке стає можливим, коли жодна партія не має у парламенті абсолютної більшості або не може її створити, не вступивши в коаліцію з іншими. В багатьох країнах намагаються згладити цей недолік, а також надлишкову

фрагментацію партій, вводячи **виборчий поріг (бар'єр)** – найменшу кількість голосів, необхідну для обрання одного депутата. Як правило, це 2–5 %. Існує безліч **варіантів пропорційної системи голосування**:

- *система із загальнонаціональним партійним списком* (Ізраїль, Нідерланди). Голосування відбувається у масштабі всієї країни в межах єдиного загальнонаціонального округу;

- *система з регіональними партійними списками* передбачає формування кількох округів (Австрія, Скандинавські країни, Іспанія, Греція);

- *система із закритим списком*. Виборець голосує за партію і не може виразити перевагу окремим кандидатам, занесеним у партійний список. Вони розташовуються за своєю важливістю. Ті, що знаходяться у кінці списку, мають менше шансів на перемогу;

- *система з відкритим списком* дозволяє голосувати за партію та виражати перевагу комусь із її кандидатів, тобто виборці можуть змінити їх розташування у списку (*преференційоване голосування*). Робиться це різними способами: ставлять хрестик навпроти прізвищ тих, кого хотіли бачити (Бельгія); вписують прізвища кандидатів у бюлетень (Італія); розташовують їх за ступенем значущості (Швейцарія, Люксембург).

Ідеальної виборчої системи не існує. Кожна з них має свої плюси та мінуси.

Прибічники використання традиційних різновидів **мажоритарної системи** голосування серед головних її **недоліків** виділяють такі:

- не відображає реального становища політичних сил у країні та не забезпечує їхнього адекватного представництва у парламенті. Передусім, це поширюється на систему голосування в один тур, коли переможцем є кандидат, що набрав менше половини голосів від загальної кількості. Але навіть якщо одна сторона набирає 52 %, проблема зберігається: 48 % виборців будуть позбавлені представництва. Виникають випадки, коли «пропадає» до двох третіх голосів, поданих за кандидатів, що не пройшли. Подібна ситуація може виступати джерелом потенційних політичних конфліктів і сприяти активізації непарламентських методів боротьби з боку сторони, яка програла;

- породжує диспропорції між набраними голосами й отриманими мандатами. Наприклад, у 1997 р. на парламентських виборах у Великобританії лейбористи отримали 64 % мандатів, при цьому за

них проголосувало лише 44 % виборців, консерватори здобули 31 % голосів і 25 % мандатів, а ліберальні демократи – 17 % голосів і 7 % місць;

- установлює залежність результатів голосування від нарізання округів, що може створити спокусу махінацій із визначенням їх кордонів і чисельністю виборців для отримання виборчої вигоди;
- можливість переважання регіональних (місцевих) інтересів над загальнонаціональними;
- призводить до подорожчання виборчого процесу при необхідності проведення другого туру.

До позитивних моментів пропорційної системи виборів відносять такі: забезпечує більш адекватне представництво політичних сил; скорочує кількість неврахованих голосів виборців. Навіть при використанні виборчого бар'єру рідко буває, щоб їх виявилось більше однієї четвертої, а тим паче однієї другої; дозволяє забезпечити представництво меншинам (наприклад, етнічним, релігійним); стимулює створення партій і розвиток політичного плюралізму.

Але й у цієї системи є **слабкі сторони**: незначний зв'язок кандидата у депутати з виборцями; залежність депутата від партійної фракції у парламенті; породжує більшу кількість фракцій у парламенті, що змагаються між собою, і як наслідок – негативно впливає на стабільність роботи останнього; сприяє формуванню (при парламентській і змішаній формах правління) коаліційних урядів, які інколи бувають менш ефективними та стабільними, ніж однопартійні; потенційно збільшує вплив партійної еліти при складанні виборчих списків, особливо якщо використовується система із закритим списком.

У деяких країнах (Німеччина, Болгарія) намагаються знайти компроміс між двома системами виборів і використовують різні варіанти змішаної системи, яка передбачає поєднання елементів пропорційної та мажоритарної систем.

У політології активно обговорюється питання про вплив систем голосування на конфігурацію партійної системи країни та характер міжпартійних взаємовідносин.

Західний політолог Р. Кац, проводячи дослідження у Великобританії, Ірландії й Італії, прийшов до таких висновків: пропорційне представництво сприяє прояву з боку партій більш ідеологізованих і радикальних позицій із політичних питань, ніж в

умовах відносної більшості; у двопартійних системах ідеологічні позиції партій поступово наближаються; партії, які конкурують у малих округах, переважно орієнтуються на персоналії лідера та патронаж, а ті, що у великих – схильні до проблемного спрямування.

Французький політолог М. Дюверже вивів закономірність, яка отримала назву «**закону М. Дюверже**». Згідно з ним, мажоритарна система відносної більшості сприяє становленню двопалатної системи (чергування двох великих партій при владі). Пояснюється це тим, що виборці будуть прагнути до «корисного» (стратегічного) голосування за великі партії, які мають шанси на успіх, розуміючи, що голоси, подані за дрібні, «пропадуть». У цьому проявляється своєрідний психологічний ефект виборчої системи. Дрібні партії або приречені на постійну поразку, або змушені об'єднуватися з однією з партій-фаворитів. Мажоритарна система у два тури зумовлює появу численних і відносно стабільних партій, які залежать одна від одної. Пропорційне представництво сприяє формуванню багатопартійності, що складається з самостійних і стабільних партій із жорсткою структурою. Помічена М. Дюверже закономірність не є абсолютною та передбачає виключення.

9.2. Електоральна легітимація влади в Україні: 2012 р.

Принцип легітимності є важливою умовою стабільного розвитку держави. Сьогодні він став предметом активного вивчення політологів не лише у внутрішньополітичному, але і у зовнішньополітичному контексті. Особливого значення набуває дослідження даної проблеми в умовах трансформації виборчих систем, що має місце пострадянському просторі загалом і, зокрема в Україні.

Основу виборчих систем складають закони про вибори різного рівня, які визначають механізм і технології виборчого процесу, а значить і ступінь електоральної легітимності. Сьогодні в українському суспільстві активно обговорюються політологами і політиками сутність та перспективи застосування нового закону про вибори до парламенту.

Електоральна легітимація влади – це процедура визнання суспільством влади та правомірності її діяльності в контексті реалізації електоратом (громадянами) їхнього права обирати цю владу та легітимності виборів.

Як бачимо, варто розрізняти поняття «електоральна легітимність» і «легітимність виборів». Перше робить владу легітимною завдяки тому, що вона формується з допомогою виборів, акцент робиться на демократичності процедури виборів на противагу силового захоплення влади або успадкування влади. Друге охоплює лише один з аспектів електоральної легітимації – визнання самого процесу виборів законним, легальним і правомірним/справедливим.

У разі, коли суб'єктом визнання влади стає не національне суспільство (внутрішня громадськість держави), а зовнішня громадськість, представлена світовим співтовариством або/та його окремими представниками, наприклад, міжнародними організаціями, будемо говорити про зовнішньополітичну електоральну легітимацію.

Зовнішньополітична електоральна легітимація влади передбачає застосування законів про вибори, які враховують світові демократичні традиції електорального процесу і схвально оцінюються міжнародними організаціями. Незалежну оцінку національних законів про вибори дають авторитетні міжнародні організації.

До основних **суб'єктів** зовнішньополітичної електоральної легітимації влади:

- **Європейська Комісія «За демократію через право», або Венеціанська Комісія** – міжнародно визнаний незалежний форум з обміну ідеями у правовій сфері, наглядовий орган Ради Європи у виборчих справах. Розповсюджуючи європейський правовий доробок, заснований на досягненнях європейської цивілізації, вона сприяє розробці норм і рекомендацій у конституційній сфері. Ця Комісія складається з незалежних експертів, які отримали міжнародне визнання завдяки своєму досвіду роботи у демократичних інститутах або своєму внеску у розвиток права і політичних наук.

- **Бюро демократичних інституцій та прав людини (ОБСЄ/БДПЛ)** – основний інститут ОБСЄ та провідна організація в Європі в царині спостереження за виборами, воно здійснює координацію та організує розгортання численних місій зі спостереження, проводить оцінку виборів у регіоні ОБСЄ на предмет їх відповідності національному законодавству та міжнародним стандартам, допомагає державам-учасницям вдосконалювати свою

законодавчу та нормативну електоральну базу, унікальна методологія БДПЛ дає можливість отримати чітке уявлення про всі елементи виборчого процесу.

- **Міжнародна фундація виборчих систем** (International Foundation for Electoral Systems) – провідна світова неурядова експертна установа, яка професійно займається виборчим законодавством та виборчими кампаніями,

- **Міжпарламентська асамблея СНД** – орган Співтовариства, що направляє своїх спостерігачів на парламентські вибори і вибори голів держав, основою цієї діяльності є конвенція «Про стандарти демократичних виборів виборчих прав і свобод в державах – учасницях Співдружності Незалежних Держав» та ін..

Дослідники звертають увагу, що зазвичай, європейські інституції при визначенні своєї позиції щодо виборів в третіх країнах звертають увагу на висновки місії спостерігачів від ОБСЄ/БДПЛ. Тим не менше, у випадку з Україною, не виключений і відхід від усталених правил. Так, депутат Європарламенту від групи Європейських консерваторів та реформістів британець Ч. Теннок заявив ВВС Україна про можливість підготовки спостерігачами від Європарламенту окремих від місії ОБСЄ висновків щодо проведення парламентських виборів в Україні. «За згодою, Європейський парламент, коли спостерігає за виборами в країнах ОБСЄ, працює у форматі «трійки» з ОБСЄ та Радою Європи при підготовці спільної фінальної доповіді. Водночас, це – добровільна згода, і за необхідності, я закликатиму Європарламент підготувати окрему доповідь, яка висвітлить недемократичний клімат, в якому проводяться ці вибори», – зауважив депутат.

Така оцінка здійснюється для підтримки зусиль влади України щодо створення виборчого законодавства, яке забезпечить демократичні вибори і на основі дотримання міжнародних стандартів. Більшість висновків стосовно виборчого законодавства розроблені спільно двома першими організаціями.

Ця діяльність у виборчій сфері має різні форми:

- порівняльна робота, яка привела до розробки кількох текстів, що встановлюють стандарти, зокрема Кодексу належної практики у виборчих справах та Кодексу належної практики щодо референдумів;

- висновки щодо законодавства держав – членів, чи, точніше, щодо законопроектів, які могли після цього бути зміненими у світлі

зауважень Комісії; ці висновки звичайно готуються спільно з ОБСЄ/БДПЛ;

- допомога виборчим комісіям під час виборчого процесу та тренінги у виборчих справах для учасників виборів (виборчі комісії, політичні партії, громадські організації та, понад усе, судді);

- база даних «VOTA», зібрання виборчого законодавства держав – членів Комісії1;

- допомога місіям Парламентської Асамблеї спостереження за виборами.

Наприкінці 2011 р. Верховна Рада України ухвалила новий Закон України «Про вибори народних депутатів України», який вніс низку змін до виборчого процесу. Висновок щодо Закону України «Про вибори народних депутатів України» європейських експертів Венеціанської Комісії та ОБСЄ/БДПЛ загалом був позитивним позитивними для тих, хто готував згаданий законопроект.

Серед позитивних аспектів оцінки законопроекту можна назвати такі зміни, внесені до законопроекту:

- ЗМІ надається необмежений доступ до всіх публічних заходів, що стосуються виборів, засідань виборчих комісій та приміщень виборчих дільниць у день виборів;

- Голова, заступник голови та секретар окружної виборчої комісії (ОВК) мають пройти обов'язкове навчання, що організовує Центральна виборча комісія (ЦВК), до того, як обійняти свою посаду;

- члени комісії, які не згодні з її рішенням, мають два дні на подання письмових зауважень, що повинні бути додані до протоколу;

- законопроектом скасовуються положення, що надавали партіям, які висувають кандидатури на посади членів виборчих комісій, необмежене право відкликати членів комісій без відповідних підстав;

- скасовано право дільничних виборчих комісій (ДВК) вносити виборців до списків виборців у день виборів. Виборці можуть бути внесені до списків виборців лише за рішенням суду; надається можливість висування позапартійних кандидатів;

- законопроект не містить положення попередніх законів, згідно з яким скаргу можна було подавати або до виборчої комісії вищого рівня, або до суду.

Основні зауваження стосувалися, перш за все, загальної оцінки проекту Зокрема звертає на себе увагу уточнення у висновку, що проект закону має відношення лише до парламентських виборів в Україні. Це не відповідає Резолюції ПАРЄ і рекомендаціям

Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ про те, що всі виборчі правила повинні бути зведені в єдиний Виборчий Кодекс, щоб забезпечити застосування одних і тих самих процедур до всіх виборів". Разом з тим, виразили **Венеціанська Комісія та ОБСЄ/БДПЛ** сподівання, що робота над єдиним Виборчим кодексом України буде продовжуватися з урахуванням рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи, Венеціанської Комісії та ОБСЄ/БДПЛ. Той факт, що Президент України неодноразово звертав увагу на важливість роботи над єдиним Виборчим кодексом, є позитивним зрушенням. Венеціанська Комісія та ОБСЄ/БДПЛ вірять, що у цьому майбутньому кодексі їхні рекомендації будуть ураховані.

Крім того, як відомо, Венеціанська комісія пропонувала запровадити пропорційну систему, базовану на багатьох регіональних округах, що б допомогло уникнути недоліків обох систем – пропорційної з єдиним округом і змішаної системи, проте Україна на це не прореагувала і залишила і в проекті, поданому на експертизу, і в остаточному варіанті Закону небажану з точки зору європейців модель.

Венеціанська комісія і ОБСЄ звертають увагу і на низку питань адміністрування виборчого процесу, функціонування виборчих комісії, виборчих фінансів, неможливості оскарження результатів виборів тощо, зокрема обмеження права балотуватися для будь-кого визнаного винним у скоєнні умисного злочину, незалежно від тяжкості скоєного злочину, що суперечить зобов'язанням в рамках ОБСЄ, численним рекомендаціям ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської Комісії у виборчій сфері, належній практиці та іншим міжнародним стандартам. Венеціанська Комісія та ОБСЄ/БДПЛ; відсутність чітких критеріїв та термінів для встановлення меж виборчих округів; відсутність ясності щодо можливості оскарження результатів виборів та повного оприлюднення – до та після виборів – джерел та розмірів фінансових внесків, видів і розмірів витрат на проведення передвиборчої кампанії, а також незалежного моніторингу фінансування політичних партій та виборчих кампаній.

Венеціанська Комісія та ОБСЄ/БДПЛ рекомендують обговорити, перш ніж проект буде поданий на розгляд парламенту, можливості врахування таких рекомендацій, ефективні, пропорційні та стримуючі санкції за порушення вимог щодо фінансування передвиборчої кампанії; кінцеві терміни реєстрації кандидатів у виборчих округах; скасування права партій на створення виборчих

блоків; певні положення, що обмежують свободу слова, що суперечить зобов'язанням в рамках ОБСЄ, рекомендаціям та висновкам ОБСЄ/БДПЛ і Венеціанської Комісії, іншим міжнародним стандартам; збереження максимальної кількості виборців на виборчій дільниці на рівні 2500 виборців; дозвіл спостерігачам «вживати усіх необхідних заходів для припинення протиправних дій під час голосування та підрахунку голосів виборців на виборчій дільниці»; необхідність отримання попереднього погодження від ЦВК для двох або більше груп міжнародних спостерігачів, які бажають координувати свою діяльність; підписання бюлетеня членами ДВК перед видачею його виборцеві для того, щоб бюлетень вважався дійсним; положення законопроекту, що дозволяють ДВК визнати результати виборів недійсними на основі довільного визначення рівня неприпустимих зловживань, що може призвести до встановлення прийняттого рівня фальсифікацій.

Міжнародна фундація виборчих систем (IFES), найавторитетніша експертна організація у галузі виборчого законодавства, підготувала висновок у відповідь на звернення Міністерства юстиції України. Метою експертизи було не критика Законопроекту чи виборчої практики в Україні. IFES мала на меті визначити сфери значних змін у парламентській виборчій системі та практиці, а також виокремити всі ті питання, які викликають занепокоєння і впливають із тексту Законопроекту. Там, де це є доцільним, IFES запропонувала рекомендації для покращення якості тексту та підвищення рівня його відповідності міжнародним стандартам. IFES визнала той факт, що в кінцевому підсумку питання про те, яким саме бути закону, мають вирішувати самі українці.

В основу свого аналізу IFES поклала міжнародні стандарти та новітні найкращі практики, а також власний досвід сприяння проведенню виборчих реформ у різних країнах світу. Там, де це є доречним, в аналізі зроблено посилання на попереднє виборче законодавство, а також суміжні та пов'язані з ним законодавчі акти України. IFES структурувала свій аналіз відповідно до основних тематичних розділів Законопроекту.

IFES розглядала та аналізувала Законопроект у чотири етапи:

1. базовий аналіз ключових змін, запропонованих у Законопроекті, отримуючи при цьому поради та допомогу від українських експертів;
2. детальний розгляд різних розділів проекту закону провідною групою міжнародних експертів та працівників IFES;

3. IFES було підготовлено детальний аналітичний огляд Законопроекту, у якому було враховано додаткові пропозиції українських експертів;

4. закінчений проект аналізу було надіслано на рецензію групі аналітиків, до складу якої входили міжнародні експерти та колишні посадовці, які займались проведенням виборів.

Деякі наші аналітики віддають належне американцям, вважаючи, що їхній аналіз законопроекту є повнішим, детальнішим і ґрунтовнішим за європейський. Експерти IFES вказують на значну кількість спірних і суперечливих моментів, які стосуються не лише змісту виборчої реформи, але й того, в яких умовах і як вона відбувається.

У висновку зауважено, що робота над удосконаленням виборчого законодавства в Україні організована оптимальним чином, оптимальна і така послідовність та принципи роботи над майбутнім законодавством, які запропоновані робочою групою. Зокрема - вироблення на першому етапі концептуальних засад, основних елементів та ключових питань майбутнього законодавства про вибори. Підготовка проекту закону - на другому етапі роботи. На третьому етапі – проведення публічного обговорення проекту за участю експертів та громадськості. Експерти IFES назвали подібний підхід таким, що має дати найкращий результат.

Позитивним вважають експерти (на відміну від висновку Венеціанської Комісії та ОБСЄ/БДПЛ) і повернення до паралельної системи, коли одна половина депутатів обирається за системою відносної більшості в одномандатних округах, а інша половина – через пропорційне представництво у загальнонаціональному виборчому окрузі, є найбільш важливою зміною у законопроекті. Вони не заперечують проти того, що виборчу систему потрібно вдосконалювати, але, враховуючи відсутність консенсусу в Україні, в умовах колосального впливу пропонованих змін на політичний ландшафт, обмеженість часу для впровадження цих змін, вважають дискусійним є питання, наскільки доречним є змінювати виборчу систему саме зараз.

Разом з тим, у висновку підкреслено і деякі негативні аспекти – Законопроект розроблявся в атмосфері значної невизначеності та недовіри між Урядом України, політичними партіями та громадянським суспільством. Представники опозиційних партій, громадянського суспільства, експерти у галузі виборчого

законодавства та міжнародна спільнота висловили IFES численні критичні зауваження щодо Законопроекту та процедури його підготовки. Хоча основну частину свого звіту IFES присвятила технічному аналізу положень Законопроекту та їх відповідності міжнародним стандартам і найкращим практикам, усе ж вона не могла не відзначити деякі моменти, що викликають певне занепокоєння.

Була висловлена стурбованість заборонаю блоків разом із підняттям бар'єру вплине на виборчі перспективи багатьох малих партій, в тому числі і тих, які сьогодні знаходяться у парламенті. Експерти вважають, що для успішної конкуренції на виборах малим партіям необхідно буде об'єднуватись із партіями, які користуються більшою підтримкою виборців. В умовах консолідованої партійної системи це було б можливо, однак, сьогодні одним із результатів може стати «втрата» великої кількості голосів виборців, які голосуватимуть за малі партії, що не подолають виборчий бар'єр. А це, у свою чергу, негативно вплине на пропорційність результатів виборів.

Викликали занепокоєння і норми законопроекту щодо територіальної організації виборів депутатів (утворення одномандатних виборчих округів). Експерти рекомендували інформувати виборців не лише щодо меж округів, але й щодо того, як ці межі визначаються, про строки утворення округів і критерії, на підставі яких повинні утворюватись округи тощо.

IFES висловила критичні зауваження і до формування і функціонування виборчих комісій, рекомендуючи надавати право на другого члена ДВК парламентським партіям тільки у тому випадку, якщо залишатимуться вакантні місця після врахування усіх пропозицій від інших суб'єктів виборчого процесу, та збільшити кворум для прийняття рішень дільничними виборчими комісіями.

Окрім цих принципових застережень у звіті IFES наведено ще цілу низку технічних зауважень, які стосуються реєстрації кандидатів, точніше строків, грошового внеску, фінансування виборчої кампанії, відмови від державного фінансування виборчої кампанії, моніторингу за надходженням і витрачанням коштів, встановлення лімітів на фінансування виборчої кампанії, місця і ролі засобів масової інформації у виборчому процесі, прав спостерігачів, процесу голосування – зменшення кількості відведених для голосування годин, встановлення чітких вимог для голосування за межами

виборчої дільниці, встановлення результатів голосування, вирішення виборчих спорів тощо.

Важливим аспектом зовнішньополітичної легітимації влади є **міжнародні спостереження за виборами**. *Перший відомий випадок міжнародного спостереження за виборами* в сучасній історії відносять до 1857 р., коли європейська комісія, до складу якої входили представники Австрії, Великобританії, Франції, Пруссії, Росії й Туреччині, спостерігала за загальними виборами на спірних територіях Молдавії й Валахії. Міжнародні організації і представники урядів займалися спостереженням за виборами з Першої світової війни, а в період після Другої світової війни спостереження стало більш повсякденним явищем. У той час *спостереження за виборами в основному проводилося під егідою ООН*, що приділяла найбільшу увагу територіям, що не володіють суверенітетом, тому що це більшою мірою відповідало Уставу Організації, що забороняє їй втручатися «у справи, по суті входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави». Переломним моментом у розвитку спостереження ОБСЄ за виборами вважають 1994 р., коли держави-учасники Організації відповідним чином визнали, що *вибори є не одностороннім заходом, а процесом, що починається за кілька місяців до дня голосування*, а у 1996 р. була оприлюднена його методика, яку БДПЛ⁵ розробило після Будапештської зустрічі на вищому рівні.

Вперше у виборчій практиці задекларувала введення у практику виборчих процесів конкретних держав інституту іноземних і національних спостерігачів Копенгагенська нарада, підкресливши його здатність підвищити авторитетність виборчого процесу в державах, де проводяться вибори. Тут не визначалися умови функціонування спостерігачів, їх статус і повноваження, проте фактично окреслені засади спостереження: запрошення видається від імені держави або недержавних установ.

Детальні настанови з міжнародного спостереження за виборами викладені у публікацій БДПЛ, зокрема у Посібнику для здійснення моніторингу участі жінок у виборах, Настановах для перегляду законодавчої основи виборів, Настановах про сприяння участі національних меншин у виборчому процесі, Посібнику з розв'язання спорів, пов'язаних з виборами, у правовому полі ОБСЄ, а

⁵ Спочатку Бюро по вільним виборам, Бюро ОБСЕ по демократичним інститутам і правам людини.

також у Чинних зобов'язаннях щодо демократичних виборів у державах-учасниках ОБСЄ, Посібнику зі спостереження за виборами, Керівні принципи по аналізу ЗМІ під час спостереження за виборами, Керівництво для довготермінових спостерігачів за виборами та ін.

Питання міжнародного спостереження за виборами знайшли відображення і в Конвенції про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав. Конвенція регламентує діяльність осіб, які здійснюють спостереження за виборами від імені інших держав чи міжнародних організацій. У ній зазначено, що присутність міжнародних спостерігачів сприяє відкритості та гласності виборів, дотриманню міжнародних зобов'язань держав, тому міжнародні спостерігачі знаходяться під захистом держави, в якій проводиться спостереження, а органи влади зобов'язані сприяти їм в межах своєї компетенції. Зазначаючи, що міжнародні спостерігачі не мають права використовувати свій статус для здійснення будь-якої іншої діяльності, яка не пов'язана з виборами, Конвенція допускає можливість позбавлення акредитації тих, хто порушує закони і загальновизнані принципи та норми міжнародного права.

У всіх зазначених документах представлені **керівні принципи, які використовують спостерігачі** для розуміння всіх аспектів виборчого процесу. Методика міжнародного спостереження включає огляд законодавчої бази, аналіз діяльності виборчої комісії та проведення передвиборної кампанії, атмосфери в ЗМІ й справедливий доступ до ЗМІ, процесу подачі скарг і апеляцій, голосування, підрахунку голосів та інформації про результати, а також оголошення результатів виборів. Хоча дана методика не була змінена з моменту її впровадження, в останні роки вона була доповнена, щоб взяти до уваги певні питання, такі як участь жінок і включення у виборчий процес національних меншостей, крім того, були розроблені керівні принципи для поліпшення окремих аспектів моніторингу ЗМІ в контексті передвиборної кампанії.

Методика ОБСЄ була застосована іншими організаціями, зокрема, Європейським Союзом, який указував, що вона використовується для спостереження за виборами в усьому світі, ООН із врахуванням досвіду ОБСЄ були розроблені Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами й Кодекс поведінки спостерігачів у рамках ООН, неурядовими організаціями, що беруть участь у спостереженнях.

В Аналітичному віснику Ради Європи 2003 р. зазначалося, що спостереження за виборами відіграє важливу роль, оскільки дозволяє одержати подання про те, наскільки правильно проходив процес виборів. Існує **три різних категорії спостерігачів**:

- *національні спостерігачі*, що є прихильниками тої або іншої партії або кандидата,

- *національні спостерігачі*, що не є прихильниками якої-небудь партії або кандидата,

- *міжнародні спостерігачі* (не є прихильниками якої-небудь партії або кандидата). На практиці розходження між першими двома категоріями не завжди очевидні. Крім того, міжнародні і внутрішні спостереження – це окремі, але взаємодоповнюючі види діяльності.

У Річному звіті ОБСЄ за 2007 р. підкреслюється, що спостереження за виборами переслідує **дві основні цілі**:

(1) *установити, чи відповідають дані вибори зобов'язанням ОБСЄ й іншим міжнародним стандартам демократичних виборів, а також чи проводяться вони відповідно до національного законодавства (яке повинне відображати зобов'язання ОБСЄ);*

(2) *у разі потреби запропонувати рекомендації, які дозволять уряду поліпшити ситуацію до наступних виборів.* Вони проводяться не просто для того, щоб висловити схвалення на адресу тих країн, де вони проходять на належному рівні, або критикові на адресу тих країн, які не дотримують прийнятих на себе зобов'язань. Навпроти, застосовується конструктивний підхід, у рамках якого не тільки вказуються конкретні напрямки для можливих покращень, але також пропонуються рекомендації й надається допомога в усуненні будь-яких недоліків. Таким чином, спостереження за виборами перетворюються в ефективний інструмент, використовуваний державами-учасниками ОБСЄ для підвищення чесності своїх виборчих процесів відповідно до зобов'язань ОБСЄ.

Спостереження за виборами засновано на **двох фундаментальних принципах**:

по-перше, це чіткі зобов'язання, які прийняли на себе держави для забезпечення проведення демократичних виборів;

по-друге, спостерігач є лише приватною особою з об'єктивним поглядом, що не втручається в процес. Прозорість є ключовою умовою для забезпечення того, щоб спостереження за виборами залишалися об'єктивним і щоб всі зацікавлені в цьому процесі особи могли бути впевнені в тім, що воно й далі буде об'єктивним.

До **основних обов'язків міжнародних спостерігачів** відносяться:

1. Моніторинг і оцінка ефективності й об'єктивності органів, відповідальних за організацію виборів, протягом передвиборного періоду, у день виборів і в дні, що безпосередньо впливають на вибори, і надання відповідних звітів.

2. Моніторинг і оцінка передвиборної політичної атмосфери й всіх аспектів виборчої кампанії, включаючи дотримання громадянських і політичних прав і те, якою мірою виборчий процес вільний від залякування, а також надання відповідних звітів.

3. Моніторинг і оцінка процесу розгляду скарг і апеляцій, пов'язаних з виборами, і надання відповідних звітів.

4. Моніторинг, оцінка й надання звітів по іншим питанням щодо виборів, таким як: участь жінок, залучення національних меншостей, надання виборцям з обмеженими можливостями доступу до процесу голосування.

5. Підготовка плану розміщення на місцях для короткотермінових спостерігачів, які будуть працювати в зоні відповідальності, вживання заходів з матеріально-технічного забезпечення і розміщення їх.

6. Проведення брифінгу з політичних і виборчих аспектів на регіональному рівні й опитування після спостереження.

7. Керування людськими, фінансовими й матеріальними ресурсами ефективним образом і відповідно до процедур і правил БДПЛ.

Оскільки виконання цих завдань є важливою умовою прозорості і відкритості виборів, які в Україні не забезпечуються внутрішніми механізмами взаємного контролю, тому наша країна активно підтримує проведення міжнародного спостереження за ходом та

результатами виборів. Це сприятиме не лише забезпеченню потрібного рівня демократизму українських виборів, але і стане вагомим чинником формування міжнародного іміджу України у світі.

За деякими підрахунками, за підготовкою й ходом українських парламентських виборів у 2012 р. будуть спостерігати близько 10 тисяч міжнародних спостерігачів. Станом на 20 вересня їх число досягло 526 чол. Вже відомо, що спостерігати за перебігом парламентських виборів в Україні будуть 15 депутатів Європейського Парламенту. Делегація Європарламенту стане частиною Міжнародної місії спостерігачів за виборами, яка включатиме також представників від ПАРЄ (41 спостерігач), ОБСЄ та БДПЛ (100 довготермінових і 600 короткотермінових спостерігачів). СНД планує спрямувати в Україну 200 спостерігачів. Європейська мережа організацій зі спостереження за виборами (ENEMO) офіційно оголосила 28 серпня про початок своєї міжнародної місії зі спостереження за парламентськими виборами в Україні (передбачається направити в Україну 400 короткотермінових спостерігачів). ENEMO працює згідно міжнародних стандартів спостереження за виборами і планує випустити три коротких доповіді, які будуть представлені на офіційних прес-конференціях.

9.3. Види та форми громадських об'єднань

У будь-якій демократичній державі існує розповсюджена система громадських організацій, які мають значний вплив на всі сторони суспільного життя. Саме громадські організації є ініціаторами та чинником вирішального впливу на формування громадської думки у суспільстві, а політичні партії до того ж є найважливішою формою вияву політичних переконань і поглядів населення.

Право кожної людини на створення громадського формування є важливою нормою Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Європейської конвенції прав та основних свобод людини, інших міжнародних законодавчих актів. Людина вільна щодо заснування громадських об'єднань, вступу до уже наявних. Ніхто не може примусити її увійти до будь-якої організації чи вийти з неї, не порушивши при цьому законних прав і свобод. Відповідно до норм Міжнародного пакту про права громадян однією з гарантій є забезпечення державою того, що користування правом на створення асоціацій «не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, котрі передбачаються законами, які необхідні у демократичному

суспільстві в інтересах державної або громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб» (ч. 2 ст. 22).

Для позначення добровільних об'єднань людей у їх стосунках із владою використовують поняття «громадська організація», «заінтересовані групи» або «групи інтересів».

Групи інтересів визначаються як добровільні об'єднання людей, створені для вираження та задоволення їхніх інтересів у відносинах із різними політичними інститутами, насамперед, із державою.

Поняття «групи інтересів» указує на політичний вимір цих груп. Різні спільності людей, їхні об'єднання проявляють себе як групи інтересів тоді, коли їхні зацікавлення – конкретні вимоги в політичній сфері суспільства. Іншими словами, групи інтересів функціонують як політичні об'єднання тоді, коли вирішують суто політичні завдання або вступають у взаємодію з державою. Вони мають політичний вимір, але здебільшого не є суто політичними. Від політичних партій групи інтересів відрізняються тим, що не прагнуть до політичної відповідальності, не ставлять собі за мету оволодіння державною владою, а обмежуються лише впливом на неї.

Групи інтересів можуть мати різні назви: клуб, гурток, спілка, товариство, рада, об'єднання тощо. Цей термін корелюється з такими однопорядковими поняттями, як «групи тиску», «лобі», «громадські організації», «суспільні рухи», «політичні клани», «латентні політичні сили». Розглянемо зміст кожного з них.

У конкуренції різних суспільних груп, які активно відстоюють власний (передусім, економічний) інтерес, значна частина організованих інтересів отримує задоволення за звичайними каналами громадянського суспільства, поза владними структурами, тобто неполітичним шляхом. Коли ж вимагається прийняття владних рішень, група перетворюється у групу тиску, яка, використовуючи різні засоби, прагне подіяти на постанови органів влади у сприятливий для себе бік.

Група тиску – це громадське об'єднання, яке домагається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на інститути публічної влади.

Як феномен політичного життя групи тиску відомі впродовж усієї історії. Однак найбільшого поширення вони набувають за умов ринку та зрілого громадянського суспільства як породження ліберальної господарської і плюралістичної суспільно-політичної структури. Поява численних груп тиску невіддільна від утворення та розвитку як основних класів капіталістичного суспільства, так і груп інтересів зі своїми економічними, соціальними, професійними й іншими запитамі, які політично їх забезпечують. Через тісний зв'язок зазначених понять групи тиску нерідко ототожнюються з групами інтересів. Проте якщо останній термін указує взагалі на політичний вимір цих груп, то перший зазначає лише форму їхньої дії, метод впливу на ті чи інші політичні рішення.

Поняття «групи тиску» в політичній науці та практиці передувало «лобі». Термін виник спочатку у США та позначав специфічні структури для політичного представництва організованих інтересів. Слово «лобі» (від. англ. lobby – критий, прогулянковий майданчик, коридор) у середині XVI ст. вживалося для позначення прогулянкового майданчика в монастирі. Через століття так почали називати приміщення для прогулянок у палаті громад парламенту Англії. Політичного відтінку це слово набуло ще через два століття, причому в США, коли в 1864 р. термін «лобіювання» став позначати купівлю за гроші голосів законодавців у коридорах Конгресу. В Англії така політична практика спочатку засуджувалася. Слово «лобі» прижилося тут лише в XX ст., а згодом поширилося в інших країнах.

Отже, лобі як синонім груп інтересів – занадто вузьке поняття, оскільки наголос у ньому робиться на локальний і безпосередній вплив на парламентське законодавство. Згодом зміст цього терміна розширився. Ним стали позначати дію заінтересованих груп узагалі на всі центри прийняття державних рішень, тобто не лише на орган законодавчої влади, а й на урядові та судові структури. Таким чином, поняття «лобі», як і «групи тиску», наголошує, передусім, на методі впливу на політичні постанови, тоді як групи інтересів вказують на суб'єкти цієї дії.

У вітчизняній науковій і навчальній літературі широко вживається термін «громадські організації».

Громадські організації – це добровільні й організаційно оформлені об'єднання громадян, створені для вираження та задоволення їх інтересів і потреб на засадах самоврядування.

Спектр багатоманітності громадських організацій величезний. Сюди входять професійні, творчі спілки, жіночі, молодіжні, ветеранські, дитячі організації, кооперативи, наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні й інші добровільні об'єднання громадян, земляцтва, фонди, асоціації тощо. *Як групи інтересів громадські організації виступають* тоді, коли виконують політичні функції, взаємодіють із політичними інститутами, передусім, із державою. Політичні функції властиві різним громадським організаціям неоднаковою мірою. В одних випадках (у профспілок, жіночих, молодіжних організацій) вони є досить виразними, в інших – (наприклад, у різних аматорських об'єднаннях) можуть проявитися лише ситуативно.

Групами інтересів є й багатоманітні суспільні рухи.

Суспільні рухи – самодіяльні об'єднання громадян, створені на основі спільності інтересів і впорядкованої діяльності.

Це антивоєнні, екологічні, жіночі, молодіжні рухи тощо. Вони не є власне організаціями, бо, як правило, не мають сталих довгочасних організаційних структур, певної внутрішньої ієрархії, керівних центрів, програмних і статутних документів, фіксованого членства, внесків.

Суспільні рухи є об'єднаннями людей, які відрізняються своїми ідейними засадами та доктринами, цілями та способами їх досягнення, чисельністю учасників і роллю в політичному житті. В одних випадках вони виступають як чинники світового політичного простору, мають глобальний характер (наприклад, міжнародні робітничий, комуністичний, профспілковий рухи, національно-визвольний, соціал-демократичний рухи, рух неприєднання (до військово-політичних блоків) тощо). Нерідко такі рухи є об'єднаннями політичних партій і ґрунтуються на засадах морально-політичної, іноді – матеріальної солідарності. Вони можуть передбачати створення міжнародних координаційних центрів або обходяться без них.

В інших випадках суспільні рухи виступають як політична сила всередині країни, складова її політичної системи. Саме в цьому розумінні вони є групами інтересів. Критерієм належності суспільних рухів як структурного елемента до політичної системи є їхня участь у життєдіяльності держави, формуванні та функціонуванні її органів, прагнення до виявлення політичних інтересів і потреб соціальних спільнот.

Суспільні рухи та громадські організації *не ставлять перед собою мету завоювати державну владу*. На відміну від політичних партій вони *ніякими власними структурами не входять до державних інститутів*, проте, будучи частиною політичної системи суспільства, можуть здійснювати істотний вплив на неї, зокрема в разі зміни правлячих сил і навіть характеру влади.

Громадські організації та суспільні рухи *об'єднують людей різної партійної належності, різних ідеологічних переконань для досягнення поставлених цілей*. У цьому полягає ще одна їх відмінність від політичних партій, що згуртовують людей лише певної ідеологічної орієнтації та виключають їх членство в інших партіях.

Політичні клани – це групи інтересів, побудовані за сімейно-родинним принципом. Вони сполучають у собі риси патріархальних колективів і сучасних політичних організацій.

Ядром клану є кілька десятків або навіть сотень представників політичної еліти, об'єднаних уявленням про реальне або мнине споріднення та згуртованих навколо глави клану. Тобто, це не обов'язково члени однієї великої родини, але завжди родичі, одноплемінники, земляки або однодумці (одновірці), солідарність яких цементується патріархальною етикою. Структура клану ніколи не обмежується елітою. Вона являє собою розгалужену мережу клієнтів у середніх і навіть нижчих ланках державного апарату й усієї соціальної піраміди. Саме вона забезпечує стабільність впливу клану на інститути влади.

Цей, по суті, докласовий інститут суспільного управління тією або іншою мірою вписаний у систему політичних відносин багатьох сучасних держав. Роль кланів як активних суб'єктів політики особливо проявляється в країнах, де сильні стереотипи традиційної політичної культури. Розрізняються старі клани, що існують у кількох поколіннях, і нові, чиє висування є результатом великих соціальних змін, недавно пережитих суспільством. На відміну від

груп тиску, що діють відкрито та голосно, політичні клани до себе не агітують (хоча суспільству, як правило, відомо про їхнє існування) і діють тихо. Однак від їх позицій і діяльності дуже багато чого залежить у політиці. Часом саме їхніми відносинами, боротьбою або компромісами визначається хід усього політичного процесу.

Близьким за змістом до груп інтересів у політології є поняття «**латентні політичні сили**». *Латентними* (від лат. *latens, latentis* – прихований) вони називаються тому, що в звичайних умовах не виступають безпосередніми й активними суб'єктами політики (якими є, наприклад, політичні партії), але можуть раптово чи поступово, під впливом певних обставин, трансформуватися в активні політичні сили.

Розрізняють *структурні* та *кон'юнктурні* латентні політичні сили. **Структурні** – це елементи будови громадянського суспільства, різноманітні соціальні спільноти людей – класи, соціальні верстви та групи, нації, народності, демографічні та професійні об'єднання, а також традиційні громадські організації та суспільні рухи, які виражають їхні інтереси.

Кон'юнктурні латентні політичні сили виникають і діють лише за певних умов. Найчастіше ними виступають групи тиску, політичні клуби, асоціації, корпоративні об'єднання, нові альтернативні рухи тощо. Під впливом спільного інтересу вони декларують свої вимоги, висловлюють претензії, що безпосередньо або опосередковано зачіпають інші сфери суспільного життя. За певних умов здатні вийти на поверхню політичного життя вже як реальна політична сила – партія, політизований рух.

До кон'юнктурних політичних сил належить також **клієнтела** (від лат. *cliens* – слухняний). Це форма персональної залежності, зумовлена не кровнородинними зв'язками, а нерівномірним розподілом влади у суспільстві. Клієнтелістські взаємовідносини є вираженням зв'язку двох осіб із неоднаковими можливостями – патрона та клієнта – для надання взаємної підтримки й обміну послугами. Цю форму залежності вирізняє її особистісний, автономно-вертикальний, договірний характер. Клієнтела формується та зникає під впливом певних обставин і активно підтримує особу (політичного діяча), з якою пов'язана.

У сучасному суспільстві вона існує як об'єднання людей навколо лідера. Їх відрізняє відсутність формалізованих відносин, а в якості головного фактора згуртування виступає традиційна, ціннісна або емоційно-психологічна орієнтація членів клієнтелі на свого патрона. Наприклад, це можуть бути родичі, друзі, ідейні прихильники або просто люди, залежні з тих або інших причин від людини, що претендує на роль політичного лідера. Клієнтелі можуть ефективно працювати, вирішуючи завдання зміцнення авторитету свого патрона, лобіюючи інтереси групи і навіть беручи участь в електоральному процесі. Відсутність формалізованих відносин компенсується особливими особистими, партикулярними зв'язками, що роблять сильний вплив на мотивацію членів клієнтелі. Останні починають розглядати політико-управлінську діяльність не як свій партійний борг або службовий обов'язок, а як покликання.

Таким чином, поняття «групи інтересів», «групи тиску», «лобі», «громадські організації», «суспільні рухи», «політичні клани» та «латентні політичні сили» мають багато спільного, хоча й не є тотожними. Вони відбивають багатоманітність наявних у громадянському суспільстві інтересів, але кожне з них робить це по-своєму, особливо щодо взаємодії цих зацікавлень із державною владою.

Найбільш загальним серед них є поняття «групи інтересів». Воно охоплює всю багатоманітність наявних у суспільстві соціально-політичних інтересів, наголошує на їх представництві у політичному житті і водночас указує на особливості цього представництва порівняно з представництвом суто політичних організацій – партій.

9.4. Громадських об'єднань в Україні

В Україні порядок створення і засади діяльності громадських організацій, політичних партій регулюється Конституцією України та Законом України «Про об'єднання громадян». Першою гарантовано право громадянам України на свободу створення громадських організацій для здійснення та захисту прав і свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів; рівність усіх об'єднань громадян перед законом (ст. 36), а також їх прав незалежно від належності чи ні до певної політичної партії чи громадської організації.

Законодавством України передбачаються виключні випадки, коли громадська організація чи політична партія не можуть бути

zareєстровані. Діяльність легалізованих об'єднань громадян забороняється у судовому порядку, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету та територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права та свободи людини, здоров'я населення.

Не допускається створення та робота структурних утворень політичних партій в органах виконавчої і судової влади та виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах та організаціях.

Громадські організації – об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

Вони створюються та діють в Україні за принципами добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування законності та гласності. Можуть мати статус міжнародного, всеукраїнського чи місцевого об'єднання. Перші два реєструються Міністерством юстиції України, останнє – головними в області, районними, міськрайонними управліннями юстиції та виконкомами міських, сільських, селищних рад.

Для реєстрації об'єднання громадян до реєструючого органу подається заява встановленого зразка, підписана не менш як 3-ма засновниками та завірена в установленому законом порядку. До неї додається протокол установчих зборів організації, у якому повинно бути відображене розв'язання наступних питань:

- рішення про створення об'єднання;
- затвердження його статуту;
- вибори керівних і контролюючих органів.

Протокол установчих зборів підписується головою та секретарем. Крім того, подаються відомості про засновників, керівні та контролюючі органи, що були обрані на установчих зборах організації.

З метою підтвердження статусу об'єднання його початківці представляють дані про місцеві осередки, підтверджені протоколами

їх установчих зборів. Місцеві громадські організації подають інформацію про осередки лише у випадку наявності таких.

Об'єднання громадян діє на підставі свого статуту, який покликаний врегулювати усі сфери його діяльності. Він повинен містити назву організації, її статус, юридичну адресу; мету та завдання; умови та порядок прийому в члени об'єднання громадян і вибуття з нього; права й обов'язки членів організації; порядок утворення та діяльності статутних органів об'єднання, місцевих осередків і їх повноваження; джерела надходження та порядок використання коштів та іншого майна, звітності та контролю; послідовність внесення змін і доповнень до статуту; порядок припинення діяльності об'єднання та вирішення майнових питань, пов'язаних із його ліквідацією. Статут може містити й інші положення, що стосуються особливостей створення та діяльності громадської організації.

Припинення діяльності об'єднання відбувається за постановою її вищих статутних органів, якими є з'їзди, конференції чи загальні збори членів відповідного громадського формування. Примусовий розпуск громадської організації чи політичної партії можливий виключно за рішенням суду в разі вчинення правопорушень. Перелік підстав до цього є повним і вичерпним у ст. 32 Закону України «Про об'єднання громадян».

Найдавніші та наймасовіші організації працюючих – **профспілки**. Вони об'єднують понад 300 млн. осіб. Існують Всесвітня федерація профспілок (70 країн, 200 млн. членів), Всесвітня конфедерація праці (15 млн.). Широкого розвитку набули незалежні профспілки за галузями виробництва.

Профспілки водночас із захистом економічних, матеріальних інтересів своїх членів виконують широкі соціальні та суспільно-політичні функції: обстоюють інтереси працюючих щодо робочого дня, відпусток, фінансової політики, організації виробництва, умов праці, соціально-культурних і побутових умов, безробіття, професійної підготовки тощо. У більшості країн вони наділені правом законодавчої ініціативи і виступають у ролі лояльної опозиційної сили стосовно держави.

У боротьбі за інтереси працюючих профспілки послуговуються **різноманітними засобами та методами**: від переговорних до радикальних (вимоги, заяви, угоди, альтернативні рішення, контроль, експертні оцінки, страйки, маніфестації, голодування, мітинги тощо).

Нерідко вони домагаються вагомих позитивних результатів, сприяють набуттю вмінь і навичок самоврядування.

У політичному житті суспільства профспілки виступають як *потужна група інтересів і одна з груп тиску*, яка впливає на владу, але не прагне її завоювати. Втручаючись у сферу політики, вони неминуче стикаються з необхідністю визначити свої взаємини зі структурами державної влади, політичними партіями, іншими громадськими організаціями, об'єднаннями та рухами. Від правильного їхнього встановлення залежить не тільки виконання функціональних обов'язків профспілок, а й успішність формування й існування громадянського суспільства.

Основними принципами та типами політичного співробітництва профспілок є такі: парламентські вибори, законодавча ініціатива, урядові консультації та переговори, трудове судочинство, громадський контроль, лобізм.

Профспілки – одна з найбільш масових громадських організацій України. Її діяльність регулюється, крім перелічених документів, також Кодексом законів про працю і окремими законами – «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про колективні договори і угоди».

Можна виокремити **три основні та найпоширеніші форми політичної діяльності профспілок України**: їх участь у виборчих кампаніях, співпраця з політичними партіями та застосування акцій протесту.

У виборчих кампаніях профспілки беруть участь, перш за все, для того, щоб отримати доступ до законотворчого процесу та скерувати його у бік захисту інтересів робітників. Вони застосовують наступні методи: висування кандидатів у депутати від профспілок, утворення власної партії (Всеукраїнська партія трудящих), підтримка певної політичної партії. Це принесло свої результати: було створено профспілкове представництво в парламенті; депутати, підтримані профспілками, розробили ряд важливих законів, які регулювали окремі аспекти у сфері трудових відносин, соціального захисту тощо.

Співпраця з політичними партіями визначається відсутністю тотожності поглядів у різних профспілкових об'єднаннях стосовно характеру таких взаємовідносин. Так, традиційні проголошували готовність до співробітництва. Незалежні неодноразово

наголошували на своїй незалежності, розраховуючи на партнерські стосунки з партіями. Відомий дослідник Н. Євсюкова вважає, що найприйнятнішим принципом взаємовідносин цих двох організацій є співпраця на рівноправній основі, а оптимальним союзником профспілок є партії центристської орієнтації.

Слід констатувати, що якщо одні вчені наголошують, що у політичній діяльності профспілки виглядали не як самостійна впливова сила, а лише як ситуативний попутник політичних партій, які намагалися їх використати під час виборів, і зауважували політичну індиферентність профспілок, то інші прогнозують зростання їх політичної ролі, пояснюючи це тим, що діяльність профспілок пов'язана із значними масами людей, без залучення яких до політики неможлива подальша демократизація суспільства.

Аналіз страйкового руху в Україні й участь у ньому профспілок дозволяє зробити висновок не про прямий, а лише про опосередкований зміст політичного аспекту страйків. Ті ж акції, у яких політичні вимоги висувалися безпосередньо, були результатом дій певних політичних сил, які намагалися вирішити свої проблеми діями страйкарів. Професійним спілкам вдавалося дотримуватися нейтральності в політичних поглядах, що, у свою чергу, дозволило утримувати страйковий рух у межах чинного законодавства.

У процесі вироблення стратегії політичної діяльності профспілковим організаціям варто зберігати незалежність від органів влади та нейтральність щодо політичних партій. Така позиція, з нашої точки зору, дозволить їм об'єктивно та неупереджено реалізувати власні ідеї та програми за допомогою політичних методів боротьби, що позитивно позначиться на ефективності їх діяльності в сфері захисту соціально-економічних прав робітників.

Тенденції розвитку профспілкового руху в Україні:

1. Профспілковий рух охоплює *всі регіони країни*, галузі економіки, форми власності та господарювання. З 5-ти всеукраїнських профоб'єднань 3 включають усі регіони України. В усіх областях діють також організації 11-ти автономних профспілок.

Профспілкові організації наявні в усіх галузях економіки. Вони діють на підприємствах усіх форм власності та господарювання. При цьому в окремих галузях функціонує декілька профспілок. Як правило, окремі з них входять до складу найбільшого всеукраїнського профоб'єднання – Федерації профспілок України, інші

(альтернативні) – до інших об'єднань профспілок або діють автономно. Наприклад, у вугільній галузі функціонує 4 профспілки, у гірничо-видобувній – 2.

2. Продовжується процес *утворення нових профорганізацій та об'єднань*. Вони виникають різними шляхами:

- на новостворених підприємствах, установах (наприклад, профспілка працівників банку «Аваль»);
- через поділ уже існуючих профспілок і вихід членських організацій зі складу профоб'єднань;
- шляхом виділення з галузевої профспілки працівників певної підгалузі чи фаху (так виникли, наприклад, профспілки авіадиспетчерів, льотного складу, машиністів, працівників метрополітенів).

3. *Структура профоб'єднань постійно зазнає змін*, що кореспондується з процесами реформування відносин власності в Україні, змінами у соціально-трудовах відносинах.

Так, реформування відносин власності в АПК зумовило вихід частини членів профспілки працівників АПК (член ФПУ) і створення нових профспілок – Незалежної профспілки фермерів та приватних землевласників України, Профспілки фермерів і селян-пайовиків України й ін. Розвиток підприємництва зумовив появу профспілкових об'єднань підприємців (Всеукраїнська профспілка промисловців і підприємців України, Профспілка працівників вільного підприємництва України).

4. Спостерігається *тенденція до утворення молодіжних і жіночих профспілок*, що є виявом загальної активізації молодіжного та жіночого рухів в Україні. Прикладом жіночої профспілки може слугувати Всеукраїнська профспілка сільських жінок агропромислового комплексу України. Молодіжні профспілки діють переважно в студентському середовищі (наприклад, Перша студентська українська профспілка – ПоСтУп, студентська профспілка «Пряма дія» та ін.).

5. За ознакою членства в Україні представлені як профспілки, до складу яких входять водночас *і працедавці, і наймані робітники*, так і об'єднання виключно останніх. До першого типу належать усі традиційні профспілки (членські організації ФПУ) та частина нових, створених як на державних підприємствах, так і в приватному секторі.

До профспілок, що об'єднують виключно найманих працівників, належать так звані «вільні профспілки» (наприклад, Вільна профспілка працівників метрополітенів України). Загалом показники розвитку мережі профспілок свідчать про становлення в Україні децентралізованої системи профспілкових організацій.

Головною тенденцією є поступове відокремлення об'єднань найманих працівників і роботодавців. Водночас найчисельніше профспілкове об'єднання (ФПУ) зберігає традиційно притаманне радянським профспілкам одночасне членство в профорганізації і найманих працівників, і роботодавців.

У деяких галузях є кілька профспілкових структур, що за умови їх скоординованих дій може забезпечити досягнення кращих результатів в обстоюванні інтересів своїх членів, а у випадку нездорової конкуренції – знижувати ефективність їх вчинків.

Чисельність профспілок в Україні має стійку *тенденцію до зниження*. Якщо на початку 1990 р. профспілки УРСР налічували понад 26 млн. осіб (99,5 % усіх працюючих, а також студентів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів), то на початку 2001 р. – лише 17,3 млн.

Отже, за 11 років загальна чисельність профспілок скоротилася майже на 9 млн. осіб (на третину). Така тенденція не є суто українським явищем. Вона характерна для багатьох пострадянських країн. Зокрема, в Естонії чисельність профспілок знизилася на 73 %, Чехії – на 50 %, Польщі – на 45 %.

Головними **причинами зменшення кількості профспілок** в Україні є:

- скорочення виробництва та *ліквідація підприємств*, що зумовлює безробіття, перехід працівників до індивідуальної зайнятості, впливу робітників до тіньового сектора економіки, трудову міграцію за кордон;

- зміна форм власності та *спротив нових очільників створенню* на приватних підприємствах профспілок найманих працівників;

- *поширення найму на роботу за індивідуальними договорами* (контрактами);

- *Втрата працюючими мотивації* у членстві в профспілках, зумовлена, перш за все, розчаруванням у здатності останніх захистити їх права як на конкретному підприємстві, так і на національному рівні.

Водночас, попри загальне скорочення чисельності профспілок,

рівень охоплення профспілковим членством в Україні залишається досить високим і складає 94 % працівників, зайнятих у всіх галузях економіки. Однак для більшості робітників профспілкове членство є значною мірою формальним.

За даними всеукраїнського опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова, лише 66,5 % респондентів із числа тих, хто працює в колективі, задекларували своє членство в профспілці, а майже кожен другий член профспілки (43,2 %) не зміг назвати її назву.

Формальними для більшості громадян є і причини, з яких вони беруть участь у профспілках. З числа респондентів, які задекларували своє членство у профспілках, майже половина (43,7 %) є їх членами за інерцією з радянських часів, кожен п'ятий (20,2 %) послався на те, що на підприємстві прийнято бути членом профспілки, а 12,2 % опитаних повідомили, що профспілки на їх підприємстві були створені централізовано та їх згоди на участь у них ніхто не питав. І лише 18,7 % вважають членство в профспілці необхідним для боротьби за власні права.

Таким чином, попри високі показники охоплення населення профспілками, членство в них не визначає орієнтацію громадян на солідарний захист своїх соціально-трудоових і соціально-економічних прав та інтересів.

Головними формами діяльності профспілок в Україні є:

1. *Підписання угод і колективних трьохсторонніх договорів* із роботодавцями та державою щодо дотримання умов праці, її оплати й ін. Держава тут є гарантом дотримання зобов'язань, узятих на себе профспілками та роботодавцями. Головною є Генеральна тарифна угода, яка щорічно підписується найбільш впливовими профоб'єднаннями та профспілками, Конфедерацією роботодавців України та Кабінетом Міністрів України.

Водночас змістовне наповнення генеральних угод і міра їх дотримання урядом є далекими від таких, що дійсно покращують соціально-трудоові відносини в країні, становище найманих працівників. Так само значною мірою формальними та недостатньо ефективними є колективні договори, які укладаються між роботодавцями та профспілками на окремих підприємствах.

2. *Лобіювання інтересів профспілок* в органах державної влади, перш за все, у Верховній Раді України. Профспілки домагаються вирішення таких принципових питань, як встановлення розмірів прожиткового мінімуму, мінімальної зарплатні, пенсії, межі малозабезпеченості й ін.

Загалом профспілки України широко використовують практику лобіювання своїх інтересів у вищому законодавчому органі держави. Ця форма діяльності є досить ефективною, оскільки за участі їх представників в Україні в цілому створена законодавча база з питань трудових відносин, соціальної політики та роботи профспілок.

3. *Захист прав та інтересів своїх членів в органах судової влади* у справах із питань трудових відносин і досудових процедурах примирення.

Це форма діяльності поки є не досить ефективною. Як у судовому, так і в досудовому порядку оскаржується лише незначна частина порушень прав працівників. На половині підприємств країни відсутні комісії з вирішення трудових суперечок.

4. *Акції протесту*, які є крайніми заходами і застосовуються в умовах, коли інші можливості захисту працюючих вичерпані. Вони можуть проводитися без припинення роботи з метою привернути увагу працедавця до невирішених проблем (відкриті колективні звернення, мітинги, пікетування, виробництво продукції без надання дозволу на її відвантаження споживачам тощо) та коли йому завдаються прямі збитки (страйк).

Протягом останніх років (починаючи з 1996 р.) в Україні спостерігається тенденція до падіння показників кількості страйкуючих підприємств і працівників. Це засвідчує, що профспілки все більше переходять від радикальних до поміркованих форм обстоювання своїх інтересів. Однак це ефективно лише в умовах правової держави та розвинутого громадянського суспільства.

Головною проблемою, яка стоїть нині перед профспілками України, є необхідність їх самовизначення в нових політичних і соціально-економічних реаліях.

У радянський період вони були фактично включені у систему органів державної влади, а в соціально-трудовах відносинах займали сторону роботодавця – держави. Функція профспілок зводилася до розподілу частки матеріальних благ, яку держава виділяла в їх розпорядження. Традицій і досвіду діяльності як самостійної сторони соціально-трудовах відносин в умовах плюралізму самих

профспілкових структур і роботодавців радянські профспілки не мали. Відсутні вони були й у держави, й у працедавців.

Традиційні профспілки через те, що об'єднують у своїх лавах і роботодавців, і найманих працівників, не можуть мати статусу сторони соціально-трудових відносин. Вони вимушені відігравати роль посередника. Та часто інтереси найманих працівників і роботодавців вступають у протиріччя. Такі умови визначають і тактику традиційних профспілок: із огляду на членство в них найманих працівників, вони виявляють активність, спрямовану на задоволення їх соціально-побутових, культурних та інших потреб; щодо членства в них роботодавців – орієнтуються на використання поміркованих форм діяльності (переговори, угоди, лобіювання в органах державної влади), обмежуючи застосування страйків.

Важливою проблемою є стосунки між профспілками та державою. Їх розвиток протягом років незалежності показує, що поки влада лише формально визнає профспілки своїм соціальним партнером і не зацікавлена в становленні потужного профспілкового руху в Україні. Про це свідчить законодавче обмеження діяльності профспілок, відмова від їх залучення до вироблення урядового курсу та виконання їх вимог, стримування від застосування акцій протесту, в тому числі через судове переслідування ініціаторів та учасників страйків тощо.

Сьогодні можна виокремити такі **головні проблеми**, що стоять перед громадськими організаціями:

- недостатність людських ресурсів;
- нестабільне фінансування. Через це деякі організації мають припинити свою діяльність або лишаються тільки на папері. Крім того, постійний пошук джерел фінансування штовхає громадські організації на зближення з бізнесовими та державними структурами, що призводить до втрати незалежної позиції;
- недостатня розвиненість горизонтальних зв'язків між громадськими організаціями (обмін інформацією, проведення спільних заходів) внаслідок того, що кожна з них займає окрему нішу, є практично самодостатньою і діє самостійно;
- практика створення громадського об'єднання під окрему політичну особу для реалізації її власних інтересів, а не виконання соціальної місії та суспільної функції. Як правило, воно існує формально та з'являється на арені лише тоді, коли в цьому є політична потреба;
- маловпливовість. Реальну змогу діяти на рішення Уряду та

місцевих органів влади має лише обмежене коло організацій;

- брак професіоналів високої кваліфікації. Зараз немає достатньої кількості спеціалістів, які можуть залучатися громадськими організаціями до співпраці, а послуги тих фахівців, які є, потребують значної оплати.

Недостатньою є увага до громадських організацій із боку держави. Державні структури частіше сприймають їх як небажаного прохача, а не як рівноправного партнера, не виявляють бажання до співпраці взагалі або, в кращому випадку, відводять громадським об'єднанням роль другорядного партнера.

За таких умов особливого значення набувають такі пріоритети, як забезпечення належних правових та інституціональних підвалин становлення громадянського суспільства, підтримка громадських організацій різних типів, діяльність яких спрямована на утвердження демократичних цінностей у суспільстві, координація роботи місцевих органів виконавчої влади щодо співпраці з ними.

Тому проблема законодавчого регулювання механізмів взаємодії громадських об'єднань із державними інституціями є однією з найбільш пріоритетних у цій сфері.

Першоджерела

1. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Политология: хрестоматія / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 540–551.

2. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии // Политология: хрестоматія / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 526–540.

3. Франк С. Л. По ту сторону «правого» и «левого» // Политология: хрестоматія / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 551–558.

Глава 10. ОСОБА В ПОЛІТИЦІ, ЛІДЕРСТВО, ЕЛІТИ

10.1. Суб'єкти політичного процесу, їх типи

Суб'єктами політичного процесу є окремі особи та соціальні групи. Людина виступає учасником політичного процесу, представником якоїсь групи або громадянином, наділеним політико-правовою суб'єктністю.

Вона є первинним суб'єктом політики, який характеризується:

- різною участю у політичному житті;
- мірою політичної активності;
- різними можливостями впливу на владу.

Проблема особи як суб'єкта політичної діяльності не зводиться тільки до умов, у яких здійснюються її політичні функції. Багато що залежить від політичної активності людини, ступеня реалізації нею своєї ролі суб'єкта політики.

Сучасні політологи вважають, що найбільш загальну типологію політичної поведінки особи запропонував **М. Вебер**. Залежно від ступеня участі людей у здійсненні влади він розрізняв три рівні політичної поведінки й відповідно три категорії політичних суб'єктів: 1) політики за випадком; 2) політики за сумісництвом; 3) політики за професією.

До політиків за випадком належить більшість громадян. Участь у політиці для них не є ні постійним, ні професійним заняттям і виявляється лише час від часу (голосування, присутність на мітингах, зборах).

Політики за сумісництвом займаються політикою лише в разі певного збігу обставин, хоча, можливо, і досить часто. Вона не є для них першочерговою справою життя ні в інтелектуальному, ні в матеріальному аспектах (учені, письменники, митці, спортсмени).

Політики за професією живуть для або за рахунок політики. Політична діяльність для них є професійним заняттям, провідною функцією й основним джерелом засобів існування (звичайно, якщо вона не суміщена з великим бізнесом). Це виявляється в постійній роботі в політичних організаціях, партіях, органах влади або в політичному лідерстві.

Деякі сучасні політологи виділяють кілька таких **рівнів політичної суб'єктності особи**: громадянин, що бере участь у політиці через виконання громадських обов'язків або через громадську організацію; член політичної партії; громадсько-політичний діяч; депутат; політичний лідер.

Передумови участі особистості в політичному процесі

Активне включення людини в політичний процес вимагає певних обставин. Їх можна поділити на три групи: матеріальні; соціально-культурні; політико-правові.

Досвід показує, що для участі людини в нормальній політичній діяльності необхідно первинне задоволення її потреб в основних

продуктах харчування, товарах і послугах, житлово-побутових умовах, досягнення певного рівня загальноосвітньої та професійної підготовки, загальної і політичної культури.

У зарубіжних політологічних дослідженнях **взаємозв'язок добробуту суспільства та його політичної системи** розглядається в трьох аспектах.

По-перше, цілком обґрунтована теза про те, що *чим багатше суспільство, тим воно більш відкрите демократичним формам функціонування*. В економічно розвиненому суспільстві основні за чисельністю та впливом соціальні групи – це не ті, що належать ані до вкрай бідних, ані до казково багатих. Різка майнова поляризація зникає, утворюється сильний середній клас, що за своїм положенням в суспільстві й об'єктивним інтересам складає опору демократичного режиму.

По-друге, *рівень добробуту виявляє помітний вплив на політичні переконання й орієнтації людини*. С. Ліпсет прийшов до висновку, що матеріально забезпечені люди є більш ліберальними, а бідні – інтолерантними (нетерпимими).

По-третє, *достатньо високий національний добробут служить необхідною базою формування компетентної громадянської служби, корпусу професійно підготованих управлінських кадрів*. В умовах бідності тяжко добитися в масовому масштабі хорошого рівня загальноосвітньої та професійної підготовки, необхідних для ефективного управління на демократичній основі.

Груповим суб'єктом політики може бути будь-який елемент соціальної структури (етнонаціональної, соціально-класової, професійної, територіальної, конфесійної), який усвідомлює власні групові інтереси і намагається їх реалізувати на рівні політичної влади, а також групи тиску, громадські організації, політичні партії та владні структури різного рівня (державного, регіонального, місцевого).

Залежно від сили впливу на процес прийняття політичних рішень суб'єкти політики поділяють на: первинні (базові); вторинні; безпосередні.

До первинних суб'єктів політики належать *соціальні групи, етноси, класи, територіальні, демографічні, професійні та релігійні об'єднання*, які, по-перше, виникли природно-історичним шляхом, спонтанно, а не внаслідок цілеспрямованої дії; по-друге, виражають власні інтереси (соціально-економічні, територіальні, професійні та

культурні) не прямо, а опосередковано, через політичні організації; по-третє, створюють різноманітні політичні об'єднання, надають їм усіляку підтримку; по-четверте, через власні соціальні інтереси визначають зміст і вектори сучасної політики, забезпечують утвердження принципу політичного плюралізму.

Серед цих суб'єктів найвпливовішими у політичному житті є етноси, нації та соціально-класові групи. **Етноси та нації** виступають суб'єктами політики за таких обставин: на етапі боротьби за національну державу або національно-адміністративну автономію; при визначенні національних пріоритетів у період становлення політичних інститутів; у міжнародних відносинах; під час захисту на державному рівні етнокультурної специфіки національних меншин.

Соціально-класові групи – це спільноти, які різняться між собою за матеріальним становищем, владою, престижем, освітою, способом життя (звичками, манерами, звичаями). За цими ознаками вони поділяються на:

- 1) вищі, середні, нижчі та люмпенізовані верстви;
- 2) на класи – буржуазію, робітників, селян, верстви – інтелігенція та маргінальні.

Вони мають різні інтереси (часто діаметрально протилежні) та можливості виявити їх на державному рівні. Скажімо, якщо вищі та середні класи зацікавлені у зниженні державних видатків на соціальні потреби, то нижчі – у їх збільшенні. У них також різні можливості реалізації власних інтересів через політику, адже вищі класи мають кращі фінансові, організаційні й інтелектуальні передумови для обстоювання вигідних позицій, ніж нижчі або навіть середні.

Вторинні суб'єкти створюються як специфічні інститути здійснення влади або впливу на неї задля захисту інтересів базових суб'єктів, реалізації їх цілей і цінностей. Ці суб'єкти мають специфічні політичні інтереси щодо здобуття та здійснення державної влади. До вторинних суб'єктів політики належать *групи тиску та партії*. Перші включають усі об'єднання громадян (профспілки, промислові та торговельні асоціації, культурологічні товариства тощо), які безпосередньо не борються за владу, а обстоюють власні зацікавлення при здійсненні політики. Різновидом груп тиску є лобістські групи.

Лобі в політиці – це неформальні кулуарні об'єднання високооплачуваних агентів тих суспільних груп, які домагаються пріоритетного врахування своїх інтересів у політиці. Сьогодні лобізм

у деяких країнах набув статусу легітимності: його діяльність регулюється законодавством. Групи тиску впливають на законодавчий процес, виборчі кампанії, адміністративні органи, виходячи з інтересів соціальних груп, які висунули їх на політичну арену, надають їм фінансову й ідеологічну підтримку. Партії як вторинні суб'єкти політики безпосередньо борються за владу, тісно взаємодіючи з різними групами тиску й електоратом.

До безпосередніх суб'єктів політики належать керівники органів політичної влади, партій і громадських організацій, які беруть безпосередню участь у прийнятті та виконанні політичних рішень.

Суб'єкти політики мають як *відкриті, так і приховані групові інтереси*. Останні характерні для таких груп, як кліки, мафії, клани. *Кліка* – це мала група, що намагається шляхом закулісних дій зайняти панівне становище у певній політичній структурі (партії, групі тиску, уряді). Скажімо, партійний лідер і його найближче оточення мають найбільший вплив у партії незалежно від того, що вони, за офіційним статусом, можуть поступатись іншим угрупованням цієї організації. *Мафія* як строго ієрархізоване та глибоко законспіроване об'єднання намагається досягти користолюбних цілей у рамках не тільки якоїсь організації, а й усього суспільства. Для цього вона використовує як законні, так і незаконні засоби. На відміну від звичайної організованої злочинності мафія може займати провідне місце в політичній системі (особливо в олігархо-клановій).

Приховані групові інтереси й , як угруповання є в будь-якому суспільстві незалежно від політичного режиму. Масштаб їхньої діяльності та політичного впливу залежить від соціальної і політичної структурованості суспільства, рівня правової та політичної культури, досконалості ринкових механізмів суспільної взаємодії. Там, де ці чинники перебувають на нижчому рівні розвитку порівняно із сучасними цивілізованими країнами, приховані інтереси можуть мати перевагу над відкритими, легальними.

У політичній поведінці як колективній дії залежно від ступеня активності її учасників виокремлюють такі основні групи:

- **лідери** – очолюють політичні організації та рухи, своїми діями й авторитетом сприяють їх згуртуванню і досягненню накреслених цілей;

- **послідовники** – підтримують висунуті лідерами цілі як такі, що відповідають їхнім інтересам. Їх політична поведінка

характеризується різним ступенем активності й участі в організаціях і рухах;

- **активісти** – посередники між лідерами та послідовниками. Організують учасників політичного руху, постачають лідерам інформацію про його розвиток;

- **лідери думки** – справляють на політичну організацію чи рух, політичне життя в цілому не організаційний, а інтелектуальний вплив. Це, наприклад, публіцисти, письменники, поети, відомі актори та журналісти, ведучі популярних теле- та радіопрограм. Будучи широковідомими та вмюючи володіти аудиторією, вони через засоби масової інформації справляють величезний вплив на політичне життя суспільства. Проте за браком у більшості представників зазначених професій ґрунтовних знань, потрібних для політичного керівництва (політологічних, правових, економічних), їхня дія на політичне життя суспільства, особливо в разі ангажованості тими чи іншими політичними силами, не завжди сприятлива.

10.2. Лідерство та його специфіка у політичному аспекті

Проблема лідерства привертає увагу широкого кола дослідників – істориків, політологів, психологів, соціологів та економістів.

Слово «лідер», згідно з Оксфордським словником англійської мови, виникло в XIII ст. Термін «лідерство» не виявлявся аж до початку XIX ст. Феномен лідерства пояснювався через інші поняття.

Лідер (англ. *leader* – ведучий) – це авторитетний член організації або соціальної групи, особистісний вплив якого дозволяє йому відігравати істотну роль у соціально-політичних процесах і ситуаціях, регулюванні взаємин у колективі, групі, суспільстві. У широкому, соціальному значенні **лідерство** – це здатність діяти на окремих особистостях і групи людей, направляючи їхні зусилля на досягнення цілей об'єднання або індивіда.

Лідерство – таке ж старе, як людство, універсальне та неминуче. Воно існує скрізь: у більших і малих організаціях, бізнесі та релігії, профспілках і благодійних організаціях, компаніях та університетах, неформальних об'єднаннях, вуличних зграях і масових демонстраціях. Лідерство, за всіма своїми намірами та цілями, є ознакою номер один будь-яких організацій. Для того, щоб воно існувало, необхідна наявність групи, і скрізь, де вона виникає, з'являється лідерство.

Ж. Блондель

Серед різних його аспектів політичне лідерство займає особливе положення. Його відмітна риса – нерозривний зв'язок із феноменом влади. Доцільно відокремлювати властиво політичне лідерство від функцій посадових осіб у державному або партійному апараті. Відомий американський політолог Р.Такер звертає увагу на те, що лідери – це або «реальні лідери», або посадові особи, або менеджери.

Політичне лідерство виконує ряд важливих **функцій**:

- формує в суспільстві спільні цілі та цінності й об'єднує навколо них громадян;
- формулює та приймає політичні рішення;
- забезпечує зв'язок влади та мас у процесі здійснення влади;
- мобілізує населення на вирішення наявних проблем;
- формує в масах оптимізм й ентузіазм, готовність і бажання виконувати поставлені завдання;
- соціальний патронаж, захист і підтримка мас.

Існує ряд теорій, що намагаються пояснити феномен лідерства:

1. **Марксистська концепція** досліджує це явище, виходячи з класового принципу. Політичний лідер виступає тут як найбільш послідовний, свідомий і вмілий виразник інтересів і волі класу, що грає стосовно нього у певному сенсі допоміжну, службову роль. Однак класичний марксизм-ленінізм недооцінив відносну автономію й активність лідерів, здатність політичних керівників «нав'язувати масам, використовуючи їхні ілюзії та довірливість, тупикові варіанти суспільних змін, що суперечать інтересам класів і всього народу».

2. **Концепція індивідуально-психологічних якостей** трактує лідерство, насамперед, як індивідуально-психологічне явище, яке можна пояснити, виходячи тільки з нього самого. 3. Фрейд думав, що

придушення лібідо (сексуального потягу) може трансформуватись у прагнення до лідерства, пануванню й навіть садизму. Ф. Ніцше представляв різні процеси громадського життя у вигляді модифікацій дії волі до влади та могутності. Однак він думав, що ролі лідера найбільшою мірою відповідає вольова та сильна особистість, «надлюдина», котра зневажає духовними та моральними цінностями й піднімається над «звичайними» людьми так само, як ті перевершують мавпу. .

3. **Концепція рис лідерства** заснована на біхевіористському підході. Її суть зводиться до спроб виявити набір бажаних або обов'язкових психологічних рис особистості лідера. На початку 30-х рр. американський соціолог Е. Богардус перелічив десятки якостей, якими повинен володіти лідер: розум, енергія, здатність передбачати, привертати до себе увагу, такт, почуття гумору, твердий характер. Особливо він виділяв «переважаючі інтелектуальні дарування», що допомагають людині зайняти «видатне положення, рано або пізно приводять до лідерства». Однак практика показує, що багато лідерів, по-перше, володіють далеко не всіма характеристиками подібного «облікового складу», по-друге, у них нерідко є в наявності взаємовиключні риси. Зокрема, «переважаюче інтелектуальне дарування» у ряді випадків не є особливою характеристикою лідерів. Добре відомі приклади впливових політичних діячів, що не мали ні вищої освіти, ні яких-небудь інтелектуальних переваг.

Американському соціологові Р. Стогділлу належить комплексний огляд досліджень в області лідерства, з якого слідує, що **вивчення особистісних якостей дає суперечливі результати**. В «Підручнику з лідерства» на основі 160 статей Стогділла, опублікованих із 1904 по кінець 1960 рр., класифіковано більше 40 елементів, пов'язаних із психологічними рисами лідерів і згрупованих у 5 основних рубрик: фізичні дані; соціальне походження; інтелект; «особистість» (включає такі аспекти, як пристосовність, ентузіазм, упевненість у собі, здатність до постановки цілей); соціальні характеристики (адміністративні здатності, такт, популярність).

Однак це дослідження також не дає відповіді на питання, які з перерахованих вище компонентів сильніше пов'язані з лідерством, не говорячи вже про те, на яке місце кожний із них повинен бути поставлений щодо інших. Сам Р. Стогділл визнавав, що в різних ситуаціях ефективні керівники виявляли різні якості. Характерний

його висновок, що «людина не стає керівником тільки завдяки тому, що вона має деякий набір особистих якостей».

Очевидно, що чисто емпіричне узагальнення рис лідерів не дає очікуваного ефекту. Чим детальніший і докладніший їх перелік, чим більший емпіричний матеріал, на який вони опираються, тим точніше вони збігаються з відповідним набором психологічних і соціальних якостей особистості взагалі.

4. Концепція функцій ситуації. Прихильники ситуаціонізму також приділяють певну увагу аналізу психологічних особливостей лідера, однак виходять, насамперед, із того, що ті або інші його риси варіюються залежно від ситуацій. Вони думають, що лідерство – це, передусім, продукт сформованої в групі ситуації, і переконані, що у досить вигідних або у край несприятливих випадках лідер, орієнтований на вирішення ключових завдань, а не на людей, домагається більших результатів.

У цілому прихильники цієї концепції (А. Голднер, Дж. Інгер, Е. Фідлер) акцентують увагу на аналізі певних ситуацій, при яких ті або інші індивіди стають лідерами. Будучи цікавим, ситуаційний підхід спрощує проблему лідерства, випускаючи з уваги ту обставину, що лідер сам може опанувати соціально-політичну ситуацію, направити розвиток подій у потрібне русло. Ситуаційний метод більше придатний для аналізу відносин у мікрогрупах, де краще враховується вся сукупність факторів, що впливають на взаємини людей. Складніше його застосовувати для вивчення феномену лідерства в значних соціальних общинах, де досить багато суб'єктів дії та ситуацій, що змінюються. Цей підхід вимагає доповнення іншими методиками дослідження.

Важливий напрям діяльності політичного лідера – підтримка життєздатності політичного союзу, створення в ньому консенсусу, поліпшення умов для осіб, що висували лідера, інституціалізація політичних процесів і структур у своїх інтересах, запобігання непотрібних конфліктів, постійна увага до рівня сприяння та відповідна реакція на його зміни, своєчасне внесення необхідних коректив у програму та методи дій залежно від обставин, широке використання газет, радіо, телебачення для формування позитивної інформаційної аури та збереження набутого іміджу.

До провідних ознак та істотних характеристик політичного лідерства можна віднести наступні

1) Наявність власної політичної програми або новаторської стратегії та тактики, які розроблені лідером або висуваються від його імені.

2) Уміння виражати та відстоювати погляди й інтереси групи.

3) Певні риси характеру, що проявляються в діяльності з реалізації програми й об'єднання прихильників (наполегливість, воля, гнучкість і т.д.).

4) Необхідний рівень політичної культури.

5) Імідж керівника, що відповідає нормам моралі, прийнятим у даному суспільстві, групі.

6) Популярність, уміння завойовувати прихильників і впливати на людей, комунікабельність, ораторські здібності або інші якості, що замінюють їх.

7) Наявність команди помічників і виконавців, здатних організувати дії своїх прибічників.

8) Уміння домогтися певної допомоги від широких народних мас, офіційних структур влади або громадських організацій. Оптимальний варіант – наявність підтримки на всіх рівнях влади, в різних соціальних групах і партіях.

9) Уміння бути подібним до власних прихильників або виборців, поводитися так, щоб кожний член групи міг знайти в лідері часточку самого себе, але в той же час бути недоступним, особливим в очах громадськості.

10) Виступ від імені суспільства або тієї групи, інтереси якої представляє лідер, демонстративне підкреслення пріоритету громадського над особистим.

Серед основних факторів, від яких істотно залежить політичне керівництво та характер лідерства, багато закордонних і вітчизняних дослідників, насамперед, виділяють:

- основні політичні переконання лідера;
- його політичний стиль;
- мотиви, якими він керується, прагнучи домогтися положення політичного керівника;
- його реакція на психологічний тиск і стреси;
- біографічні дані лідера, що включають, насамперед, відомості про політичний досвід;

- талант співчуття (емпатія).

Треба, однак, звернути увагу, що зазначені фактори переломлюються, насамперед, через відносини лідера з його командою, найближчим оточенням і помічниками, які можуть як підсилювати позиції керівника, так і послабляти їх.

Про розум правителя першою справою судять по тому, яких людей він до себе наближає.

М. Макіавеллі

Для того, щоб зрозуміти, що являє собою конкретний лідер, необхідно чітко з'ясувати його **переконання**, що показують, як він інтерпретує політичне середовище й у якому напрямі формулює власну програму дій. Варто також знати, наскільки твердо політик **дотримується своїх поглядів**, важливі вони для нього самого, чи стають домінуючою силою в його житті, відіграючи роль своєрідних лінз, через які він розглядає всі зовнішні події, або ж лідер більше сприйнятливий до оточення, що істотно впливає на нього. Керівники із сильним світоглядом зазвичай прагнуть переконати інших у власній правоті, із нестійким – більш прагматичні, залежні від ситуації. Погано, однак, коли лідер міняє свої погляди й не говорить про це досить відверто й упевнено прихильникам. Це може призвести до конфлікту.

Політичний стиль лідера **впливає на тих, хто працює з ним**, щонайменше у двох напрямках.

По-перше, ті, хто його оточує, схильні догоджати стилю керівника, щоб зберегти відкритий доступ до нього.

По-друге, існує ефект двійника. Політичні лідери схильні оточувати себе людьми, які є їхнім повторенням: із аналогічним стилем керівництва або поведінки. Вони вибирають радників і персонал, із якими почуваються зручно і можуть конкурувати. Через цих двійників стиль лідера передається всій керованій ним політичній організації.

Важливе питання **про мотивації лідерства**, серед яких можна назвати: потребу у владі; вірність своїй справі; почуття відповідальності; потребу у схваленні та повазі з боку інших; досягнення певного соціального статусу; необхідність вирішення особистих проблем і т.д.

Особливо варто виділити прагнення лідера зайняти високий пост із **метою самовираження**. У цьому випадку його політична діяльність у значній мірі стане продовженням особистих достоїнств і недоліків.

Людям, які прагнуть зайняти лідируюче положення, варто **вміти справлятися зі стресами**. Справа в тому, що ситуації, з якими зіштовхується політичний діяч, мають на увазі високу ціну рішень і вчинків і можуть виявитися конфліктними. У цих умовах важливо навчитися справлятися з хвилюванням, володіти собою й знати, що кращий спосіб розрядки – це вироблення правильного рішення, якою складною не була б ситуація. Крім того, керівник повинен мати на увазі, що підлеглі на образливе поведження або невитриманість начальства не можуть дозволити собі відповісти тим же, але й не забувають цього. Тому в подібних випадках лідер зобов'язаний знайти спосіб вибачення, що відповідає його статусу.

Важливі для характеристики політичного лідера його **біографічні дані, відомості про політичний досвід, атмосферу, у якій він вступив у громадське життя**, що допомагають угадати, як цей керівник буде поводитись у тій або іншій ситуації. Не випадково розвідувальні служби багатьох країн мають досє на провідних політиків держав, що цікавлять. Для характеристики лідера важлива інформація про те, яким чином він досяг свого становища: завдяки системі, своєму досвіду й особливим якостям, чи просунувся через підтримку заступника. Ці відомості можуть підказати, наскільки добре лідер знає людей, із якими він повинен працювати, як розділятиме їхні норми та цілі, наскільки залежний від певних осіб і груп, широта його повноважень.

Американський соціолог Дж. Барбер показав, що знання про перші політичні посади лідерів може стати своєрідним ключем до пояснення його подальших дій. У майбутніх ситуаціях політик схильний вертатися до риторики та практики, які допомогли йому домогтись успіху на початку діяльності. Той досвід часто здобуває підвищене значення для керівника, надовго залишається в його пам'яті.

10.3. Типи лідерства

Складна соціально-політична та психологічна природа лідерства обумовлює можливість класифікації цього феномену.

Основою для **типології політичного лідерства** частіше за все стають:

- особисті якості суб'єкта політики;
- характер його стилю, форм і методів діяльності;
- місце, авторитет, становище лідерів у системі політичних відносин;
- соціально-політичні параметри суспільної сфери, в якій вони діють.

Перша класифікація лідерства, запропонована ще Платоном, включала три типи лідерів на основі їх становища в соціальній ієрархії та відповідного йому функціонального поділу:

- 1) правителі-філософи, які розумно та справедливо управляють державою;
- 2) воєначальники, що охороняють державні кордони та втілюють у життя волю держави;
- 3) керівники ремесла та землеробства, завдання яких – організувати виробництво на основі критерію ефективності.

Сам принцип виділення лідерів на основі виконуваних ними функцій уже не актуальний. Але він надзвичайно популярний серед сучасних дослідників.

Зберігає свою актуальність типологія, запропонована М. Вебером, в основі якої лежить класифікація авторитету осіб, що здійснюють владу. Розуміючи під лідерством здатність «віддавати накази» та «викликати покору», **М. Вебер** диференціював його на наступні типи:

1. **Традиційне**, засноване на вірі, звичаях і традиціях (влада та функції племінних вождів, шаманів, чаклунів, монархічна влада).
2. **Харизматичне**, яке ґрунтується на переконанні у видатних, близьких до надприродних здатностях вождя, керівника, пророка. Для нього характерна, зокрема, така модель: «Сказано... (у Біблії, Корані й т.д.), а я говорю вам...». Поняття «харизма» (грец. charisma – божественний дар) означає певну екстраординарну здібність, якість індивіда, даровані йому долею, природою, богом, завдяки чому він вирізняється серед решти людей. Початок масовому вживанню цього терміна був покладений саме М. Вебером. Харизматична влада авторитарна. Вона впливає зі здатності конкретної людини

породжувати та підтримувати віру в себе як у джерело легітимності. М. Вебер розглядає харизму безвідносно до змісту того, за що виступає харизматик.

3. Бюрократичне, засноване на вірі в законність, легітимність існуючої політичної системи, державного устрою. Лідер-чиновник, лідер-бюрократ, лідер-функціонер виступають не як індивіди, від яких особисто виходить влада та вплив, а як агенти певної державної функції, провідники ідей існуючого правопорядку.

Здається, що наведену типологію можна доповнити також неформальним лідерством, розуміючи під ним авторитетність тих осіб, які не займають високих державних або партійних постів, але при цьому значно діють на політичні події. Це люди будь-яких професій, широко відомі та популярні в тих або інших соціальних групах. Неформальне лідерство може мати окремі ознаки харизматичного.

Варто помітити, що М. Вебер виділяв «чисті типи» лідерства, різні риси яких можуть «сполучатись» у реальній особистості конкретного політика. І хоча в більшості випадків вдається визначити домінуючий тип лідерства, на практиці нерідко зустрічаються й «прикордонні варіанти», наприклад, харизматик-глава держави або «неформал», що зайняв офіційний пост.

У сучасній західній політології широко розповсюджений функціонально-рольовий підхід до вивчення лідерства. Так, **Е. де Боно** запропонував наступну типологію лідерів: генератор ідей; синтезатор; комунікатор; організатор; дипломат.

У колективному дослідженні американських авторів «Політична психологія», що вийшло за редакцією професора Університету штату **Огайо Маргарет Дж. Херманн**, виділяються чотири рольових типи лідерства: лідер-вождь; лідер-комівояжер; лідер-маріонетка; лідер-пожежник.

Лідер-вождь визначає мету й указує прихильникам напрями їх діяльності, дає їм обіцянки та веде за собою. Він сприймається як визнаний проводир. Цих лідерів відрізняє власне бачення дійсності. У них є мрія, заради здійснення якої вони нерідко прагнуть змінити політичну систему. Для розуміння цієї форми лідерства необхідно знати особисті якості людини, що очолює своїх прихильників у русі до поставленої мети.

Лідер-комівояжер (служитель) уважно ставиться до потреб людей і намагається допомогти в їхньому задоволенні. Чуйне

реагування на запити людей настільки ж важливе, як і здатність переконати їх у тім, що ви можете допомогти. Лідери такого типу у практиці керуються очікуваннями, побажаннями, потребами своїх виборців.

Лідер-маріонетка (торговець) багато в чому залежить від свого оточення або кіл, що висунули його. Він є агентом групи, що відбиває її цілі та працює від її імені. Щоб зрозуміти, як у цьому випадку здійснюється керівна роль, необхідно вивчати очікування та мету прихильників. Для лідера-торговця важлива здатність переконати. Завдяки їй люди «купають» його плани або ідеї, приєднуються до їх здійснення. Підкресленого значення набувають здатності самого лідера та стратегія, до якої він прибігає, щоб домогтися підтримки своєї політики.

Лідер-пожежник оперативно й ефективно реагує на проблеми, що виникають. Його дії багато в чому визначаються вимогами моменту. Вивчаючи навколишню дійсність, у якій виникає феномен такого лідерства, можна краще зрозуміти його природу.

У реальному житті більшість лідерів використовують усі чотири зазначені образи, причому в різному порядку та сполученні, приводячи власні інтереси у відповідність із зацікавленнями свого оточення й будуючи взаємини з ним так, щоб урахувати особливості кожного конкретного моменту. Більш ефективно діючі лідери створюють коаліції, які підтримують їх в обмін на виконання найбільш насущних вимог конститuentів.

Французький політолог **Ж.-Л. Кермонн** розрізняє типи «державного діяча», «нотабля» та «власне лідера».

Державний діяч – це особистість, причетна до керування країною, яка дистанціюється партією, здатності якої дозволяють вивести владу й разом із нею державу зі складної ситуації.

Нотабль – людина, що збирає в певному окрузі найбільше число голосів виборців, що дозволяє йому висунутись у перші ряди політичного класу.

Власне лідер характеризується здатністю одночасно здійснювати вирішальний вплив на партійний апарат і успішно виконувати важливі урядові обов'язки.

10.4. Політичні еліти та становлення сучасної української еліти

Основні положення теорії еліт сформулювали італійські вчені **Г. Моска та В. Парето**. Їх можна викласти таким чином:

- суспільство ділиться на меншість, яка має владу, та більшість, у якої вона відсутня;
- ті, хто править, не є типовими представниками мас. Еліта – це вищий соціально-економічний прошарок;
- для забезпечення стабільності суспільства перехід в еліту повинен бути повільним і тривалим. Тільки ті, хто приймає узгоджені правила еліти, допускаються в правлячі кола;
- еліта завжди єдина в підході до основних цінностей соціальної системи при існуванні певних розбіжностей із інших питань;
- державна політика відображає не стільки потреби мас, скільки інтереси пануючої еліти;
- решта громадян порівняно мало впливають на правлячу еліту.

Підходи до **визначення політичних еліт досить різноманітні:**

- це найбільш активні в політичній діяльності люди;
- обмежена меншість, орієнтована на владу;
- люди, які користуються в суспільстві найбільшим престижем;
- ті, хто має інтелектуальні переваги;
- харизматичні люди;
- творча меншість суспільства.

Найбільш поширеним у літературі є тлумачення **політичної еліти** як соціальної групи, що грає істотну роль у підготовці, прийнятті та реалізації політичних рішень.

Це визначення характеризує так званий *функціональний підхід* до аналізу політичних еліт. Перш за все, розглядається соціальний статус людини, її роль і місце в системі владних структур, здатність здійснювати визначальний вплив на інших людей.

Прихильники *ціннісного підходу* визначальною ознакою політичних еліт вважають інтелектуальність, освіченість, волюві якості, що забезпечують переваги одних людей над іншими, культуру основою формування еліти.

Цікавим є те, що незалежно від того, чи функціональні, чи особисті характеристики є основою віднесення до еліти, її представники зазвичай визнаються в суспільстві вищою або ж кращою його частиною.

Що стосується більш загального й універсального визначення політичної еліти, його дають майже всі політологічні словники й енциклопедії.

Еліта – це меншість суспільства, що становить собою достатньою мірою самостійну, вищу, відносно привілейовану соціальну групу, наділену особливими психологічними, соціальними та політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та реалізації рішень, пов'язаних зі здійсненням державної влади або впливом на неї.

Більшість дослідників сходяться на тому, що **сьогодні основою входження людини в еліту** є виняткові індивідуальні і, насамперед, організаторські здібності, а також матеріальні й інтелектуальні переваги. Однак так було не завжди.

Історично склалися **дві основні тенденції у формуванні політичних еліт**, які визначають і особливості їх функціонування:

- **аристократична еліта** – це замкнута група, яка поповнюється виключно людьми певного соціального кола; аристократія, котра наслідує соціальний статус і місце в еліті; партократія, коли всі вищі посади займають виключно члени однієї політичної партії тощо. Для таких еліт є характерним певний консерватизм, незмінність форм і методів діяльності, несхильність до компромісів. Вони були більш характерними для попередніх часів. У сучасному суспільстві не походження індивідів, а сфера їх соціальної діяльності є визначальною при віднесенні людини до еліти або при встановленні її місця в ній;

- **демократична (відкрита) еліта**, яка формується з числа тих, чий психологічні та ділові якості в даний час є корисними з точки зору здійснення влади. Демократичність означає тут не владу народу, а шлях формування еліти. Тобто, вибори, наприклад, виступають не формою контролю народу за владою, а шляхом, механізмом поновлення еліти, оскільки нормальне функціонування демократії потребує існування добре організованого керуючого прошарку.

Функції еліти в суспільстві

Еліта є необхідним елементом соціальної структури будь-якого суспільства, яка виконує специфічні та необхідні функції.

Серед таких слід зазначити особливу роль еліти в суспільстві як референтної групи, зразка суспільної поведінки, морально-психологічного мобілізатора та провідника мас.

Головна ж функція еліти полягає в управлінні функціонуванням суспільства. Це керівництво в залежності від стану суспільства й особливостей самої еліти може вестися різними способами та методами.

Ще від Н. Макіавеллі йде поділ еліт на два типи:

- еліта «лисиць», яка править переважно в спокійні, мирні часи. Вона діє помірковано, виважено, хитро, уміючи підтримувати в суспільстві рівновагу. Схильна до компромісів, узгодження інтересів різних груп, у тому числі й у власному середовищі;

- еліта «левів» діє в суспільстві в кризові, важкі часи. Своє головне завдання вона вбачає в наведенні порядку, боротьбі з ворогами, а не в досягненні компромісу. Для такої еліти більш характерні силові методи, рішучі, відкриті дії.

Оскільки кожне суспільство переживає різні часи, можна казати і про певну періодичність, циклічність, із якою міняються політичні еліти.

Виходячи з ролі конкретної групи в той чи інший період розвитку суспільства, можна зробити ще один поділ: на правлячу еліту та контреліту.

Контреліта – це політична еліта, яка вже відсторонена від влади або ще тільки намагається її здобути. Це, перш за все, лідери опозиційних партій, певна частина інтелектуальної еліти, верхівки соціальних груп, які з певних причин втратили колишнє привілейоване становище.

Правляча еліта – це більш-менш стабільна група, яку об'єднують спільні інтереси, пов'язані з володінням важелями реальної влади, намагання зберегти монопольний доступ до них.

Пануюча еліта значно ширша та багаточисельна, тому що містить у собі не тільки тих, хто безпосередньо та практично здійснює владу (уряд), але і тих, хто її контролює й урівноважує (парламент, судові органи, а нерідко і керівництво найбільш відомих ЗМІ).

Кожна політична еліта – це досить велика та складна соціальна група, яка певним чином структурована, ієрархована. Тому має сенс і аналіз політичних еліт **з точки зору їх власної організації**. За цим критерієм розрізняють три типи еліт:

- фрагментовані або деконсолідовані політичні еліти, коли біля влади знаходяться роздроблені, неоднорідні групи, які не мають єдиних принципів діяльності, іншої спільної цілі, окрім утримання влади. В такій еліті часто не існує чіткої внутрішньої структури, наприклад, поділу на фракції. Кожен сам за себе і ніхто нікому не довіряє, окрім найближчого оточення. Фрагментована еліта рідко працює на суспільство. Його питання вона вирішує рівно настільки, наскільки це необхідно, щоб утриматися біля влади. У неї завжди існує проблема легітимності, адже питома вага переконання та згоди мінімальна. Діє така еліта найчастіше методами насильства, примусу;

- нормативно інтегровані або консолідовані еліти єдині щодо принципів і методів роботи. У такої еліти є певна внутрішня структура, норми, на яких вона будується. Мета діяльності еліти не обмежується збереженням доступу до влади. Вона зазвичай є легітимною, визнається масами, а тому її влада базується на законності, а основними методами роботи виступають компроміс і переконання;

- ідеологічно інтегровані або надконсолідовані еліти виключають будь-який поділ усередині себе, коли створення фракції чи групи розцінюється як зрада, злочин і є приводом для розправи. Єдина у визначенні основних системних цінностей, веде чіткий контроль за дотриманням їх власними членами. В суспільстві така еліта діє як одна людина й уся її робота спрямована на досягнення єдиної мети. Ідеологічно інтегрована еліта зазвичай дуже консервативна, рідко поповнюється, причому шляхами, які зарання узгоджені і не підлягають перегляду. Такі еліти найбільш характерні для тоталітарних та авторитарних режимів. Одним із яскравих прикладів може бути партійна верхівка колишнього СРСР. Для таких еліт найбільш відповідним буде означення «номенклатура», коли існує визначений перелік посад, які затверджуються та заміщуються лише за рішенням чи погодженням вищого керівного, найчастіше – партійного органу.

Оскільки в кожному суспільстві еліта є досить складним утворенням, дослідники вважають більш коректним говорити не про еліту, а про еліти, особливо, коли мова йде про сучасне суспільство. А політична еліта, як одна з них, включає в себе представників різних еліт – військової, технічної, наукової, культурної тощо. Сьогодні існує не тільки вертикальний шлях в еліту, тобто рух вгору – з неелітних груп в еліту, а і горизонтальний, як переміщення з однієї

елітної групи в іншу. При цьому на певних етапах розвитку суспільства та чи інша «галузева» еліта може повністю контролювати політичне життя, становлячи фактично політичну еліту, або ж інтенсивно її поповнювати, додаючи їй легітимності та популярності, добиваючись консолідації суспільства.

Висока мобільність, поновлення та змішування елітних груп є характерною особливістю сучасного суспільства.

Згідно з **Р. Макрідісом** еліти можуть розрізнятися між собою за наступними ознаками:

1. **За ступенем однорідності.** Чи дійсно еліта являє собою єдину групу із загальними характеристиками (як, наприклад, рівень багатства, розвиненість організаційних навичок, статус та ін.)? Або ж це різнорідне утворення, що складається з різних груп із різними й часто конкуруючими навичками та ресурсами в суспільстві? Чи можна в цьому зв'язку вести мову про єдність і гомогенність еліти або її різнорідність і диверсифікованість?

2. **За рівнем монополізації влади.** У якому ступені еліта зосередила у своїх руках владу приймати рішення й несе за них відповідальність? Чим більший цей обов'язок, тим значніша монополізація влади.

3. **За самовідтворенням.** Усі еліти вживають зусилля для того, щоб закріпитись у влади, продовжувати впливати та передати отримані ними переваги у спадщину. Одним це вдається краще, іншим – гірше. Питання полягає в тім, які інструменти використовуються елітами в різних політичних пристроях для їхнього самовідтворення.

4. **За ступінь відкритості або закритості.** Деякі еліти закриті для аутсайдерів, використовуючи для свого поповнення надзвичайно складну систему відбору. Мобільність, переміщення представників нееліти в еліту може залежати від віку, багатства, релігії та політичних зв'язків, статусу й родинного стану. Еліти нерідко вступають між собою в сімейні відносини, поєднують власність, створюючи аутсайдерам усе нові перешкоди для проникнення в еліту. Закриті еліти часто мають значний досвід керування і, як правило, цінують стабільність набагато вище змін. Відкриті еліти більш схильні до керування в умовах швидких змін. Вони часто наважуються на інновації, навіть якщо їм явно бракує досвіду в реалізації поставлених цілей.

5. За каналами рекрутування. Техніка та канали залучення елітами нових членів є додатковим показником їхньої відкритості або закритості. Чи поширюється рекрутування тільки на вузькі сегменти суспільства або ж відкрите широким суспільним прошаркам? У якому ступені бар'єри для переходу в еліту переборні, наприклад, людьми, що не мають багатства та знатного сімейного походження?

6. За трансформаціями еліт. Жодні, навіть закриті еліти, не можуть звільнитися від впливу змін і блокувати відновлення свого складу. Соціально-економічні зрушення та нові багатства неминуче утворюють нові групи, що представляють нові форми впливу, капіталу та влади. Аристократія поступилася місцем вищим прошаркам буржуазії. У свою чергу із середнього класу виділилися нові групи впливу: менеджери, техніки та науковці. Питання в тім, як, яким шляхом, із якою часткою внутрішнього опору відбувається трансформація еліт.

7. За ступенем обмеження діяльності. Чи існують і які обмеження, що накладаються режимом на діяльність правлячої еліти? Будь-яка еліта, прагнучи до ефективності своїх дій, повинна усвідомлювати можливу реакцію суспільства на них. У тому випадку, якщо вона буде негативною, еліта зацікавлена в тім, щоб соціальне невдоволення стало інституціалізованим (тобто, через діяльність судів, вибори, законодавчі органи, ЗМІ), а не переростало в масове насильство, несанкціоновані страйки та повстання. Наявність цих обмежень істотно змінює саме поведження правлячої еліти та суспільства в цілому.

8. За гарантіями для керованих. Із часу середньовічної аристократії люди, зайняті сільськогосподарською працею, почувають себе більш незалежними та вільними у своїй діяльності. Змінилось і становище робітників. Сьогодні воно істотно відрізняється від минулих часів. Із часом керовані здобули більш міцні гарантії – соціальні, економічні, політичні – стабільності їхнього положення та здатності протистояти зростанню могутності еліт.

9. За ідеологією. Елітні угруповання завжди з більшим або меншим успіхом прагнуть до вироблення та поширення уявлень, які полегшили б їм підтримку та легітимізацію своєї могутності. Саме вони виробляють той комплекс ідей, яким суспільство керується у повсякденній діяльності. Елітна ідеологія повинна бути цілісною, здатною переборювати внутрішню різноманітність групи. Виявлення

такої ідеології – перший крок в аналізі еліти та її внутрішнього потенціалу.

Що стосується **політичної еліти сучасної України** та засад її формування, слід зазначити, що вона близька до демократичної. Щодо принципів організації – вона скоріше фрагментована, хоча очевидною є тенденція до об'єднання, інтеграції навколо досить плідної та привабливої ідеї національного державотворення, що, однак, не виключає входження в еліту людей, які виступають, наприклад, за реставрацію СРСР.

До способів формування сучасної української еліти можна також віднести:

- досвід попередньої роботи, взаємні зобов'язання, які нерідко визначають рух в еліту, а не професійні якості;
- особисту відданість як критерій відбору на управлінські посади;
- клановість і протекціонізм;
- регіональну роздробленість, коли окремо співіснують, а інколи і протистоять столична, дніпропетровська, кримська, львівська еліти тощо;
- певну несамостійність, коли при прийнятті важливих рішень еліта орієнтується на досвід та оцінку Заходу чи Росії.

Всі ці принципи впливають скоріше з відносною молодості української еліти, оскільки говоримо про її десятилітній вік. Вона не може повністю відмовитись від засад і методів діяльності попередників, тим більше, що навіть особистісний склад її змінився не повністю.

Першоджерела

1. Парето В. Компендиум по общей социологии: Элиты и их циркуляция // Политология: хрестоматія / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 292–296.
2. Моска Г. Правящий класс // Политология: хрестоматія / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 296–304.
3. Шмиттер. Неокорпоративизм // Политология: хрестоматія / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с. – С. 304–318.

ПИТАННЯ ДО МОДУЛЬНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Змістовий модуль I. Теоретико-методологічні засади політології

1. Політика як соціальне явище.
2. Предмет, структура та парадигми політології.
3. Структура і функції політології.
4. Методологічні засади політології.
5. Передумови виникнення політології.
6. Етапи розвитку політології як науки.
7. Основні напрями сучасної зарубіжної політичної науки.
8. Особливості політичної науки України в ХХ-ХХІ ст.
9. Поняття влади як соціального феномена.
10. Поняття «політична система суспільства».
11. Основні елементи політичної системи.
12. Функції політичної системи
13. Типологія політичних систем.
14. Політична система сучасної України.
15. Походження і сутність держави.
16. Основні ознаки і функції держави.
17. Форми правління і форми територіального устрою.
18. Основні форми правління: їх сутність та специфіка різновидів.
19. Особливості основних форм територіального устрою: унітарна держава, федерація і конфедерація.
20. Державні інститути та органи. Класифікація органів державної влади.
21. Правова, соціальна держава: визначення, суть, основні ознаки.
22. Поняття «громадянське суспільство».
23. Сучасні концепції громадянського суспільства.
24. Поняття політичного процесу. Політичні зміни як специфічний тип соціальних змін.
25. Зміст і структура політичного процесу. Форми політичної взаємодії.
26. Етапи політичного процесу.
27. Типологія політичних процесів. Критерії класифікації політичних процесів.
28. Політична поведінка та її типи.
29. Політична соціалізація, її механізми й етапи.
30. Поняття політичного режиму: його сутність та основні компоненти.
31. Основні типи політичних режимів сучасності.
32. Суть політичних партій та їх роль у політичній системі суспільства.
33. Генезис політичних партій і партійних систем.
34. Кваліфікація партій і партійних систем.
35. Політичні партії в Україні.
36. Вибори та виборчі системи.
37. Поняття «громадська організація» і «громадський рух».

38. Види і форми громадських об'єднань.
39. Суб'єкти політичного процесу.
40. Поняття лідерства у сучасній політології.
41. Типи лідерства.
42. Поняття, типологія та механізм формування політичних еліт.
43. Політична свідомість суспільства, соціальних груп, особи.
44. Політична ідеологія: сутність та різновиди
45. Категорія «політична культура суспільства».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гаджиев К. С. Политология: Учебник для высших учебных заведений. – М. : Логос, 2001. – 488 с.
2. Дегтярев А. А. Основы политической теории: Учеб. пособие / Ин-т «Открытое о-во». – М. : Высш. шк., 1998. – 239 с.
3. Демидов А., Федосеев А. Основы политологии. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Index_Polit.php.
4. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навчальний посібник. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К. : Атіка, 2004. – 512 с.
5. Политология: хрестоматия / Сост.: проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – 843 с.
6. Політологія: Навчальний посібник / Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. – К. : ВЦ, 2006. – 568 с.
7. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию, издание третье, переработанное и дополненное. – Москва : Аспект пресс, 2000. – 378 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
9. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 559 с.
10. Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Вельского. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.
11. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика (учебное пособие). – Москва : Интерпракс, 1995. – 173 с.
12. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) – К. : Либідь, 2002. – 576 с.
13. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К. : Либідь, 2002. – 576 с.
14. Юрій М. Ф. Політологія: Підручник. – Київ : Дакор, 2006. – 416 с.
15. Ярош Б. О., Ярош О. Б. Загальна теорія політики: Навч. посіб. для студ. спец. «Політологія» вищ. навч. закладів. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 240 с.

Навчальне видання

Тихомирова Євгенія

Політологія. Навчальний посібник

Комп'ютерна верстка
Технічний редактор
Коректор

Підп. до друку 23.06.2011р. Формат 60x84 Обл.-вид. арк. – 15,0.
Наклад 300 прим. Зам. № 637.

Видавничі роботи: «Перспектива»™

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції:

серія РВ №26 від 6 квітня 2004 р.

33022, м. Рівне, пр. Кн. Романа 9/24; тел.: (0362) 24-45-09

Віддруковано засобами різнографічного друку,

ПП Самборський І. О.

Вул. Толстого, 3, м. Рівне, 33028.